

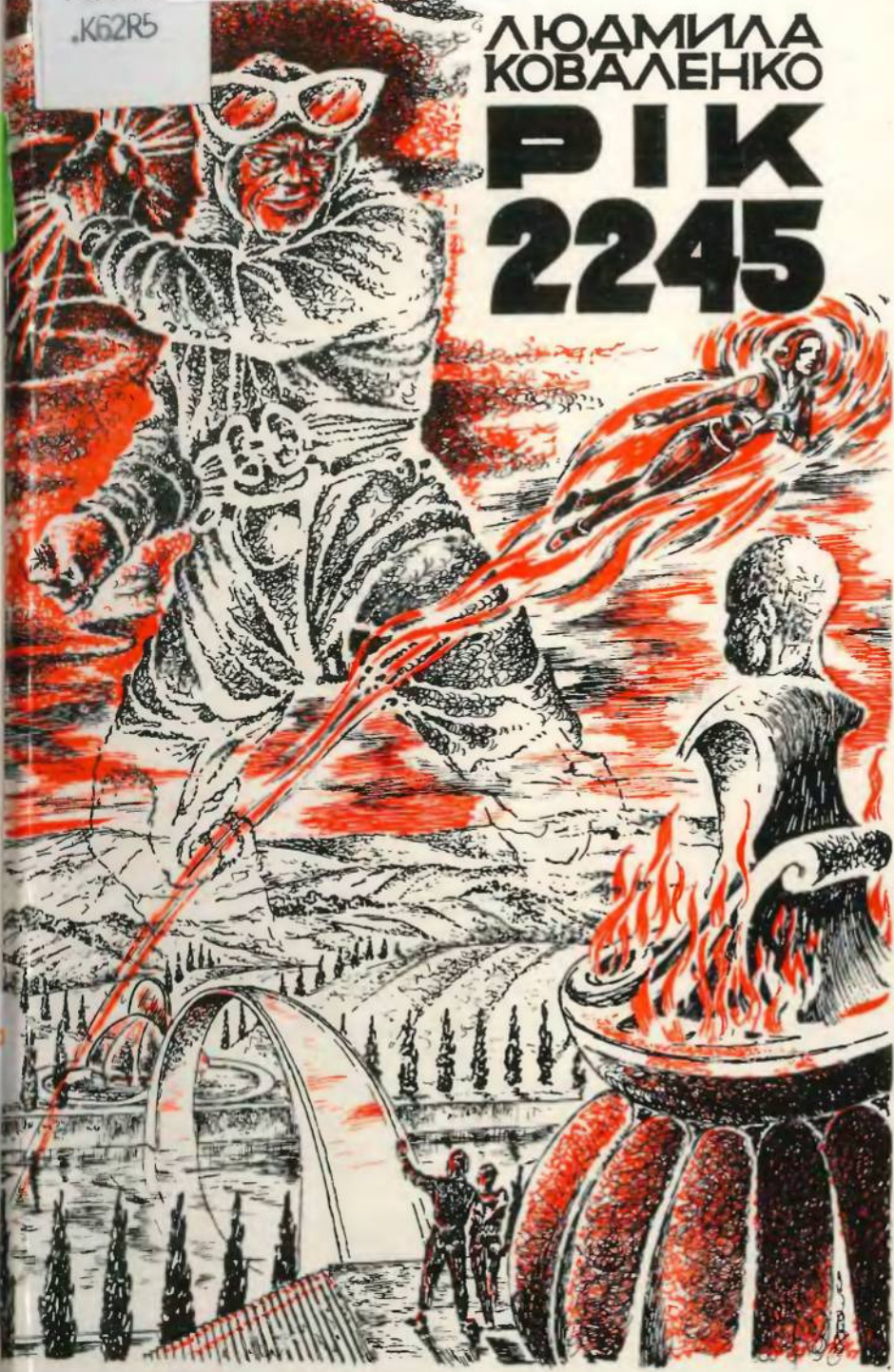
32101 047235047

Р53948

.К62Р5

ЛЮДИЛА
КОВАЛЕНКО

РІК 2245

Л. КОВАЛЕЙКО: РІК 2245

РЕСА

ЛЮДМИЛА КОВАЛЕНКО

РІК 2245

РОМАН - УТОПІЯ

НАКЛАДОМ АВТОРА

Всі права застережено за автором.

Вони летіли над Льодовитим Океаном. Два пілоти, два борт-механіки, радист і Іван Ранцев — бомбометник.

Навіть крізь подвійні, утеплені стіни полярного літака чулося, яка буря шаліла надворі. Літак уже перейшов межу швидкості згуку і тепер летів, здригаючись від несамовитого лету, невблаганно наближаючись до мети.

Іван Ранцев нудився. Стиснув зубами порожній мундштук і півзаплющеними очима дивився перед себе. Зморені, посірілі обличчя бортмеханіків викликали в нього зневагу, а затягнуті у найлон пілоти в передній кабіні, що ззовні скидалися на мешканців якоїсь іншої планети, — правдиву лють.

— Стараються, сволочі, — думав він, утупивши злісний погляд у їх непорушні спини. — Не хочеться доїхати... боятися — але довезуть... Довезуть — ще раз повторив він собі цю думку — і замість люті відчув холодний розпач безнадійности, що знову скував його.

— Довезуть! Не посміють не довести. Бо й як? Куди? Додому вертати — також смерть, вірніша, ніж отут... А так — може ще якось врятуються. Ще є один відсоток надії на життя...

Ранцев сердито заворушився і смикнув сусіднього бортмеханіка за рукав:

— Дай випити — не то наказав, не то попросив.

Бортмеханік нерішуче глянув на годинник.

— Ще рано... Ти ж недавно випив...

— Дай. Я свою норму знаю — вперто настоював Ранцев. — Для кого зберігаєш? Однаково скоро долетимо — пропаде.

Бортмеханік здвигнув плечима і повільно рушив до задньої кабіни. За кілька хвилин вернувся з невеличким термосом, одгвинтив покришку і почав цідити туди горілку.

Ранцев неодривно дивився на повільні рухи його великих жилавих рук. Почував, що єдиною насолодою, єдиною полегшою для нього було б вчепитися зубами у ці руки, аж поки з них не потече кров.

Але закон страху панував над ним навіть тут. Ранцев покірно випив стільки, скільки налив йому бортмеханік, і одкинувся на спинку сидіння, з насолодою витягуючи ноги.

— Ех, заснути б хоч годину, — тоскно промайнуло йому в голові. — Хоч би п'ять хвилин.

Не спав уже четверту добу. Не спав ні секунди. Короткі хвилини, що був сам, лежав, заплющивши очі і кличучи сон і забуття. Та забуття не приходило.

І перед тим спав небагато.

Вже від двох тижнів, відколи прийшло йому призначення до „Льодової ескадрілі” його охопив розпач приречености. І зависть. Завидував усім, хто лишався осторонь війни. Завидував жагуче, до стиску зубів, до гострих уколів у серце. Завидував до ненависти.

І ту зависть і ненависть мусів таїти. Мав перед собою майже певну смерть і знав, що та смерть — безглузда. Не вірив словам, що говорили йому і що говорив сам. Не вірив у ніщо. Знав тільки страх і смерть. І ради страху мусів іти на смерть.

Почував ненависть до тих, що посилали його. Слухав командувача повітряними силами, що напучував їх на звитяжство з смертю. Слухав тупо, байдуже. Ве-

ликі слова порожньо дзвеніли в повітрі і будили в серці тільки гіркий сміх здушеної зневаги. І ненависть.

— Любов до батьківщини... Щастя людства... Воля геніяльного проводу нашої партії...

Чув ці слова все своє життя. Тридцять два роки жив на світі і кожного дня слухав ті самі слова. Їх плюгавив кожний оратор і бруднила кожна сторінка газети.

А життя знало тільки страх і смерть.

Страх був такий звичний, покора такою вкоренілою, що він, уже приречений, схоплювався на ноги щоразу, як згадувалося ім'я вождя і щосили плескав у долоні.

Цей рух приносив полегшу. Ще легше йому стало би, коли б міг бити руками об пухкі червоні щоки командувача. Та ясно не смів про це подумати. Це ховалось десь у підсвідомому і викликало тупу нудь і злість.

Тому пив. Пив так само тупо і байдуже, як слухав промови. Пив і рахував чарки, коли прийде забуття.

Забуття не приходило. Тільки звичне напруження, щохвилинна обережність і чуйна увага до себе і інших меншали, і трохи спадали плута ліцемер'я. Говорити не сміли. Тільки переглядались значущо і раптом вибухали сміхом. Невеселим. Надто голосним. Надто розкотистим. Замовкали так само раптово, як і вибухали. Пили далі. І він пив і рахував чарки, чекаючи на забуття.

Забуття не приходило. На світанку голова паморочилась, важчала. Але думка, що він мусить заснути, що хоче заснути, що зараз засне, чітким шпичком стирчала в мозку. І гнала сон.

Злість на себе, лють на долю, зненависть до оточення шукали виходу. Виходу в зненависті. Не смів ненавидіти винуватих, тому ненавидів невинних. Нена-

видів тих, кого смів ненавидіти, кому міг свою ненависть показати.

Ненавидів жінок, яких брав до себе, щоб дали йому забуття. На короткі хвилини знаходив те забуття. Не в їхніх пестошах, не в обіймах. Не в красі і ніжності їх тіла. В люті і ненависті, з якою знущався над ними, знаходив забуття.

Потім гнав їх, злісно вишкиряючи зуби.

Лишався сам, тяжко клав обважнілу голову на подушку і чекав сну.

Сну не було.

Тепер летів над крижаним бездоріжжям і розпалювався ненавистю. Було легше. Був десь об'єкт ненависті: далекі, незнані, невидані люди.

І була змога помститись життю. Під стелею, на ставлених тросах непорушно висіла маленька металева торба. Атомово бомба лежала там, старанно упакована, як ніжна порцеляна.

То було єдине, що веселило його серце.

— Ех, і гахну ж їм! — думав він час од часу, і передчуття, що раз в життю він таки висадить свою лють, було єдиним, що дозволяло дихати.

Літак стремів уперед. Прорізаючи несамовитий спротив повітря, літак летів уперед.

Пілоти мінялися і звільнений важко вбивався в сидіння, витягав ноги і, очевидно, заплющував очі, бо голова починала пасивно коливатися з боку в бік.

— Спить, — заздрісно дивиться на ту спину Ранцев і з надією переводив очі на бомбу.

— Ех, і гах-хну!

Раптом вільний пілот заворушився і підвів голову. Помотав нею, одганяючи рештки сну. Випростався і ухопився за своє кермо. Бортмеханіки теж перезирнулися, відрухово випростались, схопились на рівні ноги. Ранцев гостро вплився в них очима. Вони не дивилися на нього. Прислухались. Ранцев прислухався і со-

бі. Щось змінилося в ритмі літака. Власне, ритм зник. Щось перебивалось в моторах, нерівно струшуючи літаком. Він уже не мчав уперед. Він трепихався, теліпався, смикався вперед, а якась невидима, невідпорна сила тягла його вниз.

Вперше Ранцев почув, що він є в легкому повітрі, а сам — важкий. Відчув свою вагу; ніби хтось тягнув його за ноги вниз, і вони від того доторку ставали олив'яні. Оливо підіймалось вгору і підступало під горло нудотою.

— Перевірити залізний запас у кожного! — загремів пілот з свого сидіння, і на хвилину його голос покрив навіть ревіння літака. — Готуйсь викинутись! Радист передає СОС і місце нашого падіння... На землі ідіть на рятункову ракету... Першим викидається бомбометник... Я рахую: Три... Два...

Ранцев рвучко вивернувся на сидінні, до якого вже прив'язав себе, і згріб сталеву торбу з бомбою.

— Пропадати, так з музикою — вишкірив сам до себе зуби. — Ох, і гах-хну ж!

— Один — рахував пілот. — Викидайся!

Ранцев натиснув пружину, навалюючись на неї всією вагою свого тіла. В ту ж мить та частина кабінки, яку займав він, вилетіла з літака і одскочила вбік, відкинута ударом повітря. Вона перекутилася в повітрі, так що Ранцев раптом перестав розуміти, де верх, а де низ, де земля, а де небо. Тільки рев і свист, виття та гугукання бурі були тепер близько, були коло нього, і крижаний холод втискався у кабінку і проходив навіть крізь найлон.

Та вже щось наладналося в русі кабінки, якась нова сила спинила крутіж її, і Ранцев відчув, що земля — десь отут, під його ногами, і він опускається до неї.

— Розкрився парашут над кабіною — подумав Ранцев. — Тепер можу навіть трохи скерувати його...

Він простягнув руку до шлейок від парашута, що

проходили в кабінку за його спиною і, черкнувши себе по грудях, відчув твердий, округлий виступ.

— Бомба, — згадав він, і йому здалося, що віки назад ховав він бомбу і віки вже летить униз. — От тепер вже гахну!

Ще не встиг додумати думки, як впурнув у щось м'яке і пухке, що ніжно, але невідступно огорнуло його.

— Бомба! Падати на спину, — застережливо блиснула думка, і він останнім зусиллям волі наліг на задні шлейки парашуту.

— Кінець! Щастя! Рятунок! — проскакувало йому в голові іскрами, поки звільнявся від величезних полотнищ парашуту.

Несамовите почуття повної волі охопило його. Нарешті він один. Ніхто не підслухує, ніхто не наказує, ніхто не карає. Воля!

Він ніжно погладив округлий виступ під хутром. Воля і влада. Хто посміє опиратись йому, коли він несе з собою смерть? Навіть стріляти в нього не посміють. Тепер він таки буде вільний — нікого не боятиметься, а всі боятимуться його.

— Тепер поборемось! — гукнув він зо всієї сили.

Голос прозвучав кволо, і безкрайна біла пустиня відповіла байдужим мовчанням. Почуття самотности струснуло ним. Люди! Йому потрібні люди! Але люди — то значить знову підозра, недовір'я, вічне чатування, бо вони схотять одняти в нього бомбу, його владу.

Ні, він не хоче людей коло себе. Він піде сам. Хоч трохи пожити вільним, не боятися, не ненавидіти.

Десь подалік знялася в небо червона ракета і облила сніг шарклатом.

Він криво усміхнувся і повільно рушив уперед, далі від ракети, далі від людей. Звірив за компасом і пішов на захід.

Ішов уперто, стиснувши зуби, повільно, розмірно,

час од часу підкріплюючи себе ковтком спирту і на ході жуучи шоколад. Хотілося співати, але беріг сили і легені.

Сонце заходило і ніби забирало з собою тепло з його тіла. Але він ішов, не спиняючись, блимаючи електричним ліхтариком на компас.

Ішов цілу ніч і бліде сонце застало його в ході.

Ішов цілий день, боячись спинитись, щоб не впасти і не заснути. Уже не думав ні про волю, ні про владу. Знав тільки, що мусить іти, коли хоче жити.

І йшов.

Але дедалі охота жити меншала. Бажання спокою і відпочинку зростало і свинцем заливало чуйний мозок. Воно підкрадалось до мозку від утомлених ніг і вливалось у серце від напружених м'язів.

— Спочити. Ти хотів забуття і сну. Ось воно, тут. Спинися, — кричало тіло.

Ранцев спинився. Мусить відпочити. Далі йти немає сил.

— Висплюсь і піду завтра. З новими силами, — дурив сам себе думкою. Вже не міг іти. І вже не міг думати про смерть, вірити в неї.

Зробив у сніжній кучугурі нору, поїв, загорнувся в хутрянний мішок і солодко витягнувся.

— От тепер засну. — Радісно засміявся вже в напівсні. — Як біля мами.

І заснув.

Білий холодний сніг падав на білу безкрайну снігову пустелю.

II

Прокинувся від почуття надзвичайного тепла, що пронизувало й навіть пекло його тіло.

Стрепенувся, розкрив очі і зустрівся з другими очима.

— Слон, — повільно прошелестіла в затуманенім мозку думка — Слон з Зоопарку.

Справді, жовті, мудрі очі нагадували очі слона, але були воднораз і добріші і суворіші. Дивилися на нього допитливо, і погляд проникав Ранцеву так глибоко в мозок, що йому стало неприємно.

— Де я? — спитав він, щоб перервати мовчання і зібратись з думками.

Очі віддалились, і Ранцев міг побачити голову і всю невеличку постать незнайомого. Голова була рожева, ледве прикрита білим пухом, що не закривав рясних зморщок на черепі.

Був одягнутий в якесь дивне убрання, щось ніби робочий комбінезон з широкими, стягнутими вниз холошами штанів. Сорочка ішла аж під горло, а широкі рівні рукава звисали з худих старечих рук. По комірі і рукавах ніжним візерунком виляся вишивка.

— Якийсь хохол, — подумав Ранцев неприязно, але жар настільки припікав його, що він зробив кволе зусилля підвестися.

Але не міг. Повів очима по своєму тілу, шукаючи, що його держить. Не держало ніщо — ні мотузки, ні ланцюги.

Лежав випроставшись на якомусь дивному скляному столі і, здавалось, тільки невідступий погляд старого притискає його до скла.

Тимчасом старий, не одводячи очей від Ранцева, простягнув руку і повернув одну з численних блискучих шайб, що були вкручені збоку в стіл.

Жар спинився і приємна прохолода обвіяла Ранцева. Від приємности він заплющив очі і засміявся. А коли розплющив їх, мудрі жовті очі під насупленими білими бровами з тривогою і недовір'ям дивилися на нього.

— І чого вилупився, як сова, — сердито просичав

Ранцев, почувавши, що йому нічим закритися перед цими очима. — Де я?

Замість відповіді старий простягнув над ним руку, ніби припечатуючи його, і відійшов. Невидимі пута ще дужче прип'яли Ранцева до столу. Міг ворушити тільки головою, і повільно повертав нею, намагаючись одгадати, де він опинився. Був у кімнаті, але в дивній кімнаті, — прозорій, пронизаній світлом, хоч вікон не було. Світло проходило крізь стіни і стелю.

— Скляна чи що, — розгублено бились думки. — Чи може крижана? — раптом блиснуло йому в голові, і щось знайоме, недавнє в'язалося з цим словом.

Ранцев наморщив чоло, силячись пригадати це недавнє, та голова була важка і неясна. Тисячі якихось образів обірвано миготіли десь на порозі свідомості і, не оформившись, зникали.

Він стомлено заплющив очі і раптом побачив: безкрайна і біла снігова пустеля. Очам боляче від цієї білоти і до серця підступає безнадія. Тоді він кидає вперед свій хутрянний мішок, і очі кілька хвилин спочивають на цій темній плямі.

— Сніг... Я йшов снігом, — поволі збиралися думки. — Ішов, ліг і заснув. А цей знайшов мене... Тутешній... ескімос чи щось таке... Живе багато. Їхній буржуй або шаман... Треба обережно. — Але далі вже не міг думати.

Думки розпливались невиразними плямами по мозку, і тільки почуття небезпеки лишилося. Та тіло було надто втомлене, чуже, не дбало про самозахист і було байдуже до життя. Кожен нерв і кожен м'яз ніби прислухався: буде він жити чи ні?

Ранцев почув, що йому ще треба вчитися думати, рухатись, діяти. Треба вчитися жити. Але жити! Він живе!

Це була остання ясна думка, з якою він знову заснув.

Спав і не чув, як розлилися в повітрі чіткі переливи дзвіночків, і не бачив, як великий дивний птах пролетів над скляним дахом.

Та господар помітив його і радісно поспішив до дверей. В дверях стояла нова постать, ззовні майже така сама, як і старий, в такій самій одежі. Тільки з довгого, ще трохи кучерявого волосся та з бездонної терпеливості очей пізнавалось одразу, що то жінка.

Старий стояв перед нею, трохи винувато зазираючи їй в очі. Вона пильно вдивилася в нього, потім усмінулась поблажливо, як дитині.

— В старих книжках писалося, що чоловік до смерти лишається дитиною. — Тихо, співуче мовила вона. — Отже, ти знову маєш забавку. Таки оживив їх? —

— Оживив. Але зараз вони знову сплять, і я не знаю, чи будити їх, Омем?

Очі Омем потьмарились і посуворішали.

— Для чого питаєш? Що зробив — за те відповідаєш. Тепер уже не твоє право розпоряджатися їхнім життям. Що збудилось — мусить прожити свій час.

— Але вони вже прожили свій... І глянь на цього. Він зовсім темний.

Омем схилилась над Ранцевим.

— Кмедь. Чорний, — сказала вона і тим дала ім'я новозбудженому. — А інші?

— Трохи світліші... місцями сірі, але теж темні... каламутні і темні... Як пускати їх в наш світлий світ?

Омем усмінулась знову.

— Значить вони потрібні. Без тертя нема іскри... без проби — нема певности... Пусти їх в життя.

— Зовсім вільно?

Омем замислилась. Потім рішуче хитнула головою.

— Пусти вільно... Але сам не можеш відходити.

Старий зітхнув.

— Так. Я знаю... А я так мріяв про самотійність і спокійні думки. Пр життя в собі...

— Мріяв! Говориш, як дитина... Наші знання ще нічого не важать, а ти жалкуєш за мріями... Пустяки їх усіх разом... Зло мусить одштовхнутись од зла, і нам легше буде їх розуміти...

— Вже летиш? — сумно спитав старий.

Омем вагалась.

— Хотілаб уже летіти... В горах так добре бачиш життя... Але ти викликав мене, і тепер я уже звязана з ними... Дозволь мені ще трохи побути там, а тоді я прилечу до тебе і до них.

— Прилети... Бо їхня темінь викликає в мені огиду, і це мучить мене. Але зажди. Є ще одна річ.

Він легко нахилився і вийняв зпід скляного стола, на якому спав Ранцев обмотаний в шовк і півзотлілу вовну невеличкий округлий предмет.

— Ось, — простягнув його до Омем — Початок Початків, але вжитий до смерти... Те, про що ми чули і бачили на екранах.. Вони кидали ним в людей... Давно, ще до Великого Повстання Матерів.

— Ти певен, що початок ще живий? — покрутила Омем в руках бомбу.

— Так. Просвітив на екрані. Ось, бачиш.

Він показав сріблясту платівку, на якій був чітко вималюваний малюнок, а в центрі велика фіялкова пляма.

Омем насупила брови.

— Розкрий і вийми Початок. Поклади уламки скла. Не можна темним дозволятися гратися смертю... І не забудь раніш приспати Початок.

Вона віддала бомбу і витерла руки, все ще насуплено дивлячись перед себе. Потім раптом вся затрусилась від тихого доброго старечого сміху.

— Ах, як над нами ще тяжіє страх перед могутністю зла. Ми ще так віримо в нього.... Нас мільйони, спов-

нених любов'ю, вихованих в ній, перейнятих нею, а ми боїмося чотирьох темних і цієї штучки.... Не руш її... Нехай ідуть з нею, нехай беруть, нехай спробують знайти серед нас такого, що схоче вкупі з ними сіяти смерть... Не руш її... Тепер ніхто не може хотіти убити свого ближнього, розумієш, н е м о ж е.

Старий з сумнівом дивився на Ранцева, що неспокійно заворушився увісні, стискаючи кулаки.

— Він — може, — уперто сказав він.

— Ет! — одмахнулась Оем. — Тепер він думає, що може, але не може... Пустити їх, не руш нічого. Не заважай і не допомагай... але все-таки придивляйся до них... то т в о є створіння...

Раптом над ними розкотився цілий хор дзвінків і радісних голосів; щось м'яке упало на скло даху і звідтам на підлогу легка тінь величезного букету.

— Що це? — спитала Оем.

— То мої діти, підопічні з історичних наук... Я заборонив їм приходити до мене, бо хотів уже відійти від життя... Та вони щодня кидають мені на дах квіти, щоб я думав про них... І я мушу думати... і ще й лазити на дах по ці букети, — додав він буркотливо, натискаючи на стрижень і видушуючи з підлоги блискучу драбину.

— То чом не вилетиш? То ж далеко легче.

— Пробував. Але вони мене оточують колом, і посилають промені серця, і грають, і співають, і просять, — пів-нарікаючи, пів-розчулено пояснив старий.

Оем розсміялася.

— Ех, Очет, Очет! І ти кажеш, що хочеш відійти від життя... Ні, ні, то не так легко... особливо коли маєш учеників, дітей,.. Видно Отець наш бачив, що ти ще весь в життю, тому й послав тобі цих, зі снігу... Але не трудися, я вилечу і принесу квіти.

Вона вийшла. Старий Очет, закинувши голову так, що білий пух розлетівся сріблястою авреолею навколо го-

лови, дивився крізь стелю. Бачив, як Омем злетіла до до квітів, як до неї кинулось ціле коло великих птахів і як, по якійсь секунді, вони кинулися всі врозтіч.

— Омем! Це Омем! — почулися півзлякані, піввеселі голоси, потім тихий подзвін притриманих дзвіночків, і вся весела згряя зникла з-понад даху.

Очет засміявся і сміючись пішов на зустріч Омем, що саме входила до кімнати з квітами.

— Що ти зробила? — спитав він. — Чого вони злякалися?

— Я з'явилася їм такою Омем, якою їх страхали змалку — з блискавицями над головою і довгими золотими пальцями... Їм дуже хотілося злякатися, і вони полетіли вдоволені... Люди люблять почувати себе малими дітьми.

— В цьому сила жінок, — докінчив Очет. — Але завтра їх прилетить удвоє більше, бо кожному захочеться, щоб страшна Омем одігнала його, — заклопотано покрутив він головою. — Хіба віддам їм темних, нехай покажуть свою силу.

— Добре. Так і зроби. Всі не лишаться при них, та то й не потрібно, але сумлінніші візьмуть те поважно.

— Всі візьмуть це поважно, — скрикнув Очет. — Це ж м о ї учні.

— Так, так, — похитала головою Омем. — Чоловіки до смерти лишаються хлопчиками. Бо не хочуть вірити у те, що добре знають, тільки в те, чого їм хочеться... Але роби так, як ми вирішили... А я вже полечу. За ці роки я відвикла від повітря низин і мені вже кров б'є в голову. Я оселюся трохи нижче щоб звикнути, і скоро прилечу... Зажди, чи твої діти ще досі бавляться квітами? Бо я привезла їм подарунок.

Вона вийшла і вернулася з прозорою герметично закритою вазою. Сама ваза мала форму квітки; гранчасті пелюстки, вибагливо вгинались вниз, щоб зійти-

ся вгорі білим вінчиком. Крізь вазу просвічувала квітка. Світло-зелені волохаті пелюстки, брунотно сріблій, вкритий захисними волосинками стовбурець і беззахисні в своїй красі ясно-блакитні шовкові пелюстки квітки.

— Краса завжди беззахисна — зітхнула Озем. — І тому гине. Я посадила таку квітку там, де колись поклали в землю мою доню.

— Все сумуєш? — спитав Очет.

— Та сумую, — винувато розвела руками Озем. — І розумію. І примирилась. Але сум за нездійсненою красою, за нерозквітлою квіткою все не кидає мене.

— Через твої руки і серце перейшло стільки інших.

— Так. Але чому т і є і не було?

Озем помовчала і сумно покивала головою.

— Отакі ми з тобою мудрі. Старіємо і малиємо. Вже таки час нам відходити, а ми все тримаємось життя. Ну, лишайся з спокійним духом.

Очет вийшов за нею.

— Чом не літаєш на тонах? — спитав він.

— Та так, щоб не лякати дітей. Початок — початків надто простий і суворий. Хто не вміє ще чути і розуміти, розчарується, занидіє.

— О, мої вже бавляться в простоту... Навіть твоя ваза видається їм надто вибагливою. У них тепер в моді тільки кола, трикутники і квадрати.

— То час вже посадити їх на землю. Вона вирівнює розумування.

— Багато вже відходять самі. Зрікаються літати, самі довбають землю, сіють пшеницю, палять перед своїми шатрами багаття і співають тужливих українських пісень.

— То добре. Так мусить іти. Інакше не переможуть ні влади розуму, ні влади землі.

Озем вийняла зза пазухи невеличкий коробочок і натиснула на западину в ньому. Хвиля тепла війнула

навколо неї і почувся звук. Низький і грізний. Страшний в своїй байдужій владі, з одвічною тоскою до виявлення, що вирувала в тремтінні його переливів.

Все затихло навкруги, дослухаючись того неголосного, але всепокриваючого звуку. Літаки спинились в леті, а квіти в садку повернули всі головки в його бік.

Але Оем уже вмикнула в западину мережу срібних дзвіночків, і звук покірно затих, уступаючись перед їхнім веселим передзвоном.

— Лети з спокійним духом, Оем, — гукнув Очет навздогін одлітаючій і повільно пішов до хати.

III

Ранцев прокинувся, ніби хтось гукнув його. Злякано розплющив очі і розглянувся. Не було нікого. Спробував поворухнутись. Повна воля. Ніщо вже не тримало його. Зсунувся на підлогу і став, тримаючись за стіл. Ноги підгинались в колінах, але počував себе бадьорим і певним. Раптом радісно скрикнув і кинувся до дошки, що виступала від столу.

Замотана в шовк і зотлілу вавну там спокійно лежала бомба.

— Бомбочка! — прошепотів хрипко і жагуче. — Моя бомбочко!

Злодійковато схопив її і хотів сховати. І тільки тоді побачив, що не має куди сховати.

Стояв голий. Криві, вихудлі ноги тремтіли від ваги тіла, хоч тіла майже не було. Рудувата вовна на грудях побіліла при тілі.

— Чорт! Скільки ж то я спав, що так ослаб? Тепер би м'яса шматочок і випити, — сласно подумав Ранцев. — І щось одягти.. Хоч, здається, ескімоси ходять в хаті голі.

Почулось шаркання старечих ніг, і Ранцев швиденько поклав бомбу на місце. Повернувся з невинним виг-

лядом до дверей і знову зустрів ті самі очі. Здавалось, вони перебирали одну по одній усї його думки. Від Ранцева очі перейшли на бомбу і довго спочили на нїй. Потім повіки спустилися, ніби закриваючи сперед очей і Ранцева і бомбу.

Старий підійшов ближче і ткнув на себе пальцем.

— Очет, — сказав він і повернув пальця на Ранцева, запитливо піднісши брови, але не дивлячись.

— Іван, — ткнув Ранцев і собі в груди.

— Ходім, Іване, — сказав старий, і Ранцев радісно розсміявся.

— Та ти, бачу, старий, і по-нашіму вмієш. — Ткнувши себе ще раз в груди, сказав з притиском:

— Руський, рус, рашен.

Старий підвів повіки, ніби шукаючи за Ранцевим черепом пояснення до слів і тихо усміхнувся, заперечливо водячи пальцем. — Нема.

— Якто, нема? — обурився Ранцев. — Є, брат ти мій, отут зараз, за океаном.

Але старий вже не слухав, а тільки поманив пальцем і пішов уперед. Ранцев покїрно пішов за ним.

— Якийсь трохи малохольний дід, — подумав він і знову почуття небезпеки і потреби бути обережним замутило його бадьорість.

Старий вивів його у двір і показав на невеликий обмурований басейн, що ховався поміж кущів і дерев.

— Купатися? Добре, — згідливо хитнув головою Ранцев. — Але яка ж це Ескімосія, коли так тепло? — губився розум у здогадах, поки очі мимоволі тишились красою дерев і квітів.

Та старий уже кинув у воду якийсь камінчик, од чого вода замутилась, поклав на траву шматок полотна і таку саму одїж, яка була на ньому, і одійшов.

Ранцев ступнув у басейн. Тепла, пахуча, мильна вода огорнула його так ніжно, що він від приємности розсміявся і вилаявся.

— Здорово живе, сукин кот, старий!

Довго лежав непорушно, а потім почав енергійно змивати з себе бруд. Та вода не темнішала від того,, тільки ставала дедалі холодніша і світла.

— Проточна, — догадався Ранцев. — І вливається і нагрівається. Сказано, капіталістичний світ. Всього напридумали.

Одягнув на себе полотняний одяг і скривився.

— Чи вжеж і мені отак ходити? Ні штанів порядних, ні жадної кишені... Хоч би пасочок якийсь.. Як хто побачить з порядних людей, сміятиметься.

Почув знову приступ голода і поспішив до кімнати. Та в кімнаті нікого не було, і Ранцев, сердито здвигнув плечима, підійшов до столу.

Бомба по-старому лежала на дощці.

— Чорт! Лежить тут, дразнить, а сховати нікуди, — вилаявся в думці Ранцев. — Дурацькі фасони якісь. Якесь секта чи що? Тут же ще в Бога вірять.

Двері одчинились. В кімнату увійшов Очет, а за ним...

Рнацев остовпів і відступив два кроки назад, неприємно вражений: за старим ішов пілот і два бортмеханіки.

— Тю, то старий чорт і вас злапав? — замість привітання гукнув Ранцев. — Де він вас спіймав?

— Очевидно, розкопали в снігах, — відповів пілот. — Ще нічого не знаємо. А куди ти зник? Хромченка, другого пілота з тобою не було?

— Не було, — відповів похмуро Ранцев.

Згадав знову снігову пустелю без краю, себе серед неї, почуття волі і влади. Тепер кінець. Їх трое тут, а бомба лежить навидноті, і не знати, хто заволодіє нею, хто матиме владу і силу.

Ранцев миттю змінився і кинувся сердечно стискати руки товаришам, непомітно відводячи їх від столу.

— Але добре, що нас четверо. Легше буде управитись з старим. Він, видно, багатій тутешній.

Він обернувся до Очета і, вже не церемонячись, скомандував показуючи на рота:

— Ану, старий, їсти. Та швиденько. Ач, буркали які, як у слона, — додав пошепки, ніби боячись, що Очет зрозуміє його. — Так очима й свердлить.

Очет стояв непорушно, вдивляючись у чотирі чужих обличчя, і лице йому темніло і сумнішало. Тільки на повторний оклик Ранцева, він втомлено прикрив очі повіками і підійшов до стіни.

Вийняв з неї одну шклянну цеглинку, звідки війнуло холодом і дістав з отвореної маленької ніші якийсь пакетик, таріль і шклянки. Насипав на таріль кілька маленьких таблеток золотавого і темно-брунатного кольору і одійшов.

— А це що? — здивувався Ранцев. — Чи він думає, що ми хворі?

— А може отрута? — недовірливо спитав бортмеханік з випнутими вилицями, що мовчки і цікаво роззирався по хаті.

Ранцев схопив таріль і ступив до Очета.

— Раніш проковтні це сам, — крикнув він грізно, тичучи тому тарільчик майже в рота.

Очет одхилився, обурено блиснув на всіх очима і зладно показав пальцем на стінку. Ранцев глянув туди, куди раптом прикувалися очі старого.

На невеличкому непрозорому екрані, якогось він раніш не помітив, заворушились неясні постаті. Мить — і вони виступили ясніше.

З сотню людей, одягнутих так, як Очет, але молодших, летіли в повітрі. Ніжна музика супроводила їх літ і ніби несла їх. Оточували більший предмет, щось, ніби, літака, але невеличкий, легенький, без пропелера і без мотора. Та не був беззвучний. Його звук ніби творив поважне і основне тло для ніжних мелодій,

що лунали навкруги, переплітались, перегукувались і замовкали, зливаючись з ним, щоб за хвилину розпочати нову мельодію.

Летіли над дивною землею. Була мертва й безлюдна. Хтось несамовитим плугом вивернув її надра і розкидав його купами каміння і грузу. Так само купами було розкидане і каміння, створене людськими руками. Тільки де-не-де стирчали ще уламки стін. Земля навколо них була рожева від перетертої цегли.

— Якісь міста, — хрипко прошепотів молодший бортмеханік, не можучи знести мовчання.

Часами ями в землі були неосяжно великі, і звук з літака ставав низьким і грізним і байдуже невблаганним.

Тоді маленькі постаті людей зривались вгору, і кожен одкривав невеличку касетку, що мав через плече. Темно-фіялкові проміння, виграваючи то чорним, то багряно-червоним, лилися з касеток в долину. Перетинались, пересуваючись по краях і дну ями. Якісь виплески полум'я раптом вихоплювалися з неї, грали зеленим і блакитним, щоб за секунду розтанути в спокійному фіялковому промені.

— Ніби прожектори, — знов не витерпів молодий бортмеханік. — Тільки згори вниз.

Якась постать одділилась од інших і полетеїла вперед. Четверо впізнали її.

— Старий, — констатував бортмеханік і Ранцев штовхнув його в бік ліктем.

Очет летів невисоко, тільки часом обминав вгору великі ями. Проминув смугу покаліченої голої землі і полетів над новою смугою, де пасма білого кольору мішалися з чорними видовбнями і великими синіми озерами, що похмуро блищали в темних, безростинних берегах.

Очет злетів нижче, і четверо побачили землю яснійше.

ше. Місцями була вкрита уламками алюмінію, що безпомічно стирчали вгору, ніби благаючи прощення....

— Літаки, — прошепотів бортмеханік, автоматично відсуваючись від Ранцева. — О! Наш! — раптом крикнув він, побачивши крило з знайомим гербом.

Ніхто не відгукнувся. Всі мовчали, тяжко і нерівно дихаючи.

Очет летів далі. Скінчилися сліди борні. Земля знову лежала спокійно, виблискуючи непорушним білим снігом.

— Як він не змерзне? — здивувався бортмеханік, і всі перевели очі на голі, худі, старечі ноги, що спікійно посувались над снігом, несені невидимою силою. І прислухались. Музика ще чулась, але тиха й задумана, переливаючись терціями в межах двох гамм.

Очет одягнув окуляри. Неясний матовий відблиск падав од них на сніг. Четверо побачили, що було під снігом. Було порожньо і мертво. Тільки часом темнів сріблястий лис, уткнувши голову у хвіст. Спав чи помер — четверо не могли розібрати, бо Очет летів далі, а вони бачили тільки те, що бачив він.

— Га! — раптом дико скрикнув Ранцев, одкидаючись назад.

Побачив себе. Побачив крізь зотлілий хутрянний мішок. Півзаплющені очі мертво склилися на нього. Щелепа одвисла, а худе воскове обличчя заросло рудою щотиною.

— Закрий! — гукнув він на Очета, на мить закривши очі руками.

Але старий не поворухнувся. Не чув, весь заглибившись у спомини, що їх викидав на екран.

— Тихо, Ваню, тримайся, — співчутливо прошепотів бортмеханік, кладучи свою руку на руку Ранцева. Той відчув, як обидві руки, тремтячи туляться одна до одної, і від того людського тремтіння і людського тепла йому стало легше.

Глянув на екран. Очет летів уже далі, а позад нього на снігу чорнів виписаний хрест.

Щось стирчало зпід снігу, виблискуючи тьмяно і сіро. Очет опустився майже на сніг, од чого той почав танути і розтікаться прозорими струмочками. Зпід талого снігу безпомічно і жалісно стирчав хвіст літака.

— Мій, — не втерпів і пілот, вдивляючись під сніг і напружено сопучи.

Під снігом, з розчавленою головою і ногами, притягнутими до колеса поплутаним парашутом, лежав його товариш.

Пілот передихнув, і коротке, хрипке виття вирвалось з його грудей разом з повітрям. Всім стало легше, ніби вони всі викрикнули своє напруження.

Очет літав колом над літаком. Забирав все ширше і ширше коло і раптом спинився.

В снігу чорніла велика купа.

— Ми, — скрикнули всі трое, а Ранцев почув, як рука бортмеханіка боляче впилася в його. То було людське. Від того було легше.

Всі трое лежали, притулившись один до одного, пілот в центрі, двоє інших по боках. Обличчя і пози були різні. Пілот лежав на спині, ніби стрижень усієї групи, і на замерзлому восковому обличчі відбивалась безконечна втома від обов'язку бути зразком і підтримкою.

— А я сміюся. Я сміюся, — раптом закричав бортмеханік, пускаючи руку Ранцева, і тичучи на екран. — Я сміюся. Ха-ха-ха, — і він справді почав реготатись, захлинаючись, корчачись, скрикуючи і підвиваючи.

Картини з екрану зникли. Всі інстинктивно обернулись. Очет дивився на бортмеханіка замислено і співчутливо. Потім узяв з столу таблетку, кинув у шклянку з водою і подав.

Бортмеханік жадібно припав до неї, колотячи зубами об скло, здрігаючись од спазм.

Очет знову узяв таріль з таблетками і велично, майже гордо простягнув її трьом. Ті покійно взяли їх і проковтнули.

Не в силі були думати і противитись. Тупо й здивовано дивились один на одного, ніби питаючи, що є правда, а що є уява, що є смерть, а що — життя.

Першим отямився пілот. Чітко ляпаючи босими ногами, підійшов військовим кроком до Очета і простягнув йому урочисто руку. Той трохи здивувався, але довірливо поклав свою, яку пілот сердечно потиснув.

— All right, — сказав чомусь по-англійському — All right, старий. Іменем старшого пілота дякую за спасіння моєї команди.

Вперше за весь час Очет усміхнувся. Не устами. Тільки в очах з'явилось щось м'яке і радісне. Він поклав свою старечу руку на руку пілота і ніжно погладив її.

Пілот раптом утратив військову поставу. Плечі йому струсило, і він рвучко одвернувся від усіх, нето шепочучи, нето стогнучи:

— Ех, старий, старий...

Всі ніяково мовчали.

— Т-так, — раптом голосно протягнув Ранцев, ніби прокидаючись зо сну і широко розправляючи руки. — Значить — живемо! Але котрий же тепер рік? Як його спитати? Чуеш, старий, котрий рік? Рік?

Очет допитливо дивився, але не розумів.

Молодий бортмеханік раптом вмочив пальця в воду і почав писати:

— 365, 365, 365, 366, 365, 365, 365, 366...

Очет прочитав, покивав головою на знак, що розуміє і показав рукою вгору над столом.

Всі глянули туди.

На другому вузькому непрозорому екранчику веселими зеленими буквами танцював напис:

21 September, 2245.

IV

Коли Ранцев розкрив очі інші ще спали. Він був радий тому. Крізь щілини між повернутими впоперек скляними цеглами обвівала його ніжна прохолода ранку, і якась неясна музика доносилась віддалік.

Прислухався. Ні, то не були мелодії летунів, а радісний пташний гомін. Одвернувся од стіни і глянув угору. Вночі крізь прозорі шкла бачив зорі над собою. Як давнього знайомого побачив Великий Віз і далі полярну зірку. Тепер шкла були блакитні, і рожеві промені ранішнього сонця лягали ліловими кратками на підлогу.

— Отже, мене воскресили. Я воскрес, — думав Ранцев, стиснувши зуби і пильно вдивляючись в стелю. — Воскрес! Пролежав під снігом триста років і тепер воскрес, — повторював уперто, переконуючи себе в факті. Але за словами не вчував жадного змісту.

З трьох інших ліжок долетіло рівне дихання. Ранцев невдоволено скосив туди очі.

— А навіщо воскресили їх? — неприязно і зневажливо викривив уста. — Перестарався старий.

Ці троє заважали йому. Знали того Ранцева, з попереднього життя, він для них не новий, не надзвичайний, як для інших.

— Чудо! — Ранцев побачив в уяві велику афішу і тихенько розсміявся. — От був би фурор тому триста років. Хоч хто знає, може тоді шльопнули б його, щоб помер удруге і не баламутив людей чудесами... З тими годі було зрозуміти, що годиться, а що ні... Все мінялось, крутилось, як порожній млин... І ці троє поруч нагадують все те і заважають. Він, Ранцев, мусить бути першим... Не першим, а єдиним...

— Бомба! — раптом згадав він і сів.

За всіма картинами вчорашнього дня забув про неї. А то була його єдина надія, єдиний засіб добити-

ся влади... А над теперішніми людьми, мабуть, легко владати... Оволодіти їхньою технікою... Вона, видно, проста. Цей старий навчить мене... Треба придобритись, щоб не свердлов буркалами... Але найперше — сховати бомбу, поки ніхто не побачив і не догадався, що це таке.

Ще думки перекочувались через мозок, а він уже схопився з ліжка і навшпиньки пішов до сусідньої кімнати.

Тільки тепер зауважив, що дверей не було. Дверна лутка була заповнена кольоровими плетеними шнурами, що йшли потрійним рядом. Ранцев обережно розсунув їх і прослизнув уперед.

Був у тій кімнаті, де ожив і де бачив свою смерть. Не думав про це. Шукав того, що могло б спричинити смерть іншим. Злодійкувато роззирнувся. Не було нікого. На дошці одсунутого стола мирно лежала його бомба.

Стримуючи себе, повільно підкрався до неї і взяв у руки. Одразу почув себе певно і тихо розсміявся, вишкірюючи зуби. Поклав за пазуху і притримав рукою. Подумав. Схрестив руку другою рукою і хмикнув.

— Наполеон був дурачок! Я їм покажу, як треба владати!

Тихо вийшов у розкриті двері, спустивши голову, ніби в задумі. Зпід лоба крадькома розглядався. Двір і сад видавались порожніми.

— Сховаю поки що десь у кущах. Дітей нема... Старий, мабуть, далеко не ходить.

Пішов знайомою з учора доріжкою повз басейн. Раптом завмер.

В басейні мився Очет. Поплескався ще в чистій воді і виліз. Ранцев притулився до стовбура дерева і зачаївся. Старий старанно витирав бганки обвислої шкіри і кістки, що виступали на ньому, як на скелеті. Потім одягнувся.

— Чилин-линь, — прочиликала синьогрудка з сусіднього куща, задираючи хвостик і боком дивлячись на старого.

— Чилин-линь, — передражнив її Очет і засміявся.

Обвів сяючим поглядом сад, пташку і небо і раптом заспівав старечим, але ще приємним голосом:

— Славлю Бога мого в усіх створіннях його і в усіх хвилинах його.

Ранцев не зрозумів слів, але зрозумів, що старий молиться.

— Жду хвилини, о Господи, коли дозволиш прийти до Тебе і розтанути в Тобі. — Співав далі старий, підносячи в екстазі руки догори і обертаючись на схід.

Рандев скористав з тої хвилини, щоб тихенько прослизнути повз басейн і проскочити вглиб саду.

Сад був чималий і без усякої огорожі переходив у ліс. Стежок не було. Землю укривала папороть. Ранцев ішов, не приглядаючись до землі, але в голові неспокійно поворухнулось:

— Тут щось не так.

Спинився і придивився. Папороть була не звичайна. Не кінчалась стрільчасто і не розходилась вирізаними листками. По обох сторонах стрижня стирчали два великих квадрати тут, чотири менших там, два трикутники під двома колами... Всі геометричні фігури комбінувались в листках: коло, ромб, конус, квадрат...

— Чортовиння, — вилаявся Ранцев. — Хтось мусів тут ходити, ці фокуси виробляти... І в лісі нема чоловікові спокою.

Пішов далі, обережно розсуваючи ногами стебла, щоб не лишати слідів. Розглядався.

— Сховати в дупло? Може вдарити блискавка... Якщо у них ще бувають проми і блискавки... Закопати? Так чим же тут закопаєш? Ці ідіоти, мабуть, і лопат не мають.

Побачив густі зарослі шипшини і радісно кинувся розсувати їх.

— Сюди вже не залізуть, поколяться, — думав, почувуючи як гострі колючки деруть йому тіло.

Проліз в саму середину і радісно засміявся. На розвилині трьох стовбурів лежало старе покинуте гніздо. Було велике, обплетене лозинками і обмазане глиною.

— Оце покладу їм яечко, — весело подумав, вмошуючи бомбу в гніздо.

Виліз і уважно розглянувся, щоб запам'ятати місце.

— Два дуби праворуч, дві сосни ліворуч. Можна легко знайти. Тепер тільки запам'ятати дорогу.

Лише тепер почув тихий плюскіт води. Пішов у тому напрямі і раптом спинився. Перед ним на високому березі стояла біла скляна колона. Широка смуга темно-фіялкового кольору оперізувала її вгорі.

— Електрика, — подумав Ранцев.

Але дротів не було. Тільки глухе фокотіння долітало десь глибоко вниз, ніби там клекотіли у підземній домні величезні маси розтопленої руди. Ранцеву здавалося, що навіть земля під його ногами здригається.

Відчув, що жалюгідним є схованки, і його хитрощі, і він сам, і навіть атомові бомба.

— За цей час вони мабуть таких бомб понавиду-мували, — подумав півзаздрісно, півшанобливо. — То не жарт — 300 років. „Техніка визначає все”, — пригадалися йому раптом слова, що колись вбивались йому в голову з усіх сторін і всіма способами. — Так, техніка, то вам не жарт... — Котилися думки далі. — Цей старий, здається, простакуватий... В нього неважко буде випитати... Потім вчити далі... Так, грозити не можна, не маю чим... не знаю їхніх військових таємниць... І що це за країна? Придобрюватись треба, придобрюватись... перегнати тих трьох, щоб не вилізли

поперед мене. Особливо пілот, він краще знає машини...

Ще раз роздивився навкруги і примітив унизу на колоні цифри. Схилився:

— II. III. III. — стояло там.

— Тепер легше буде примітити, — зрадів і почав шукати дороги додому.

Коли дійшов до двору, спинився вражений. Двір був повен людей. Не так двір, як над двором. Літали, радісно вигукували, вимахували руками, одлітали і знову верталися.

Все це стреміло до Очета. Той стояв, трохи зігнувшись, як завжди, але очі його сяяли такою любов'ю, така загальна приязнь біла в очі від тієї групки, що Ранцеву вдарила в груди люта зависть.

— Так он він який! — дрогнуло щось у нього від зависти, гніву і зневаги. — То він тут велике цабе... Такий старий гриб...

Проте, не спиняв кроку і йшов до людей, бажаючи швидче, швидче, швидче зрозуміти, розібратися в відносинах, зорієнтуватися, вивчити, опанувати і заволодіти.

Люди теж побачили його і в дворі раптом затихло. Мовчали і дивились на нього, і він почував, як під тими поглядами ноги його важніють і прилипають до землі.

Очет сказав своїм:

— Бачите, ось він стоїть. Обідраний, замурзаний, вимазаний травою і землею. Не мився ще, і запахом свого тіла не соромиться затруювати нам повітря... І його душа така сама брудна, обідрана і смердюча. Його злість, недовір'я, брутальність і підозра поранили мені усе тіло.

— Чом ти не спустив непроникливу заслону? — спитала одна з дівчат.

— Хотів пізнати його... пізнати, кого пустив до вас.

— О, — засміялось кілька голосів. — Він нам не страшний... Що робити з ним?

— Візьміть їх усіх з собою і покажіть їм наш світ. Учíte мови, учíte наших звичаїв і законів... Але наших знань не відкривайте — покажіть стільки, скільки знає школяр в школі. Більше покищо не смієте їм відкривати.

— Добре, добре, — залунали голоси, а один весело продеклямував:

Учіться, о, учіться, штубаки,
Щоб пізнати, які ви дураки.

Всі засміялись, навіть Очет усміхнувся і сказав молодикові:

— Візьми його, Петрику, і поведи митися. Я вчора показав йому, але він уже забув.

— А де вони будуть потім жити?

— В своїй хаті, — знизав плечима Очет.

— Але ж...

— В своїй хаті, — твердо повторив Очет. — Ти знаєш закон: хто хоче мати свою хату, повинен збудувати її власними руками. Тільки тоді шануватиме він працю і хату іншого.

— Налийте, налийте бокали вина-а-а, — почулося раптом із хати і на порозі став пілот.

Скуйовджене волосся спадало на чоло, одяга була зімнята від сну, але очі сяяли жадобою життя, до якого він знову повернувся.

— Доброго ранку, діду, — закричав він, вимахуючи на привітання рушником. — І вам усім, добрі люди.

Говорив своєю мовою, незрозумілою, але були зрозумілі його очі і вираз обличчя.

Стало легше. Зникла прірва між людьми двох століть. Вже було можна підійти до знайд і почати говорити.

Першим підлетів до Ранцева той молодик, що деклямував віршика, і вказавши на себе сказав:

— Петрик.

„Ура-а-а, — закричав пілот, вдаряючи себе в груди і рекомендуючись: — Я теж Петрик.

— Ятежпетрик, — заучуючи повторив Петрик.

— Ні, ні, — замотав головою пілот і пристукуючи себе в груди проскандував співучо — Петро Гаркушенко — Петрик, Петро Гаркушенко-Петрик.

— Петро, Петро, — закивав головою молодик, і ім'я веселим відгомонам перекотилися над двором і полетіло десь далі в повітря.

— Не до тебе говорять, — то й мовчи, — тупим клином брутальності врізався зненацька в той гомін сухий голос Ранцева. — Іван. Ранцев Іван, — сказав він Петрику, що ще широко усміхався, дивлячись на пілота.

— Кмед — назвала його вчора Омем, — сказав втомлено Очет — Кмед... І ви бачите, що він такий і є.

— О, Очет. Ти вже не любиш його і не хочеш навіть полюбити, — з огірчення і докором сказала одна з дівчат.

— І люблю, і не люблю, — сказав Очет, і легка хвиля рум'янцю прокотилася по його обличчю. Побачивши це, молодь опустила очі, немов побачивши велике упокорення старого.

— І люблю, і не люблю, — повторив Очет. — Люблю, бо це я оживив його, вернув до життя. Не люблю, бо він не такий, якою повинна бути людина. І я не знаю, чи добре я зробив, що пустив його сюди, між вас.

— Це як мій батько, — засміявся Петрик. — Він каже, що коли б він знав, що в нього будуть такі сини, як я і Лексі, то він тричі подумав би перед тим, як одружитись.

Очет здригнувся, подвів голову і довго мовчки дивився на Петрика, вслухаючись в його думки і в свої почування. Усміхнувся і згідливо хитнув головою:

— Мабуть, маєш рацію. Я не був батьком і не міг

зрозуміти своїх почувань... Коли б дав життя такому, як ти, то не боявся б, але тепер не знаю, чого вартий оцей мій синок.

Прийшла черга червоніти Петрику. Тепер ніхто не опустив очей. Тихий шелест сміху пролетів поміж них. Дівчина, що докорила Очетові, підлетіла до нього і тихо попросила:

— О, Очет, лети з спокійним духом.

— Так і буде, дитино, — зоспокоїв її він. Вийняв коробочок, натиснув його і почав підійматися над землею.

— Стоп, отець, куди? А ми ж як? — закричав пілот, біжучи по землі за Очетовою тінню.

Очет обвів широким помахом руки весь двір, ніби об'єднуючи усіх докупы, і спокійно поплив в дальшому, вищому леті.

Пілот стояв задравши голову, аж поки Очет не зник з овиду. Коли глянув униз, на двір, Ранцев знайомився з новими. Підходив до кожного, що стояв іа землі, тиснув йому руку і рекомендувався:

— Іван Ранцев. Іван... Іван...

Тим, що висіли в повітрі, махав рукою, тикав себе в груди і все знову і знову повторював своє ім'я.

Літуни одразу зрозуміли церемонію і кожен називав своє ім'я. Імена звучали знайома. Найбільше було слов'янських, змінених вимовою, інші нагадували давні книжки чи фільми.

— Гайда, братця, знайомитись, — гукнув пілот бортмеханікам, що давно вже вийшли на його крик і вигуки, і нерішуче мнялись оподалік.

Підбіг до них, схопив за руки, потягнув до юрби. Обводив і тикаючи по черзі в кожного пальцем, рекомендував:

— Юрко, Алямбек, Петро... Юрко, Алямбек, Петро...

Коли знайомство закінчилось, Петрик підійшов до

чвірки і подав кожному рушник і свіжу одежину і показав на басейн.

— Митися, — зрозумів бортмеханік. — Тут, брат, санітарія і гігієна — во! — підніс він вгору великого пальця і весело поспішив за іншими.

Коли вернули у двір, там уже стояв великий екран, а вся молода гурма лежала і сиділа на землі.

Чвірку посадовили спереду, дали по зеленій пігулці, і Петрик почав науку. На екрані з'явилася жінка з дитиною, що весело гралася в неї на колінах.

— Мати, — сказав Петрик, пошанливо підносячи пальця вгору — Мати.

— Тай по-нашому — мати ж, — зрадів Юрко, від припливу почуття соваючись по землі.

По якому там „по-нашому” — передразнив його Іван. — Стануть тепер люди у таку техніку по-хохлацькому розмовляти.

— Не по-хохлацькому, а по-українському, — образився Юрко. — Адже ти чув: Мати. Це в нас так говорять, на Україні...

— Україна... Україна... — зашелестіла молодь, весело потакуючи головами.

— Чув? — Сказав Юрко переможно. — От тобі й хохли!

— А Росія? — Спитав Іван. — Рашен, — додав він колись вивчене на війні слово.

— Рашен нема — розвів руками Петрик. — Рашен — Зоо.

— Якто — Зоо? — схопився на ноги Іван. — А люди ж де?

Петрик подумав хвилину, потім показав на екрані кількох людей і запитливо глянув на Івана, ніби питаючи:

— Це?

— Це. — Хитнув головою Іван.

— Європа, Азія, Африка, Америка, Австралія, — відповів Петрик і широко розвів руками.

— Перемішалися усі на купу, — пояснив Юрко. — Та ти не заважай, а давай учитися далі.

Вчилися до полудня, коли чвірка почала вже плутатись у відповідях на образи, що з'являлись на екрані. Раптом там вималювались дві дівчини. Сиділи і співали щось ніжне і заспокійливе, пригравуючи собі на якихось довгих сопілках і час од часу погойдуючись ритмічно. Потім одна, знеможена, схилилась сестрі на коліна. Та поклала їй руку на плече і заспівала колицькової.

Юрко напевно знав, що то була колицькова, — бо відчув, як від такого співу і ритмічного коливання у нього теж опадають повіки. Стрепенувся і злякано озирнувся навколо. Літуни вже лежали всі; пілот і Алямбек розкинулись у траві. Тільки Іван сидів зіщулюючись, уп'явшись очима в екран.

— От іще... ненажера, — просунулась в голові думка, та далі Юрко вже не міг мислити: поклав голову на пілотову ногу і солодко витягнувся.

Іван спід лоба потайки роззирнувся по сплячих. Тоді підвівся і навшпиньках підійшов до екрану. Непрозора шкляна шибя. Але не блискуча, і не відбиває в собі того, що стоїть перед нею... Не дзеркало, щось інакше зроблено...

Обійшов навколо, не було нічого: ні дроту, ні жадного апарату, та сама непрозорість скла. Спробував піднести — піднеслося, легко, нічим не зв'язане. Обережно посавив назад. Знову оглянув усіх сплячих. Одна дівчина спала лежучи на боці, її коробочок висмикнувся зпід одежі і звисав на ланцюжку до землі. Підійшов і почав віддалік розглядати його. Коробочок був цільний, не знютований, не склепаний.

— Вилитий, — подумав Ранцев. — Але з чого?

Приглянувся ближче. Білий матово-синій метал.

— Невже платіна? — Очі блиснули захланню, заздрісно. — Якась багачка, а валяється на траві. Така якась, що з хлопцями путляється.

Тільки тепер глянув на обличчя. В очі кинулись рівні густі брови і довгі опущені вії. Трохи завеликі губи розпустились вві сні, як у дитини. Спала довірливо, спокійно. Ніби була у себе в хаті, серед рідних, певна, що нема небезпеки і не може її бути. Але ті брови і щось у підборідді, якась тведість, і той з горби-ком ніс знову нагадали Іванові: — Обережно!

Пішов до інших. У всіх були однакові коробочки з однакового металю. В того, що спав розкинувшись навznak, міг роздивитись, як навколо ласка звисає мережка дзвіночків. Усе було з одного чистого матово-білого металю.

— У всіх платіна — подумав прикро. — Всі, видно, з багатеньких.

Скривився злісно. З найдальших бганок пам'яті вилізло і злою жабою розсілось півзабуте, але міцно викарбоване слово:

— Бур-жуй-чи-ки.

Засміявся з радості. То було слово, яке виправдувало його зависть і давало нову силу його злобі. То був камінь, на який він міг опертися, важиль, — що невідклично підважував усяку будову.

Тепер знав, що робити, звідки починати. Заспокоєний вернувся до товаришів і ліг. Заснув скоро.

Прокинувся останній, коли інші вже сиділи на траві, сушачи мокре волосся.

— Купатися. Швидче. — Весело гукнув йому Петрик.

— Як, ще раз? — невдоволено перепитав Іван.

— А ти думав? Тут, брат, і шкіра скоро пооблазить — мийся та й мийся, — засміявся мовчазний Алямбек.

Іван полпентався до басейну. Повернувся відсвіжений і навіть трохи заспокоєний.

Петрик знов дав їм по таблетці, і вони засіли перед екраном.

— Починаємо, — гукнув Петрик. — Спершу повторимо: це — Мати... — і здивовано замовк.

Замість Матері на екрані з'явився Іван, злодійкувато роззираючись на всі боки і підкрадаючись до дівчини. В обличчі було стільки злоби і зневаги, що дівчина схопилася на ноги, як від справжнього удару батоном.

— Кмед! — гукнула вона, не одриваючи очей від хитро-затайливого і злосливого обличчя, що нахилилося над нею.

Всі літуни схопилися з місць, похмурі і насторожені.

На екрані Іван обдивлявся коробок.

— Ну, ну, брат, — покрутив головою пілот, — хоч би ти для першого дня стримався. Цеж тобі не Австрія.

Іван злісно скосив на нього очі і перевів погляд на інших. Ті дивились на екран, зібравшись навколо дівчини, як вірна охорона. Але Іван на екрані відійшов від дівчини, і всі полегшено зітхнули.

— Шукає тут розгадки, — засміялась дівчина, і легка насмішка продзвеніла в її голосі.

Вона скинула з себе коробок і подала Іванові:

— Дивись!

Іван узяв коробочок, і незграбно тримав перед собою, не знаючи, що з ним робити.

Трійка присунулась до нього, цікаво розглядаючи коробочок.

— Не добереш, що й до чого, — зідхнув пілот. — Ні тобі мотора, ні пального... Все закрито... Якась нова техніка з атомом.

Дівчина відібрала від Івана коробок, одягла, повісила, натиснула на западину і легко знялася в повітрі,

під ніжний передзвін. Одразу ж спустилася на землю і одягла коробочок і дзвіночки на Івана.

— Натисни, — показала на западинку.

Іван натиснув. Не було жадного звуку ні поруху.

Дівчина засміялась і відібрала коробічок назад.

— Вчитися треба. Знати, — сказала вона і похлопала себе долонею по лобі.

— Дурнику ще ти, голубе, — перетлумачив по своєму веселий Юрко. — Тут треба добре головою працювати, а не то що, — лап рукою та й полетів.

Іван повернувся до Петрика і сказав обурено:

— То ви такі хороші, а ти мене потайки на екрані ловив? Свиня ти після цього.

Петрик вслухався, потім запитливо показав на екрані. Там поміж плутаних гілок з'явилася величезна голова дикого кабана, що люто підозріло пронизував їх маленькими очицями.

— То ти свиня, — засміявся пілот. — Точнісінько так і дивишся, як оцей.

Петрик показав на екран, потім на себе запитуючи.

— Так, — уперто потакнув головою Іван — навіщо наставляв на мене екран?

Петрик зашарівся, потім раптом зблід. Літуни знову посуворішали і ступили крок до нього, як раніше до дівчини.

— Ні, — помотав головою Петрик. — То не я. То Старші, — і він повів рукою вгору і навколо.

Іван глянув за його рукою в небо і засміявся зневажливо:

— Крутить мені кульки. — Все ж із неба не злетів хтось вмикати екрана.

— Та вони всі з неба злітають, — хмикнув пілот. — Що ти тут можеш розуміти?... Ми ще дурники перед ними.

Від сміху і зневаги в голосі Івана, Петрик зовсім зблід, а поміж літуїїв пройшов невиразний стриманпї

шелест обурення і гніву. Та в цей час дівчина скрикнула і показала на екран.

Іван глянув туди і завмер.

На нього дивились очі. Очевидно, вони були на обличчі. Але Іван не бачив його. Не бачив нічого, крім цих очей.

Безперечно, вони належали людині, але нічого людського не було в них. Ні цікавості, ні суворості, ні доброти, ні гніву. Безмежний спокій і нестерпна безсторонність. І покора. І незламна влада. Влада того, хто знає, що мусить коритись.

Всі затихли. Пілот і бортмеханіки інстинктивно витягнулись на струнко, а молоді літуни зблідли і кожний поклав руку на свій літунський коробок. Очі оглядали всіх, обминаючи Івана. Він одразу відчув, що вони обминають його. Знають, що він стоїть, знають який він — і обминають. Жаль, образа, а водночас бажання впасти і благати, щоб вони глянули на нього — все це складним і нерозбірним вихором знялося в його душі і змусило затиснути зуби. І в цей час очі повернулись до нього і глянули.

Глянули і побачили його всього. Всі думки, бажання, всі найлегші порухи його ества, аж до найглибших, аж до невідомих йому самому. Витягали його суть аж спід самого споду нашарованих понять і звичок. Гураган найрізноманітніших почувань і стремлінь помчав по його нервах до мозку, до очей. А з його очей — у ті очі.

І тут Іван усім своїм еством зрозумів, що він не має нічого. Не має нічого, що міг би показати тим очам, як своє. Він порожній і нецікавий. Хіба тільки злість є в ньому. І ця злоба — то є він, то є те, що відрізняє його серед інших.

А очі повинні знати, що він — інший, що він — вирізняється. Повинні знати! Мусять! Хоч би йому довелось

знищити півсвіта — але він мусить вирізнитися зпосеред мільйонів перед цими очима.

І раптом очі зникли. Прозорі аж синяві повіки з темними ще віями закрили їх, і Ранцев побачив усе обличчя. Довгасте, з прямим носом і ніжно окресленими устами. Обличчя немолоде і нестаре. Обличчя людини без віку.

Воно почало віддалятися на екрані.

В розпачі Іван дико скрикнув і кинувся за ними.

— Стій! — ричав він, роздираючи на грудях сорочку. — Спинись! Глянь на мене ще раз.

Але обличчя зникло.

Іван захитався, нестямно обкрутився навколо себе і рухнув на землю непритомний.

Молоді літуни стояли, напружено вдивляючись в екран. Потім перевели очі на Івана, але ніхто навіть руху не зробив до нього. Були бліді і водночас радісні. Привітно глянули на трійку, і Петрик повторив, показуючи на екран, на небо і на все навкруги:

— Старший.

— Старший, одно слово, — луною обізвався пілот.

— Тай говорити нічого, одразу видно, — зітхнув бортмеханік, витираючи піт і одставляючи ногу. — Це тобі і сліпий бачить, що старший... Як глянув на мене, так я й прикипів. Так і читає в мені, як в книжці: Алямбек Сафандула, село Дербинь, Ташкентської області... Я й сам був забув, поки він не прочитав...

— І я згадав, — замислено пробурмотів пілот — Згадав, як жив раніше і була в мене жінка... добра жінка була в мене, — роздуманно повторив і безнадійно махнув рукою.

-- А я чув пісню, — захоплено обізвався Юрко, — їхав на гарбі на сіні, а мати сиділи поруч і тихенько співали. Голосно соромилась співати бо ж уже заміжні були...

Він раптом закинув голову і завів приємним тено-

ром, передихаючись несподівано там, де не вистачало повітря:

Ой у полі озеречко-о

Там плавало відеречко...

Літунки заворушилися і обступили його, напружено і зацікавлено вслухуючись в мелодію. На другому куплеті дехто вже приставав до Юрка, тягнучи одну мелодію, а останній куплет співали вже всі разом під його диригентством, а трое пробували акомпанювати на дзвіночках.

Іван опритомнів і повільно сів. Пісня нагадала йому Україну і карний загін, і полум'я від пожежі. Тупо уперся поглядом у групу. Всі стояли півколом навколо Юрка, який, розчервонілий і ніби осяяний вищою радістю, з запалом починав пісню з початку. Всі дивилися на нього і стежили за рухами його рук, і навіть пілот старанно виводив басову партію.

Тільки Алямбек стояв осторонь, засунувши руки замість кешень за мотузку, якою підперезався замість пояса й насуплено дивився перед собою. Помітивши Іванів рух, він ступив до нього і сказав зневажливо:

— А ти й нервенний... Звичайно, людина, видно, строга, жартувати не любить, але ж не страшна... Дівка стояла і нічого, а ти упав. Тонкі у тебе, брат, кишки... Дуже зла в печінці багато носиш.

— Одчепись, — похмуро сказав Іван, встаючи.

Стояв запорошений, з розідраною одежею, похмурий і набурмосений.

Та ніхто не дивився на нього. Молодь захоплено співала. Часом чийсь погляд проскакував по ньому ненароком. Дивилися без страху і без цікавості. Як на порожнє місце. Дивилися і не бачили.

Він хвилину постояв і пішов далі від них, хитаючись на непевних ще ногах і почувуючи, що в нього нема нічого. Нічого. Порожнеча і самотність.

Минули два тижні науки. Дні йшли одноманітно, розмірено, спокійно. Частина літунів одлетіла і не повернулась. Прилітали нові, дивились, розпитувались і одлітали. Тільки Петрик і Софія, дівчина, що прилетіла в перший день, незмінно лишались на місці.

— Ну, сьогодні робимо перерву, — сказав Петрик. — Вже досить знаєте нашу мову, щоб розуміти, хоч трохи. Тепер покажемо вам наш світ. Думаю почнемо з Країни Дітей.

— А це що таке? — здивувався пілот. — Чи у вас дітей одбирають од родини? Бо у нас щось таке починалося.

— Ні, ні, — засміявся Петрик. — Хто б то посмів? Та наші матері таку бучу зчинилиб..., — він покрутив головою і засміявся. — Ви ще не знаєте наших Матерів. Вони навіть Старшим дають часом поради.

-- Хто ж то такі, ці Матері? — обережно спитав бортмеханік. — Уряди чи королеви, чи як це у вас називається?

— Матері? — здивовано перепитав Петрик. — Матері то... матері, ті, що родять дітей.

— Баби значить, — призириливо засміявся Іван вперше від часу появи очей даючи волю своїй ворожості до нового світу. — Велике діло — дітей родити. Кожна сука тобі родитиме, а вони бач яке діло з того роблять... — злісно і зневажливо перекривив він Петрика. І в ту ж мить закричав і закрутився на місці од нестерпного болю. Ніби кілька розпечених залізних прутів стьобало його по всьому тілі.

Петрик стояв блідий од гніву, стиснувши кулаки. Трійка незрозуміло і перелякано переводила очі з нього на Івана.

Тут Петрик опустив очі і Іван в ту ж мить спинився, стогнучп і потираючи тіло.

— Та що тобі? — спитав здивовано пілот. — Верещав так, наче тебе били.

— Та й били, — похмуρο обізвався Іван, зпідлоба злісно і злякано зиркаючи на Петрика. — Чорт його знає, чим вони б'ють. Радіом чи що.

— То я зробив тобі своїм гнівом, — тихо сказав Петрик, все ще спустивши очі. — Ніхто не сміє у нас ображати Матері... цього я не міг стерпіти. Досі я стримував себе, бо ти не маєш непроникливої заслони...

— Якої заслони? — обережно спитав пілот.

— Непроникливої заслони... Коли хтось хоче побути сам, щоб нічий дух не впливав на нього і щоб ніхто не читав думок його, — тоді спускає непроникливу заслону... Тоді ніщо не досягає його.

— А, то ти в заслоні, — вороже кинув Іван.

— Ні, я хотів сприйняти тебе таким, який ти є, — сказав Петрик і вперше по сварці глянув Іванові просто в очі. — І не захищав себе. — Дивись, — спустив він сорочку. — Бачиш, що ти зробив т в о є ю злістю?

Спина і пруди були в синіх і багрових смугах. Де-не-де струпами горіли виразки і червоніли плями, як від уколу голкою. Коло серця кривавилась велика свіжа пляма.

— Це все ти, — сказав Петрик. — І ви також, — повернувся він до трійки. — Ці уколи — то від вас. Ви слухали і не вірили, і в душі завидували нам і сміялися з нас... Товариші поодлітали, бо вже не могли більше стерпіти. А ми лишалися, бо обіцяли Очетові.

— То й її теж... побито, — спитав Юрко, вказуючи на Софію

Та усміхаючись потакнула головою і закотила рукав. Рука теж була у багрових смугах і виразках.

— Ах ти ж, розтаку нашу... — хотів з огірчення вилаяти пілот, і злякано закрит уста руками. — Та тут чоловікові і вилаяти не можна.

— Народ ніжний, — похитав головою Алямбек. —

Це якби у нас так були кожного лайкою, так усі по шпиталях лежали б... І лікувати нікому було б.

Трійка засмучено перезирнулася і раптом вибухнула шаленим нестримним сміхом, гладячи руки Петрика і Софії, щоб зрозуміли, не образились і не кривавились би ранами.

Іван стояв спустивши очі в землю, щоб хто не прочитав у них злої втіхи і радості. А в очах мусіла бути втіха і радість. Почував їх у всьому естві своєму.

Отже, він таки мав над ними силу. Завдавав їм болю. Бив, і виразки його побоїв синіли на їхніх ніжних тілах. Його злість — ось де його сила!

Він повернувся і швиденько пішов до садка. Не бачив, як Петрик довго і сумно дивився йому назирці. Майже біг.

В садку ліг обличчям у землю, закрив голову руками і дав волю своєму сміхові. Злий придушений сміх гадючим сичанням вирвався з його грудей, він стискав зуби, щоб не розреготатись голосним нестримним реготом. Тіло здригалося у сласних спазмах, і він почував, як забута, але така звична колись гістерія люті, охоплює його.

І в цей час побачив перед собою очі. Були десь глибоко в землі, просто проти його очей і безсторонньо читали знову його суть.

Іван зірвався з землі і одскочив далі від того місця.

— Чортовиння! — Блиснуло йому в голові. — Тут збожеволієш з їхніми фокусами... Заслона... Так, треба мати заслону... Але звідки?.. Як вона робиться? Хто йому її дасть? Таки нема ради — треба коритись... Треба ховати злість і не показувати їм своїх очей. То все в очах, то з очей видно.. Треба хоч прикинутись добрим...

Від цієї необхідності знову прикидатися, як колись вдома і то вже не перед силою, не зі страху, — нова хвиля злоти пройшла по ньому. Заплющив очі і стис-

нув серце руками, перечікуючи, поки заспокоїться. Потім повільно почвалав до гурту.

— Отже, ми найперше поїдемо в Країну Дітей, — спокійно сказав Петрик, ніби продовжуючи щойно перервану розмову. — Найкращі континенти віддали ми для матерів з дітьми.

— А батьки? — щиро зацікавився Юрко. — Куди ж ви батьків подівали,

— Та там же. Де родина, там і батько, — знизав плечима Петрик.

— Ну, й що вони там роблять — спитав Іван.

— Як-що? Живуть, глядять дітей... виховують... То найважча робота... І найважливіша в світі... Тому не кожне може бути батьком чи матір'ю... Не всякому дозволено...

— Я-а-ак? — ахнув пілот і перелякано витріщився на своїх. Ті глянули на нього, потім один на одного і знову вибухнули одностайним, непереможним реготом.

— Ти той... ти не мучайся, братіку, — сказав пілот, обіймаючи Петрика за спину і тим ніби захищаючи його від ударів. — Ми не по злобі і не з тебе... Але щоб питати дозволу раз у раз, коли тобі трапиться... хо-хо-хо-хо, — загрохотів він знову, витираючи сльози. — Ти того не зрозумієш... У вас того, може, й нема.

— Е нема, — перервав його Юрко. — Он глянь на Софію.

Дівчина стояла червона, як вишня, а з очей виступали сльози. Притисла сорочку до грудей — і крізь полотно на пальці просувалась кров.

— Ох, Боже мій, — зітхнув пілот — це нам коло них, мабуть, і жити не можна. Дивись, геть до крові дівчину словами побили!

— Та ти не переймайся так — винувато переконував Софію Юрко. — Ми ж не зі зла, але вже так прийшлося... дуже у вас все чудно....

— Спусти непроникливу заслону — сказав Петрик дівчині.

— Ні, я вже потерплю, — сказала та. — Однак завтра повезеш їх в Країну Дітей...

— Так, так... Ось я зараз покличу матір.

Петрик поставив екран, і уважно уставився на нього.

За кілька хвилин, з екрану почулося ніби щебетання величезної зграї пташок, а на екрані з'явилося рожеве обличчя жінки, що привітно усміхнулася Петрикові.

— Кликав мене, Петрику? Щось сталося?

— Ні, нічого. Тільки хотів спитати, чи можна привезти до тебе гостей, оцих чотирьох. Це знаєш ті, з-під снігу.

— А-а, — протягнула жінка зацікавлено. — Це добре. Я покажу їх дітям. Зараз би можна було приймати — діти всі здорові, тільки не знаю, як тато. Та ось і він... Петрик хоче привезти до нас гостей, тих, зі снігу... Чи вони не заважатимуть тобі? — звернулася вона до чоловіка, що підійшов саме до неї і спинився, весело вітаючи Петрика.

— Як? Тепер? — скрикнув він, і киваючи головою звернувся до Петрика. — Твоя мама завжди має фантазії. Саме тепер, коли я розкидав хату, вона закликає гостей.

— А для чого ти розкидав хату? — зацікавився Петрик?

— Для чого?! — хмикнув той. — Твоїй мамі забажалось конче японських кімнат для найменших... То мусів розкидати.

— Не слухай його, Петрику, — засміялася мати. — Сам розповідав дітям про старих японців і показував на екрані їхні хати, аж поки вони почали марити про Японію, а тепер я винувата... А гостей примістимо в шатрі.

— От і добре, — зрадів Петрик. — Та й їм корисно

буде подивитись, як будується хата... Вони ж мусітимуть будувати й собі... А де Лексі?

— О, Лексі, — безнадійно махнув батько. — Такий же урвитель, як і ти був малим.

— Лексі на штрафній праці, — знову засміялася мати... — Він узяв батьків Початок і пустився літати...

— Як? І він теж — весело вигукнув Петрик.

— Це вже щось фамілійне, — розвів руками батько. — Спочатку ти, потім Лексі, тай й з Джіма, здається, росте підходящий.

— А як же, фамілійне! — встряла мати. — Батько до тих пір розповідав про те, як ти забрав його коробок і полетів, що Лексі нарешті з самої амбіції мусів зробити те саме.

Тепер розсміялися всі троє.

— А потім батько набрав сумного вигляду і пішов зголошувати проступок до нашої Омем, — продовжу вала мати. — Та його добре вичитала і сказала, що дасть обом однакову кару — йому і Лексі, — рапортувала мати, лукаво скошуючи очі на чоловіка.

— І що їм призначила? — допитувався Петрик.

— Щоб привчити тата до мовчазности, а Лексі до терпеливості дали їх на місяць за няньок до немовлят-сиріт.

Петрик розреготався, аж сльози показалися на очах.

— Хотів би я це побачити, — вигукнув він.

— О, я недовго працював. Мати визволила мене, — заявив батько, в свою чергу косячися на матір.

Та порожевіла.

— Та не могла ж я сама дати ради зі своїми, то й попросила Омем випустити його по тижню, — сказала вона, ніби виправдуючись.

Батько підморгнув Петрикові.

— А Лексі я бачила, — продовжувала мати швиденько. — Йому дали аж трьох, і всіх — з одної години. Я вмикнулася саме тоді, як він їх годував. Усі троє

кричали, а він бігав од одного до другого і тикав усім одну смочку по черзі. Дві інші стояли тут же, але він з поспіху забув за них. — Мати покрутила головою і додала: — Сьогодні він саме звільняється.

— Ну, а завтра ми прилетимо. Вишліть по нас воза.

— Гаразд, — сказав батько. — Тільки не лети дуже високо, бо діти вже лазили там і тепер кисень щось погано подається.

— Ні, ні, ми будемо летіти низько, в земній атмосфері. Я хочу показати їм Землю, нашу Землю, тепер.

— То лети зі спокійним духом, — сказав батько. — Чую, що в дворі щось надто шумно — мабуть діти щось уже накоїли. Чи ти, може, ще не все розповіла? — спитав у матері.

— О, звичайно, далеко ще не все. Але матиму на то час завтра.

Вона помахала Петрику і всім рукою і пішла, обнявши чоловіка за шию.

— Весела у тебе мати, — сказав пілот. — І така молода. Видно, рано заміж вийшла.

— Так, не встигла сорока років скінчити, як уже одружилася. Вони чекали років зо три до свого часу.

У пілота очі полізли на лоба, а Алямбек раптом підскочив до Петрика і закричав:

— Чого з нас смієшся? Такий добрий, а з нас смієшся! У п'ятдесят років бабі кінець, а у тебе вона заміж виходить. Що, ти за дурників нас маєш чи що?

Пілот і собі наступив на Петрика:

— Як то в сорок одружилася? Скільки ж їй тепер, коли ти вже он який здоровий. Що ж, їй сто років, чи що?!

В обуренні вони вживали половину вивчених слів, половину своїх, і Петрик не міг їх зрозуміти. Втрутилася Софія і показавши на Петрика сказала:

— Його мати — і написала — 97.

Чвірка замовкла і стороплено дивилась на виписану на піску цифру.

— Так, так, — закивав головою Петрик. — Люди до сорока років тільки учні. Жити і працювати починають тільки з цього віку. Коли мають уже ясний розум і досвід. І тільки тоді можуть одружуватись.

— А... а скільки ж літ ви живете? — спитав Юрко приголомшено.

— До 200 - 250... Скільки хто схоче... Поки є воля до життя і форма ціла — живе.

— А молоді не умирають?

— Умирають і молоді, — журно схилив голову Петрик. — Коли форма розіб'ється, дух одлітає... Ми не боги... Але тепер молодих умирає менше.

— Ой ой, — аж захитався пілот — Ти вже сьогодні більше нічого не розказуй. Це як іще двісті років жити... До цієї думки чоловік мусить звикнути... Та коли ще треба вдруге починати...

— Добре, — засміявся Петрик. — Сьогодні маєте відпочинок. Ми прилетимо по вас завтра.

Молодь одразу пожвавішала, як учні, коли кінчається наука, і за кілька хвилин вже одлетіла, весело гукаючи згори:

— Зоставайтесь з спокійним духом. До завтра.

Лишившись сама, чвірка кілька хвилин мовчала. Потім пілот витягнувся на траві і спитав:

— Ну, браття товариші, як вам подобається удруге жити? Та ще й в 2245-му році.

— Мені подобається, — рішуче сказав Юрко. — Ще б нам таке й увісні не приснилося... Оце вже рай — так рай!

— А головне — ще довго жити, — роздумливо протягнув пілот. — Це таки варто потрудитися. То чоловік усе хапався, поспішався, боявся, що не встигне всього зазнати... Ніколи було думати...

— Шкода, що нема кому розказати, — докинув

Алямбек. — Хотів би я подивитись, як тепер у нашому селі... мабуть і сліду нема.

— Про те не думай, — гостро сказав пілот. — Живеш удруге — дякуй Богові.

— О, вже й до Бога договорились, — глузливо засміявся Іван, що досі мовчав і тільки нервово переривав одну травинку за другою.

— А ти ж думав як? — суворо перепитав Юрко. — Умерти і знову ожити — це тобі що? Смішки? Тут, брат, без Бога не обійшлося. От тепер і подумай навіщо тебе Бог воскресив, та ще й у такому раю.

— Ніякий мене Бог не воскрешав, — закричав Іван люто. — Ніякий! Одігрів мене цей старий... як його... Очет. Одігрів технікою. І рай цей зроблено не Богом, а знову ж технікою... Мені б тільки їхню техніку пізнати! — почав він запально і раптом увірвав.

— А тоді що? — насторожено підвівся пілот. — Тоді що?

— А тоді я їх навчу, як треба жити, — не витерпів Іван. — Хіба це люди? Це ж дегенерати! Ти про нього зле подумав, а він уже в ранах. Хіба такі можуть жити і правити світом?... Отакою технікою?.. Людина мусить бути загартована, сильна, відважна... А не таке нікчемне, делікатненьке...

Трійка мовчала, не находячи відповіді.

— А очі? — раптом спитав Юрко. — Та ті очі й прочитають і припечатують з усією твоєю загартованістю. Ніяка тобі відвага не допоможе, та й техніка теж.

Іван похмуру засміявся.

— А ти чув: як форма розіб'ється, людина мусить умерти. Розумієш — мусить! Тут ніякі очі не допоможуть! Помруть і заскліють, як у собаки якоїсь.

Юрко звівся на ноги.

— Ти гляди — загрозив він. — Як ти думаєш тут свої порядочки заводити, то я твою форму так розшматую, що її ніякі очі не зберуть! Чув?

— Ну, ну, не дуже, — оскирився Іван. — Ще й воно починає. Ще ти очима битися не навчився.

— Я тебе й руками поб'ю! Мені очей на те не треба. Заліз поміж путніх людей, і вже йому нудно. Вже хочеться нагидити... Чому ти можеш тут кого навчити? Чому? Та ти сам умієш жити? Скажи, умієш?

— О, велика штука — жити! Жити, брат, кожен зуміє, аби техніка, — одмахнувся Іван.

— Техніка, — передразнив Юрко — Голови треба та серця — оце тобі й техніка.

— Але вони такі надто ніжні, — встряв Алямбек. — Проти справжніх людей їм не встояти. Це — факт!

— А, що там базікати, — махнув рукою пілот. — Ніякі ваші факти не допоможуть, бо де вам їхню техніку вивчити. У них такі, мабуть, інженери, що во! І не лізть те, щоб не осоромитись... тай нам конфузу наробите... І чого тобі, власне, треба? — звернувся він до Івана. — Оживили тебе, возяться з тобою, панькаються, учать, все показують, — чого ти копилишся?... Дурна твоя злість, от що!...

Він помовчав, потім додав, потягаючись:

— А тепер ходім краще спати, бо в мене голова трохи задурена од цього учення, тай від усього цього життя. Треба, щоб там усе вклалось по місцях... А ви сваритесь...

Він устав і повільно пішов до хати.

— Спати, так спати, — згодився Іван. — Тільки я спатиму окремо, а то ти ще мене увісні задушиш, — з викликом звернувся він до Юрка. — Вдень не насмілишся, так уночі прилізеш... А я на те оживав, щоб ти мене коцнув.

— Не бійся, задушу й не соного, як треба буде, — пообіцяв Юрко. — А так і руки не бруднитиму.

Він повернувся до хати, а Алямбек прошепотів Іванові:

— Не бійся, я його устережу. А ти, як матимеш який

пляник, — тільки мені моргни. Я для дружка завжди готовий. А од ніжностей мені теж, брат, нудно. Дуже вже чисто коло своїх душ ходять...

Він підморгнув Іванові і поспішив за Юрком.

Іван виніс ліжко на двір і поклавсь просто неба. Йому здавалось, що тут йому більше волі і важче слідити за його думками.

— Ех, коли б мені ту заслону, — останньою свідомою думкою пробігло в голові. — Тоді б я не боявся думати.

Вранці летуни застали чвірку вже викупану, зачісану і готову до од'їзду.

— А воза ще нема? — спитав Петрик.

— Не видно, — сказав Алямбек, озираючись по двору.

— Он, уже летить — показала Софія вгору.

Справді, якась машина наближалась до них з неймовірною швидкістю.

— О, це мабуть, Лексі править, — сказав Петрик, похитуючи головою і знімаючись назустріч. — Жене, як навіжений.

За кілька хвилин він вернув на землю, а машина почала спиралями знижуватись над двором.

— Здорово віражує, — з завистю сказав пілот. — Інтересно подивитись на машинку.

Машина сіла, і він перший підбіг до неї.

— Привіт, — гукав хлопець років п'ятнадцяти, вискакуючи з машини. — Це ви — зпід снігу?

— Я, — одізвався пілот. — А чим ваша машина ходить? Електрикою чи радіом?

— Машина? — Початком, звичайно, — солідно відповів Лексі.

— Яким початком? Чого початком? Що воно таке? — спитав пілот, оглядаючи машину, де не було мотора, а тільки звичайний літунський коробок і від нього тоненькі барвисті шнурки вздовж кабіни.

— Початок Початків. Атомом. — так само солідно відповів Лексі. — А як саме — того ми не знаємо. То тільки з тридцяти років учать... Як закінчиш школу, і спорт, і працю, і матимеш добру атестацію... то не-легко!

— Ато-омом, — протягнув пілот. — Угу! Це, брат, справді не легко. А як же ти їхав, коли не вчився?

— О, то просто! Тато пустив мені машину в рух і злетів назад, а я тільки керував. Керувати легко... А тут мені Петрик спинив...

— Так, так, — сказав пілот зітхнувши. — Шкода. Мені й руки сверблять машиною покерувати... А у вас інших нема, з мотором?

— З мотором? Здається, я щось таке бачив у музеї, — недбало відповів Лексі і кинувся до Петрика: — Петрику, я й назад керуватиму, добре?

— А якже! — засміявся Петрик. — Тільки люди ожили, так ти їх знову повбиваєш. Ти ж учився терпеливості, та мало, я бачу, навчився.

— Е, так то для дітей. А з дорослими навіщо терпеливості? — не вгавав Лексі. — Ти сядеш біля мене, а я крутитиму. Га, Петрику? Добре. — зазірав він у очі братові, і раптом закричав. — Слава! Ти згоден, бачу, що ти згоден! Ну, сідайте всі! — закомандував він, одбігаючи од брата. — Швидче! Швидче! — І сам перший заліз до переднього місця біля літунського коробка.

— Лексі, — суворо сказав Петрик. — Не шахруй. Нічого ти в очах не бачив, та й не вмієш ще бачити. Пусти, он другий Петрик керуватиме, бачиш, як йому хочеться.

Лексі озирнувся на пілота, і цього разу, очевидно, щось прочитав у того в очах, бо покірно одсунувся вбік.

Пілот, весь почервонівши, сів у крісло і розглянувся:

— А де ж кермо? — спитав він.

— А ось, — показав Петрик на невелике платінове коліщатко. — Куди йде стрілка напряму, туди й повертати. Здається, так завжди керували. Ні? Летимо на південь. Всі сіли? — обернувся він. — Я вмикаю!

Він поклав пальця на западину в коробочку, а пілот з усієї сили затис в руках кермо.

— Не натискай дуже, — попередив його Петрик. — Од надмірного напруження в ваших руках машина стрибатиме. Спокійний дух, — головно — спокійний дух, — підбадьорливо усміхнувся він пілотові і натиснув западину.

Почувся той самий, знайомий вже з екрану невблаганий, байдужи, все покриваючий звук, од якого всі в машині, крім Петрика, раптом зблідли і затихли. Та Петрик зараз же вмикнув у западину кілька сопілок, з'єднаних докупи, і машина полетіла на ніжній і лагідній пісні.

— Це пісня Матері, — мрійливо сказав Петрик. — Я завжди на ній літаю додому.

Але пілот не слухав. Випнувши з напруги губи, він не зводив очей од стрілки, непомітно направляючи кермо. Не дививсь ні в сторони, ні вниз, де скрізь шкляну прозору підлогу чітко і виразно перед ним розгортався континент.

Зате трійка в кабіні не відривалася від ландшафту внизу.

Складалось враження, що летять над одним безконачним садом, серед якого розкидані окремі хатки. Неширокі світлі дороги виблискували серед зелені. Були білі, рожеві, блакитні, цеглясті. Часом, викладені візерунками, здавались вони блискучими килимами.

— З чого дороги? — спитав Іван у Лексі.

Той постукав пальцем по підлозі.

— З того самого шкла, — пояснив сам собі Іван. — А для чого кольорові?

Лексі показав на очі.

— Щоб приємно було дивитися, — пояснив Юрко. — Як тепер людям цілий світ своя хата, то й дороги повинні бути з килимами. Тай на них, мабуть, тепер більше згори дивляться, ніж по них їздять.

Раптом Іван майже зсунувся на підлогу.

— А це що? — хрипло запитав він.

— Це, — приглянувся Лексі спокійно. — Це — ледачі. Здебільшого ті, що складають пісні і казки про людей.

— Чому вони ходять пішки?

— Бо не вміють літати, — пересмикнув плечима Лексі. — Не хочуть учитись, тому не вміють.

— І що їм роблять, щоб учились?

— Нічого не роблять... Походять, походять, а потім таки йдуть учитися. Тепер дуже мало ледачих старших за 30 років. То раніш, кажуть, було дуже багато.

— А що вони їдять? — не вгавав Іван.

Лексі здивовано глянув на нього. Відкрив непомічені досі дверцята в стінці кабіни і показав на вазу з шкляного паперу, де лежали знайомі вже Ранцеву таблетки.

— Оце їдять. Як і всі.

— А хто їм дає це? Звідкіля воно береться?

— Не знаю, — нетерпляче заворушився Лексі, якому набридли нецікаві для нього розпитування. — Або з собоюносять, або з колонок беруть.

— А живуть? Де вони живуть?

— Та ніде не живуть. Кажу ж тобі, що це — ледачі. Не хочуть робити, то й не мають хати. Носять на собі шатра — то там і сплять. А дехто і шатра не носить.

— Оці будуть мої, — подумав Іван, стискаючи руки. — Ці будуть мої! З них треба починати!

— А що ви їли, коли жили перший раз? — Запи-

тав Ранцева Лексі, у якого теж була, очевидно, ціла серія своїх питань.

— Що ми їли? Ого! Ми, брат, їли, так їли! — хвалькувато відповів Іван.

— Хто мав, той їв, а хто не мав — той терпів, — докинув Юрко.

— Ми, брат, їли смачно, — не слухаючи його продовжував Іван. — По-перше хліб... Чи у вас тепер сіють хліб?.. Пшеницю? Жито?

— Пшеницю знаю, хліб знаю, — відповів Лексі. — У нас теж хліб їдять.

— Та-ак. А хто ж його їсть?

— Діти. Їх так і звать — хлібняки. Я вже не їм. То тільки до п'ятнадцяти років їдять варену і печену їжу.

— А смажену? Ех, добре отак узяти молодого баранчика, та смажити на вогні, та приперчити, та з цибулькою, — славно прижмурився Алямбек... М-м-м!

— То це правда, що ви їли чуже тіло?! — огидливо скривився Лексі і навіть одсунувся. — Нам у школі казали, але я не вірив.

— Чуже тіло! — глузливо перекирив Іван. — Яке ж то тіло? То тварина, а у тварини буває м'ясо. А м'ясо розумні люди їдять, — чітко різав він слова, придивляючись, чи не з'явиться у Лексі виразу болі від рани.

Та на обличчі Лексі видно було тільки огиду.

— Однаково гидко. Пхе, — здригнувся той, і зараз же вибачливо глянув на Івана. — Але це тому, що ви не знали... То ж був вік дураків.

Та Іван тільки розсміявся, і Лексі почув, що образа таки пече йому.

Але стримав себе і мовчав.

— О, дивіться, що це таке! — скрикнув Юрко.

Всі глянули крізь підлогу.

Сад скінчився. Тяглась величезна просторінь, де-не-де перетнута невеличкими гайками. По ній теж були

розкидані хатки, але далеко рідше, ніж раніш. І по всій рівнині ішов рух. Невеличкі тварини густими купками пересувалися в різних місцях, як мурашки в мурашнику.

— Це корови, — пояснив Лексі. — Цей край зветься прерії і тут живуть корови та ще люди, яким подобається жити в преріях і ходити коло корів.

— Значить, наймити? — спитав втішено Іван. — А чиї ж це корови?

— Як чиї. Кажу ж це всім корови. Всього світу.

— Всього світу? Хм! — хмикнув Іван недовірливо. — А хто п'є їхнє молоко і їсть масло?

— Діти. Я ж казав тобі, що до п'ятнадцяти років діти їдять варену і печену їжу. А з п'ятнадцяти дістають таблетки дорослих. Ось, — і він з гордістю показав невеличкий пакуночок, що висів через плече.

— Та-ак, — протягнув Іван. — А чим же ви платите людям за працю?

— А хто платить за працю? — в свою чергу не повірив Лексі. — Люди працюють, бо хочуть працювати. А що робити, коли нічого не робити?!

— Ну, от жити собі, гуляти, мандрувати..., — насилу пригадав собі Іван ідеал безтурботного життя.

— Та ще добре поїсти... та й випити. — сласно засміявся Алямбек.

— Хто багато їсть, той погано літає, — зауважив переконано Лексі. — І тіло його смердить... З ним ніхто не хоче бути вкупі.

Іван хотів ще щось спитати, але Лексі вже вкучилась нудна розмова.

— Петрику, — гукнув він. — Пустити мене трохи поправити!

— А не гнатимеш машину?

— Ні, тільки поможу, як великий Петро чогось не знатиме.

Він підійшов до Петрика і, міняючись місцями,

шепнув. — Як ти міг витримати з ними два тижні? Такі дурні... І зовсім чорні!

— Не суди, — вдарив його Петрик по плечі. — Чи ти набагато розумніший?

— Але ж не говорю весь час про їжу.

— То вони тому, що триста років не їли, — засміявся Петрик, відступаючи йому місце.

— Я тобі кажу, вони тут зовсім подуріли, — шепотів тимчасом Алямбек Івану. — Роби, не знати для чого й за що... Де таке чувано?!

Іван хмурно кивнув головою. Сиділи мовчки, занурені у свої думки аж поки Лексі не гукнув:

— А це вже починається Країна Дітей: чуєте?!

Всі прислухалися. В повітрі розлягався ніжний, ледве вловимий дзенькіт, ніби звуки тремтіли навколо них, як тремтить часом гаряче повітря. Сполучені сопілки заграли чутніше, а дзвіночки на Петриковому паску обізвалися й собі. В розкриті вікно кабіни влилися, переміщуючись, незнайомі і знайомі пахощі.

— Діти, — засміявся Петрик на запитливий погляд Юрка. — Діти і птахи. І квіти. Так щебечуть, співають, кричать і пищать, що над континентом завжди стоїть дзвін. Коли гукаєш кого звідси, треба набирати подвійний тиск, інакше не почує.

Юрко глянув униз. Під ними промайнула вузькими смужками вода, а далі почався величезний південний парк з рясними квітами, деревами, водограями і водоспадами.

— Південна Америка, — вгадав він.

Петрик притакував головою.

— А ось і наш дім, — гукнув весело Лексі, показуючи на дах великого будинку, прибраний квітами і виложений візерунками. Там стояв гурт людей і весело махав руками.

— То у вас гості? — Спитав пілот, приглажуючи розпатлане від руху волосся.

— Ні, то наша родина... тато, мама і діти, — приглядався Лексі до гурту, поки каретка облітала навколо даху.

— Та скільки ж дітей у твоєї матері?

— Дев'ятнадцять.

Машина раптом рванула вгору і безтолковно закрутилася. Лексі злякано кинувся виправляти кермо і глянув на пілота.

— Ти мені такого не говори, — поволі і роздільно сказав той, стискаючи кермо і керуючи машину на двір. — Я людина не молода і вже раз умирав. Я таких речей без підготовки не можу слухати.

— Яких речей? — не розумів Лексі, кладучи свою руку поруч пілотової на кермі. — Що я такого сказав?

— Дев'ятнадцятеро дітей, — повторив пілот. — Помилуй, Господи, мою душу!

Далі не міг продовжувати, бо машина сіла на землю, і батько, мати і старші діти злетіли до них, а менші бігли сходами.

— Щасливого приліту! Спокійного духу! — чулися привітні голоси. Потім почалось знайомство. Очевидно, проінструктовані Петриком, усі підходили по черзі і тиснули новим приїжджим руки. Батько стояв поруч і з гордістю перелічував своїх нащадків.

У пілота в голові перемішалось від усіх цих Джонів, Констанц, Стефаній, Теодорів, і він не запам'ятав нікого. Юрко запам'ятав Марію, а Іван смагляву з великими чорними очима Ізабеллу.

— Це вже всі, — весело сказав батько, підіймаючи останню п'ятирічну Ірку, щоб дістала до пілота. Та поважно заглянула йому в очі і раптом подала надгризений, схожий на помаранч овоч, що тримала в руках.

Пілот узяв його і почав вклонятися, притискаючи руку до серця, потім раптом забрав Ірку від батька і високо підкинув угору. Дитя засміялось і спокійно

всілося в нього на руках, обнявши за шию. Пілот весь почервонів, як тоді, коли брав кермо в руки, рвучко повернувся і пішов з дитиною до двору, ніби шукаючи чогось.

Та вже легкі кроки поспішилися за ним: мати, наздогнавши, просунула свою руку під його і лагідно зазирнула в вогкі очі.

— Спокійний дух, — сказала вона. — Спокійний дух! Всі, що були, будуть з нами знову. Спокійний дух!

Пілотом раптом струснуло. Припав головою до дитячої суконки і глухо заривав, немов завив. Мати стояла мовчки і тихенько гладила його по голові і руках. Дитина якийсь час сиділа мовчки, потім одсунула його голову і притиснула овоч до уст.

— Їж, — скомандувала вона. — Не плач. Їж!

Пілот засміявся, засоромлено, витираючи очі і намагаючись не дивитись на матір. Та дитина все тиснула йому овоч до уст, і він мусів одкусити. Солодкий і пахучий сік приємною прохолодою влився в рот. Відчув, як шлунок спазматично стиснувся від доступу їжі. І раптом пілот, хапаючись і плямкаючи вгризся в пахуче м'ясиво овоча і почав жадібно захлинаючись ковтати, не жуючи і не смакуючи. Дитина злякано хотіла висмикнути свою ручку, але мати заспокоїливо покивала їй головою і непомітно відійшла, щось гукаючи дітям. Ті побігли до дерев, що стояли обтяжені овочами. З'ївши овоч, пілот глибоко, вдоволено зітхнув і тільки тепер помітив, що держить в руці дитячу ручку, що міцно півперелякано стискує рештки шкоринки. Знову почервонів, уже від сорому, і вилаявся, витираючи рота:

— Фу, чорт. Яка я свиня.

Винувато озирнувся і зустрів привітний і вирозумілий погляд матері, що здалеку манила його рукою до гурту.

Підійшов. Всі оглядали передню частину хати. Бу-

ла вся розкидана і тільки тонкі стовпи білого металю вказували, де треба укласти цеглини.

— Голл зроблю білий, а вгорі цеглясто-чорний орнамент... знаєте, як на античних вазах, — звернувся батько до Івана. Той невиразно хмикнув, намагаючись згадати, що таке „античний”.

— І по середині маленький водограй, бо тих голуб'ят не намиєшся, — що хвилини брудні руки...

— А де ж прославлені японські кімнати? — спитав Петрик.

— Нагорі. Констанці буде японська, а Джону китайська.

— Скільки часу ти випалював цеглу?

— О, вже давно заготовив... нишком... мати й не знала... Сам і орнамент робив, за музейними зразками, — з гордістю похвалився батько.

— Ну, годі вже тобі вихвалитися. Ходімо нагору, нехай гості трохи відпочнуть, — утрутилась мати.

Всі знову вибрались на дах, де діти вже поставили кошики з овочами. Кошики були виплетені в формі вази. Веселий кольоровий візерунок опасав її посередині.

— О, це як у нас на сорочках бувало, — зрадів Юрко.

— Український орнамент, — знову гордо виголосив батько. — За музейними зразками... У Марії і досі кімната в українському стилі, яку я сам оздобив. Досі не хоче міняти.

Юрко вдячно глянув на Марію і спитав:

— Вам подобаються наші візерунки? Українські?

— А ви — українець? — зацікавилась Марія. — Але не типовий, — критично зауважила, обвівши Юркову постать очима.

— Якто — не типовий? — образився Юрко. — чистокравний українець!

— Українці повинні бути високі, так ми вчили, а в вас не більше, як метр шістдесят чотири, як і я.

— Метр шістдесят сім, — випростався Юрко. — На три сантиметри вищий.

Марія почервоніла, а Лексі весело вигукнув:

— Саме за регляментом!

— За яким регляментом?

— Ат, слухайте його, — махнула рукою мати. — Краще беріть наші овочі — самі вивели сорт. Чоловік морочився років з п'ять, поки скомбінував

Юрко одкусив овоча і радісно здригнувся.

— А давно вже я не їв. — І впився у овоч. — Аж у середині все труситься за їжею.

Алямбек і Іван взяли й собі по овочу і теж вгризлися в них, заливаючи соком обличчя, шию і сорочки.

Присутні затихли і злякано-здивовано придивлялись їхнім обличчям. Пілот стояв і дивився на них, як дивляться в дзеркало, зосередливо і допитливо. Не витримав і спинив їх:

— Ви б спокійніше... Люди дивляться, а ви, як свині... Наче ніколи не їли...

— А ти думав? Триста років не їсти — то тобі не жарт! А потім ковтали якісь дурні таблетки... Та в мене аж кишки танцюють зрушилися від радості.

— Ось покуштуй, яке воно... І на помаранч схоже, й червоне, як вишня, і солодке як цукор... Ось на, — протягнув йому Юрко овоча.

Пілот узяв ніби знехотя, але зустрівши лукавий погляд матері, засміявся, махнув рукою і прилип до овоча.

Всі полегшено зітхнули і засміялись, ніби радіючи, що щось зрозуміли і воно не страшне, а звичайне людське.

— Це у вас їдять тільки діти? — спитав з жалем Іван, витираючи рота.

— Чому? Всі їдять... Ми одсилаємо те, що у нас

зайве, а інші своє, а потім це розвозиться всім. І так скрізь, по всіх країнах...

— А в старого не було, — зауважив Іван, — у Очета, у нашого...

— О, він уже не хоче й цим обтяжувати тіло. Перейшов за сто п'ятдесят і вже втрачає інтерес до життя... То тільки ви, ваша поява затримала його.

— А як ти, Петрику, не подумав, що ці люди звикли багато їсти... Їх не можна одразу садити на таблетки, навіть без овочів, — докорила мати.

— Не подумав, — схилив винувато голову Петрик. — Я й сам не їв. Забув. Так цікаво було їх читати.

— Не міняєшся, Петрику? — хитнув головою батько. — Таки лишаєшся при історії.

— А якже! — аж крикнув Петрик. — Найцікавіше, що я найшов у світі.

— Ну, щож, — розвів руками батько. — Я, правду сказати, думав, що з тебе вийде агроном або авіатор, а ти он куди завернув, назад, у віки.

— А де ж ваші бібліотеки? спитався пілот. Не цікавився бібліотеками ніколи, але тепер почував за обов'язок сказати щось, що показало б і його розуміння і причетність до культури.

— Бібліотеки? А-а, ваші збірки старих книжок. Тепер з них ніхто не вчиться. Не можна дістатись в них до правди... Пробували порівнювати, кілька учених присвятили на те все своє життя, — але нічого не можна дібрати. Кожен факт освітлений з різних сторін, і кожне освітлення протирічить другому... І потім, в них нема життя... Все — розумування одної людини, а кому цікаво, що написав якийсь смаркатий сорокалітній триста років тому назад? Очевидно, якусь дитячу балаканину.

— А газети? — вступився Юрко, — Та ж вони подавали життя, все що було цікаве кожного дня...

— Газети, — Петрик махнув рукою. — Наш Очет

говорить, що від газет на три кілометри тхнуло брехнею.

— А у вас газет нема? Мабуть, тільки радіо.

— Ні газет, ні радіо... Ніхто не сміє нав'язувати своїх думок іншому... Що хоче знати — вмикає екран і дивиться і робить сам висновки... Наше життя відкрите для кожного...

— А як хто в заслоні? — спитав цікаво Іван.

— В заслоні? О, її спускають, коли людина щось обдумує або має переживання, які не хоче показати людям... Ми маємо ще багато такого, що доводиться переборювати в собі...

Мати глянула лукаво на батька, а той спустив очі і споважнів.

— Але довго в заслоні людина не може висидіти, — продовжував Петрик. — Це як у вас були тюрми... Кожному хочеться швидше справитися з собою, вийти до людей і бути щасливим.

Юркові набридла ця розмова, і він підійшов до Марії.

— А звідки ви знаєте про українців? — спитав він.

— О, — зливувалась та. — Та всі знають про українців. Коли люди дійшли розпачу від зненависті і нищення, — саме відтіля, з України пролунав перший голос про любов і запротестував проти безконечного сіяння смерти...

— А що зараз там, на Україні? — тремтячим голосом спитав Юрко.

— Тепер там Країна Землі... Як би вам пояснити... Коли наші люди все вивчать у школі і все побачать у світі, — їм звичайно стає нудно... Вони заперечують культуру, техніку, літання і харчування таблетками... Шукають справжнього, живого життя... Тоді їх послають на Україну або в Індію... Там працюють вони на землі, як працювали 500 років тому назад: орють землю, їздять на конях, їдять хліб, спечений ними самими... і одужують... віднаходять сенс життя... Ці країни

мають свою ауру, свій духовий клімат. Не знаю, як це вам сказати... їхня природа вчить людей любови... виганяє зло з сердець...

— Оце б і я хотів, — вирвалось у Юрка. — Вернутися на Україну — жити там серед полей і левад, і чути, як пахне соломною дим, що тихенько в'ється з коми-на... і слухати, як цвіркунп заводять свою пісню, а дівчата перебивають їх своєю... А як Київ? Чи він ще стоїть?

— Стоїть. Я недавно була там.

— Ви, — скрикнув Юрко, несвідомо присуваючись до неї. — Чого? І що там? Який він тепер?

— О, центр потроху руйнується... Ніхто не хоче тепер жити у ваших колишніх містах... Ми охороняємо тільки рештки старовини, те, що становить звено в культурі людства... Ваші собори — Софію і Андрія, Золоту Брану. Розкопуємо старовинні вали... Бо я вирішила стати археологом, — додала вона. — Мама все намовляла мене стати матір'ю, але мені дуже вже хочеться відновити життя так, як воно ішло і оформлювалось давніш.

— Це її Петрик збив, — пояснив батько, що саме спинився коло них.

— Як то, — перепитав зніяковіло Юрко. — Пробачте, але чому ж ви не можете бути і археологом і матір'ю... Це ж не заважає одно одному...

— О, ні, заважає, — споважніла Марія. — Хто хоче мати дітей, повинен присвятитися тільки їм... Тай нема нічого цікавішого для батьків, як діти... Звичайно, років у сто батьки уже вільні, але тоді людині вже не цікаво знову вчитися... Хоч бувають і такі випадки... Але здебільшого за сто років людина вже набереться трохи досвіду, хоче його обдумати, зробити висновки, передати дітям... Або хоче здійснити ті бажання, що їх відклала на вільний час, поки займалася дітьми...

— От як я, — докинув батько. — Як тільки віддам

Ірку до школи — зараз же почну знову вирощувати нові овочі... Це страшенно цікаве... Шкода тільки, що ніхто з дітей не цікавився цим.

— То жалієте, що пішли в батьки.

— Хто? Я? — спинився батько. — Гляньте, чи тут є чого жаліти.

Юрко оглянув привітний, радісний і веселий, спонений дружбою, довір'ям і певністю гурт, згідливо хитнув головою:

— Це варто п'ятдесяти років життя.

VI

Другого ранку мати підійшла до Петрика, що спав разом з чвіркою, і тихо торкнула його за плече. Іван, що вже був прокинувся, швиденько заплющив очі і засопів: вже майже вірив, що ці люди не вважають за потрібне брехати і удавати, але за старою звичкою ще перевіряв.

— Петрику, — попросила мати. — Чи не міг би ти привезти батькові цеглу. Він саме сьогодні повинен її забрати... Бо вона вже давно лежить...

Петрик сів і заспано дивися на матір.

— Цеглу? Добре, — згодився не думаючи, і тут же згадав. — А що з батьком? Може захворів?

— Ах, хіба ти не знаєш батька, — засміялася мати. — Призначив, що забере цеглу 10-го, а реферат обіцяв прочитати в середу... І тільки вчора увечері усвідомив собі, що десяте припадає саме на середу.

— Який реферат?

— Реферат для співробітників дитячих ясел... О, ти не знаєш, у нас тут іде ціла війна.

Іван нащулив вуха.

— З-за чого? — весело спитав Петрик, остаточно опритомлюючись.

— Та ти розумієш, що вони будять дітей в години

їжі, — обурено скрикнула мати. — Це страшно: будити дитину! І для чого. Чи їй це потрібне? Ні. Для порядку! Приносити сон дитини в жертву якомусь там установленому порядку...

— Це небезпечно, — поважно сказав Петрик, а Іванові захотілося і виляються і засміялись разом. — Це дуже небезпечно. Як тільки людина забуде за інтереси і потреби другої людини, чи навіть дитини, а почне пильнувати якийсь порядок, тільки тому, що їй приємно той порядок бачити — кінець! Ніщо не сміє бути важнішим за потреби і бажання людини — інакше ми й не зчуємося, як опинимось знову в віці ідіотів.

— Бачиш, як це важно. Батько дуже проти цього і має сьогодні говорити про це, а тут ця цегла...

— Та добре, цеглу ми перевеземо з Лексі.

— Тай ми поможемо, — обізвався пілот, що теж прокинувся і спокійно й одверто прислухався до розмови.

Іванові цей спокій і одвертість раптом укололи в серце гострим болем. Зависть і злоба на пілота гарячим жаром перетнули все тіло. Він рвучко повернувся спиною до всіх, не розплющуючи очей.

— От і добре, — притишила голос мати, озираячись на нього. — То ви вставайте потихеньку, а ті нехай собі сплять.

Вона вийшла, а пілот, широко позіхаючи нахилився над Юрком і гукнув:

— Юрку, гайда цеглу возити.

— Яку цеглу? — закліпав той очима.

— Ну, яку. Петриковому батькові на хату.

— На хату? Добре, зараз, — заявив Юрко, повернувся на другий бік і заснув знову.

— Доведеться удвох їхати, — засміявся пілот.

Але коли вони, викупані і зачісані, вилізли по овочі на дерева, підбіг засапаний Юрко.

— Ти мені говорив щось про цеглу?

- Говорив, — гукнув пілот, зручніше вмощуючись на гілці.
- Справді треба возити? Справді на хату?
- Справді.
- А де тут басейн?
- Отам, за тими дубами... Там і сорочки мати поклала для всіх...
- То ви мене почекаєте.
- Коли Юрко прибіг з басейну, Іван з Алямбеком стояли серед двору і сперечались з пілотом.
- Дуже гарно — кидати товаришів, — докоряв Алямбек сердито.
- Та що я вас у лісі кинув, чи що, — виправдувався пілот. — Спали, то я вас і не будив... А хочете їхати, то їдьте.
- Де ж тут цеглу класти, як усі поїдемо? — критично оглянув Іван невеличку каретку і раптом присів.
- Всі глянули на землю. Машина була вже на гусінній передачі. Широкий пас з невеличкими присмочками назовні простелявся під нею, виходячи десь з переду.
- Як у танку, — сказав Алямбек з пошаною. — Хочеш — їдь, хочеш — лети. Не скоро, Іване, ти цю техніку вгризеш.
- А що тут гризти? Кермуй, як на авті. Тільки не знати, як вони той атом вмикають.
- Атом, атом, — хмикнув пілот. — Воно жити не штука, тільки не знати, як ти воскрес.
- А ти знаєш? — гостро кинув Іван. — Не знаєш, то й мовчи. Я їх не просив мене воскресати.
- То що, всі хочуть їхати? — спитав, підходячи Петрик.
- Та всі... Тільки не знати, де ж ти цеглу покладеш?
- О, місця вистачить. Сідайте.
- Пілот швиденько ступив до переднього місця, але там уже сидів Іван.

— Тепер я трохи зоправлю... Треба подивитись, чи старий танкіст кудись іще годиться.

Пілот сів позаду, сердито втупивши очі в Іванову спину.

— Добре, що у тебе нема сили в очах, — засміявся Юрко. — Ти б йому спину просвердлив. А чого? І йому хочеться покермувати... Треба миритись.

Пілот похмуро скопив на нього очі.

— Теж мені проповідник... Я йому не вірю, тому Іванові. Він для приємності нічого не зробить — надто ледачий. А для злоти, так у нього одразу охота береться...

— Ось, мати передала овочів, — подав їм кошика Петрик. — Там же й таблетки...

Машина котилася безгучно по блакитній дорозі, де могли проїхати поруч не більше двох таких вузеньких машин. Пілот висунувся з вікна і приглядався до пасів. Рух був подвійний: пас чіплявся присмочками до дороги і підтягавя вперед, а по ньому по інших присмочках пересувалась каретка. Ті, що сиділи в ній, не відчували жадного руху, тільки дерева, хати й квіти по узбоччях з тихим шелестом одсувались назад.

— Здорово зроблено, — лягнув пілот рукою по сидінню.

— Машинка на красоту, — згодився Алямбек. — Хотів би я на такій їздити.

Вони завернули на іншу дорогу, очевидно, магістралу, бо по ній ішов великий рух. По білих і червоних кратках, якими була виложена дорога, без перерви проносилися в обидва боки карети. Були довші і коротші, за деякими з-заду тяглися довгі причіпки, але всі були вузькі і їхали дорогою одна по одній, так що Петрикові довелося постояти, поки зміг в'їхати в ряд. Він притишив ходу і підвівся.

— Тримай на цьому темпі, — сказав Іванові, а сам

одкрутив шайбу і штовхнув шкляну накривку. Та швидко скрутилася в рулон і повисла з-заду, а Петрик виставився на сидінні. За ним поставали й інші, цікаво придивляючись до зустрічних. Тільки Іван сидів біля керма і не дивився на сторони.

В усіх зустрічних машинах люди здебільшого теж стояли, вітаючись, перегукуючись, викликаючи новини. Причіпки за машинами були ладовані кошиками з овочами й квітами, пачками, білими металевими вазами.

— Це з ближчих околиць везуть у дитячі садки й ясла, — пояснив Петрик. — Молочні продукти довозяться з повітря.

— Люди з-під снігу! — гукнув раптом хтось із зустрічної машини.

— Люди з-під снігу, — перекотилося дорогою взад і вперед, і машина стала в центрі уваги всього рухливого потоку. Один кинув їм овоча, другий — квітку, інші махали руками і весело кивали головами, вітаючи минуле, що вернулося до них. Пілот схопив одну з квіток і кинув її назад в другий віз, що саме наблизився до їхнього. Юрко підхопився за ним кидати квіти і по дорозі почався справжній бій квітами серед веселих вигуків і усмішок. Іван сидів, уп'явшись руками в кермо і пильно придивляючись до рур і коробочок з атомом. Коли одна квітка вдарила в нього, він злісно струсив її з плеча, і рот йому перекосило від злості. Ця загальна радість, привітність і веселість видавалися йому чимсь безладним, дурним, безголовим... Хтось мусів стояти за цими людьми, хто велів їм бути веселими, і вони були... То мусіло бути комусь корисним, щоб люди були веселі, хтось користався з того, і він хотів довідатись, для ч о г о тому потрібна їх веселість.

Проїхавши ще трохи, вони знову завернули у спокійну дорогу і знову набрали ходи. За пів-години спинилися коло просторого конусовидого будинку, навколо якого йшли двері кудись у землю.

— Це гута, — пояснив Петрик. — Ходімо, покажу вам, як люди працюють на свою хату.

Він одчинив одні з дверей, що лежали на землі і зійшов на кілька приступок униз. Чвірка йшла за ним і раптом прикіпіла, вражена і не вірячи своїм очам.

В великій печері з металевим склепінням люди копали землю. Тримали в руках лопати, нахилились, натискаючи ногою на лопату, випростовувались, підіймаючи повну лопату і накидали пісок у возика, що стояв коло кожного на вузьких рейках. Насипавши возика, впряглись в нього як коні, і тягли по рейках на двір до будинку.

— Це ж хто? Раби? — з дикою радістю гукнув Іван. — Я знав, що за цією музикою десь мусять бути раби.

Петрик наморщив чоло, вгадуючи незнайоме слово.

— Раби?.. Раби?.. Ага, знаю. Ні, це не раби. Це люди, що хочать мати свою хату.

— Які люди? — допитувався Іван. — Бідаки?

— Та ні. Різні люди, всякі, — намагався пояснити Петрик. — Хто хоче мати хату, мусить накопати землі на цеглу і потім сам вийняти цеглу з печі.

— Як — сам? Своїми руками? — не повірив Іван.

— Своїми руками. Такий закон: хочеш мати хату — будуй її своїми руками. Тільки жінка і діти можуть допомагати йому... Батько і мати копали землю на цій самій гуті, тільки пісок тоді бралось просто надворі з землі, а тепер треба лізти вже під землю.

— Навіщо такий закон? — дивувався Юрко. — Хіба у вас немає техніки, щоб машинами землю викопувати? І швидше і легше.

— Техніка така є, але тут її не вживають. Коли людина в тяжкому поті і з мозолями попрацює над своєю хатою, вона шануватиме й чужу. В неї не з'явиться бажання руйнувати чужу хату, зроблену з такими ж

зусиллями іншою людиною, в поті і з такими самими мозолями.

— Хм, то воно не дурень такий закон придумав, — почував потилицю пілот. — У нас говорилося: „хто не працює, той не їсть”, але то тільки була примівка для дурників.

— То невірний закон, — заперечив Петрик. — То підло — відбирати в людини їжу, мучити її голодом, і голодом скоряти її перед собою. У нас їжу мають усі. Таблетки виробляються в великій кількості і розвозяться всім... Для подорожніх і тих, що не мають хат, їх кладуть у силові колони... Ні, ми можемо спати спокійно — у нас ніхто не голодує... Ну, а раз людина не мусить тратити сил на добування їжі, вона має час і змогу виявити себе в усій повноті своєї істоти.

— У чому?

— У праці... Вибирає, що її цікавить, чи що їй подобається робити і виявляє себе там працюю. А чим же може людина себе виявити?

Пілот знову потер потилицю.

— Правду сказати, мені від ваших порядків у голові макітриться... Все ніби і правильно, але одразу не збагнеш... Ти нам одразу всього не кажи, а потрошку, щоб ми звикали.

— То що ж нам тепер робити? Землю тобі копати, чи що? — брутально кинув Іван, злісно дивлячись на Петрика.

Хвиля гніву перейшла рум'янцем тому по щоках, але він стримався і тільки сказав:

— Хіба ти не чув: кожен копає сам для себе... Татко вже викопав, випалив і вибрав з печі. Нам треба тільки перевезти.

Вийшли з копальні і попростували до будинку. В чистім і просторім приміщенні було світло і тихо. Кілька чоловіків стояли біля якихось колес, час од часу повертаючи їх і стежачи за манометрами і термо-

метрами. що висіли коло них. Посередині ішов великий рівчак, переділений глиною на цегляні форми.

Коло дверей сиділо троє старих людей і тихо розмовляли, інколи запитливо поглядаючи на високого чоловіка, що стояв коло дверей печі, підібравши суворо губи і спустивши очі.

Петрик привітався з ними і спитав, чи вони теж по цеглу.

— Ні, ми так, — ніяково відповів один з старих. — Ми до Степана, до майстра, — і він умильно глянув на того.

Але Степан ніби не чув, тільки нижче нахилився до колеса.

Третій старий тихо розсміявся і звернувся до нього:

— Та вже ти, Степане, не сердься... Що ж такого, коли нас до нашої роботи тягне?.. І сам такий будеш.

Степан обурено звернувся до Петрика:

— Та тут і святий розсердиться... Щодня й щодня прилітають і прилітають. І кожному дай попрацювати... Хіба ви на тому тижні не випустили аж по три виливки. — докірливо звернувся він просто до перших двох старих. — На цілий день пустив вас удвох, — думав жженете оскому. то матиме чоловік спокій. Аж сьогодні дивлюся, знову летить моя парочка!

— Саме тепер ще більше кортить, як скуштували, — пояснив один з старих.

— А я тобі плян привіз, Степане, — сказав третій.

— Знову плян! Ще нема року, як ми рівчак за твоїм пляном перебудували. — А тепер ще що? — по-старому буркотливо, але вже зацікавлено спитав Степан.

— Тепер, знаєш, пристрій, щоб зверху зчищати цеглу. Ось, бачиш, — поквапливо витяг старий з напечної кишені платівку..

— Е, зчищати не можна. Кожен мусить сам зчищати, такий закон, — сказав Степан, розглядаючи здалеку рисунок.

— То так, я знаю, але це тільки зверху, щоб легше з форми виймати... Я говорив з нашим Очетом... він казав, що це можна було б. Однаково, шліфуватимуть самі, а так менше цегли буде битися при вийманні.

— Хм, — нерішуче протягнув Степан, — Ну вже, видно, сьогодні ваше щастя, — сказав він двом першим старим. — Ставайте тут, а я подивлюсь на рисунок.

Ті швиденько схопилися і побігли на його місце.

— Ти чогось хочеш? — спитав Степан Петрика.

— Так, маю забрати батькову цеглу.

— А це хто з тобою?

— Це люди з-під снігу, може чув.

— Ага. Бачив, як вони прокидалися... Наш Очет переказував. — Він неухважно оглянув чвірку. — Отже, глиняна цегла і сірий бетон, — сказав він іронічно. — Знаю, бачив це у Нью-Йорку. Хата над хатою аж під небо... Спеціально возили нас показати, як жили у вік ідіотів... Як ви могли так жити, один над одним, неначе у шафі?

— То ще нічого, — засміявся Юрко. — А як на одній такій полиці, в однім мешканні кілька родин жило. Що ти тоді сказав би?

Степан знизав плечима.

— Тому, вибачте, друзі, тому ваш вік зветься у нас віком ідіотів. Такі муки терпіли, та ще й билися, щоб довше їх терпіти... Спитати — для чого?

Чвірка перезирнулася, почервонівши.

— Для того терпіли, щоб ви добре жили, — тоном оратора обізвався Іван. — Ми жили для майбутнього. Дбали не про себе, а про прийдешні покоління... А ви за наші прагнення звете нас ідіотами.

— Ага, для майбутнього, — притакнув головою Степан, ніби й не сподівався іншої відповіді. — А у нас, коли хто від сучасної праці відкручується тим, що хоче будувати колись у майбутньому, і набридає тими роз-

мовами іншим, ми того зараз викидаємо з своєї околиці... А як він не вгаватиме — а такі здебільшого не вгавають, бо робити їм не хочеться, а мати вагу серед людей кортить, — тоді заявляємо своєму Очету і той забирає такого на місяць, щоб прохолов і намислив...— Він твердо глянув Іванові в очі. —Хто хоче завдати людям муки, щоб у майбутньому жилось добре — той небезпечний брехун і злочинець. Людина живе **тепер** і **тепер** повинна бути вільна, здорова і з спокійним духом. Тепер, зрозумів? —ще раз притиснув свої слова значущим поглядом і повернувся до Петрика: — А з цеглою зачекай трохи. Зараз прийде Оскар і покаже тобі, де батькова.

Він узяв платівку і, розглядаючи її, вийшов з старим до сусіднього приміщення.

— Він трохи загострий, — виправдуючи сказав Петрик. — Але добрий. І дуже розумний. Ти не ображайся на нього.

— А що роблять тим людям на місяці, — не слухаючи спитав Іван.

— А нічого не роблять. Живуть собі і розмовляють та сперечаються. Бо вони всі однакові — кожний думає, що він найкращий і думки його найрозумніші, і переконують в цьому інших. Наш Очет був там і розказував: цілі дні збираються і говорять, говорять, говорять....

— Ну й що? Чим це кінчиться?

— А нічим, — байдуже здвигнув плечима Петрик. Скільки ж людина може говорити? Говорить десять років, говорить двадцять, деякі завзяті витримують навіть тридцять, а тоді їм набридає... Стомлюються, одходять у самотність і в кінці всі просяться на Землю...

— І їх пускають?

— Пускають. Найбільше з них летить на Україну і до Індії, до природи, до простої праці на землі... Це найкращий для них лік.

— А не можуть вони втекти? Чи їх добре стережуть? — допитувався Іван.

— Їх ніхто не стереже. Тільки радары укриті від них непроникливими заслонами. Бо ніколи не можна вгадати, що їм спаде на думку наброїти.

— Але ж вони можуть самі злетіти?

— Звідки? З місяця? Е ні, щоб летіти самому, без радара через ті простори, треба великого знання, волі і спокійного духу... А ці балакуни мають волю тільки на те, щоб штовхати інших. Вони знаходять себе тільки в масі, в чинності інших, в їхній вірі і похвалі... Самі по собі вони ніщо, як бальон з якого випомпують повітря... То все трохи скалічені люди, залишки дегенерації від старих часів...

Чвірка переглянулася розгублено, а пілот сказав, потираючи чоло:

— Стоп !Передишка! Ходімо краще возити цеглу, — це принаймі ясно і зрозуміло... Бо ми звикли якраз найбільше шанувати тих, що дбали, або говорили, що дбають про майбутнє...

Вони вийшли у двір і почали розшукувати Оскара. Той стояв коло складеної стінками цегли. Побачивши Петрика, закричав здалеку:

— Ага, приїхав. Люблю акуратність. Оце ваша цегла, — він кивнув головою на стінку різнобарвної цегли. — Поморочився ваш батько, але хатка буде, як лялечка.

Завели машину у двір і Петрик розсунув її так, що з-заду витяглися дві великі причіпки, і всі взялися ладувати.

Вертали назад тою самою дорогою. Зустрічні вдивлялися в Петрика і гукали:

— То ти Джонсонів Петрик? А де ж твої люди з-під снігу?

— Оце вони, — вказував Петрик рукою на чвірку, і зустрічні вітали їх:

— З новим життям. З новим щастям. Спокійний дух! Спокійний дух!

Вернули додому саме перед полуденним сном і, ковтувши таблетки та вимившись, заснули й собі.

Пополудні прилетів додому батько, веселий і вдоволений. — Перемога! — гукав він ще здалеку. — Перемога! Говорив, розказував, показував, поки такі переконав.

— Усіх? І Гільду? — здивувалась мати.

— Ні, Гільду — ні, і Рахиль теж ні, — спустив трохи з тону батько. — Але Омем порадила їм спробувати свої поради на собі.

— Як то?

— А так. Нехай самі установалять собі порядок, а тоді інші будуть стежити, щоб вони від того порядку не відступали... Будуть доглядати за ними в ім'я порядку і будуть безжалісні до них, як вони до дітей.

— А вони?

— Згодилися... ще й як самопевно... Але я по очах Омем бачив, що їм довго не витримати... Вона вже знає...

— Нехай собі. Аби дітей не будили і не робили з своїх видумок евангелії, — одмахнулася мати. — А ти добре говорив? — спитала вона, бачучи, що чоловік ще не виладував усіх своїх вражіннь.

— Добре говорив, — спокійно і вдоволено признався батько. — Розгорнув їм екран, показав, як дитина часом лякається... Знову показав досліди про вагу і значення сну... Словом, переконав... Зараз розкажу детальніш.

Поки він мився, чвірка оглядала садибу.

— А то що за хата? — спитав Алямбек, показуючи на великий будинок, що йшов півколом, підпираний колонами, зроблений під мармур.

— Це мамин театр. Ще я помагав татові його будувати.

— А хто в ньому зараз грає?

— Діти грають, діти й дивляться... та й дорослі з ними залюбки — засміявся Петрик. — Мама настягала туди одежі, що познаходила в різних руїнах... Тепер навіть оголосили свій тон, як хто захоче їх дивитись.

— Що таке — тон? Довжина хвилі? — спитав Іван.

— Ні, на мільярди людей не вистачить хвиль... На певній хвилі кожен має ще й свою висоту тону...

— Ну, берімося до роботи, — перервав їх Юрко. — Страх, як хочеться хату бурувати.

— Та он батько уже йде... ходімо, допоможемо.

Металеві стовпи, на які нанизувалося цеглу, як намистини, рознімались на висоті кожного метру. Праця йшла легко, треба було тільки уважати на візерунки. Чвірка взялася до будування з захватом, і навіть Іван охоче подавав цеглини. Праця йшла швидко й весело, тільки час до часу батько затримував їх, розглядаючи візерунки і виправляючи помилки.

— Це ми колись у кубіки так гралися... Так само складалися картинки, — згадав пілот.

— Так, — хитнула головою мати. — Що тішить дітей, те завжди тішить і чоловіків. Це їхнє щастя.

— А жінок?

— А жінок тішить, коли тішаться їхні діти і чоловіки. — Це їхнє щастя.

— Але не всіх.

— Не всіх... Деякі не можуть так стлумити своє я, щоб воно перейшло в родину... хотять виказати себе повніше... або принаймі, яскравіше і виразніше... Хто до чого здібний...

— Е, що там за здібність — родити дітей — чмихнув цинічно Іван. — Для того великого розуму не треба... Кожна тобі корова родить...

Мати почервоніла, а Петрик рвучко випростувався. Та вона закрила йому очі рукою і стримано відповіла:

— Вилупка може родити кожний, але дитину — ні.

Батьків треба здорових, з доброю спадковістю, з чистим розумом і любов'ю до дітей. Таких не дуже багато. — Помовчавши і ніби переборюючи себе, вона додала. — Коли ми зустрічаємося з людьми, ми звикли чекати від них пошани... або принаймі доброзичливості... І тому ніколи не спускаємо непроникливої заслони... Але з вами треба це робити... Пильнуйте себе, бо вас не стануть у нас любити.

— Не забувай, з якого вони віку, мамо, — насилу виговорив Петрик. — І з якого краю... То трудно, але мусимо рахуватися з тим.

— Знаю. Але живуть у нашому віці і повинні бодай назовні стримувати себе, поки не перероблять себе внутрі.

Батько, що впродовж розмови стояв, стиснувши зуби і стуливши кулаки, сказав Іванові загрозливо:

— Сьогодні ти — мій гість... Але почекай до Юр'євого дня.

— Та на біса того Юрія, — з запалом втрутився Юрко. — Коли б я знав, що ви не образитеся, то так би його турнув, що він перевернувся би.

— Ні, то моя справа, — суворо сказав батько. — Але не тут і не зараз.

— Ну, там побачимо, — заспокійливо махнула рукою мати. — Кінчайте хату, вже стільки було сухих днів, що напевно швидко оголосять дощ.

Всі мовчки кинулись до праці, щоб виладувати напруження, приховати ніяковість.

— Свиня, — прошепотів пілот Іванові. — Чиста свиня — прийшов до чужої хати і образив господиню.

— А що я такого сказав? — виправдувався Іван. — Хіба ми таке при бабах говорили!.. І хто б образився — подумаєш, святий... Та ти без мату і куска хліба не з'їв.

— Так тоді одна мода була, а тепер, бач, інша, — зніяковіло виправдувався пілот. — Треба ж розуміти...

— А як мені нова мода не по душі?! — сказав злісно Іван. — Як мене від неї нудь бере, — тоді що?! Адже кожен живе, як йому хочеться. От я й говорю, як мені хочеться.

— То не лізь із своїм брудом у чужу хату, — обізвався Юрко, що складав поруч цеглини. — Прийшов на чисте й гидиш. Сиди собі на своєму смітнику і не смерди людям.

— А ти звідки такий? Хіба не з одного краю.

— А ні. Ще тато казали, що у нас на селах тої лайки і в спогаді не було. Жили люди тихо, лагідно і богобоязливо. А як прийшла Москва та почала наших у салдати брати, то вже вони додому цієї пакости і понаприносили... А після революції залила ця лайка усю Україну.

Іван спинився, стискаючи цеглину в руці.

— Замовчи, — прохрипів він. — Мені й цих слухати душу верне, а щоб це таке хахля мене вчило... Ні, того не буде. Били вас і будемо ще бити. В усіх віках згинатимем вам шию.

— А дзуски, — засміявся Юрко. — Згадала баба, що дівкою була. Та ж ти чув, що Україна людей лікує, а в Росії — зоопарк. Правильно зроблено, бо вам тільки з звірями жити.

Петрик, що уважно приглядався до них, раптом кинувся поміж, з розмаху кидаючи щось невидиме. В туж секунду в повітрі просвистіла цеглина, з дзвоном одбилася од чогось невидимого і з математичною точністю вернулася назад до Іванової руки, одбиваючи її далеко назад.

Іван зойкнув і замахав рукою, як опеченою.

— Оце та заслона, що ти нею так цікавився, — суворо сказав Петрик. — Хто бере в руки камінь для бійки, того камінь і б'є.

— Петрику, — сказав твердо батько. — Бери машину і вези їх, куди хочеш. Не пригадую, щоб у Кра-

їні Дітей хтось насмілювся битись... Вони затроять нам повітря на довший час... Дивись, як діти чхають.

Вправді, діти, що помагали носити цеглу і здивовано дивились на всю цю сцену, раптом позгинались від голосних чихань, що ніби передирали їм усе в середині.

— Ви той... пробачте, — сказав пілот. — Ми вам дуже вдячні за гостинність, а за це свинство просимо простити...

— І я теж прошу пробачення, — сказав Юрко. — Не повинен був так зачіпатися. Але ці москалі вже нам так упеклися, що і в раю зустріну — і там будемо битися... Їх тільки силою й переконаєш.

— То Іван з голоду — встряв нерішуче Алямбек. — Від таблеток сила, звичайно, є ну, і бадьорість... Але кишки все-таки порожні, — ну воно чоловіка і злостить... А самі овочі не багато допоможуть — що там для дорослого чоловіка якась пара яблук.

Мати зраділо закивала головою:

— А я не казала?! Їм треба хліба і масла... молока і меду... У них кишки довгі — от він і нервується...

І вона присилувала себе привітно усміхнутися Іванові.

Той переміг себе і схилившись підійшов до неї.

— Прошу пробачити... Я, дійсно, чогось увесь час нервуюся... Не так легко звикати до нового... Дуже прошу пробачити, — і він несміливо простягнув їй руку.

— Добре, добре, — сказала вона і стиснувши зуби, примусила себе торкнутися його руки. — Я вже все забула... Ми вже забули, правда, Джон?

— Там побачимо... На Юр'їв день, — загадково сказав батько, одходячи.

— А їхати нам і справді вже пора, — заспішив пілот. — Ще ж цілий світ мусимо оглянути.

— Вже ніч, поїдемо хіба завтра, — сказав Петрик.

— Правда, батьку, краще їхати завтра зранку? — гукнув він батькові назирці.

— Завтра, так завтра, — кинув той не оглядаючись. Але одведи їхню злість од моєї хати. Попсували мені всю радість — аж кінчати не хочеться.

— То хіба одлетимо трохи далі, щоб завтра більше перелетіти, — запропонував Петрик. — Раз батько вас не хоче, то мусимо одлітати.

Всі понуро промовчали і поспішили до машини, щоб швидче затушкувати в своїй пам'яті неприємну пригоду.

VII

На другий день ранком вони вже летіли над океаном.

— Покажу вам країну спорту і початкової школи, — сказав Петрик. — Для цього приділені колишні пустелі Африки і Австралії.

— Та ж там спека.

— Клімат ми можемо робити, який хочемо... Тепер він приблизно однаковий скрізь... Є трохи холодніші країни, є тепліші... На півдні зберегли навіть кригу коло бігуна і частину Льодового моря, щоб показувати учням, та й самим цікаво дивитися... Є люди, що сидять там ціле своє життя, спостерігають і вчать мовчанню. Але пустелі знищили — не було в них нічого цікавого. А для спорту вони дуже добре надаються — рівнина, є де побігати.

— А піски?

— Частину пісків зцементували під дороги, а частину угноїли і засіяли люпином і кам'яною рожею... Тепер уже виросло й трохи гаїв, але багато не дають їм розростатися, щоб не одбирали площі.

Летіли, очевидно, найкоротшим шляхом, який вибирали й інші. Назустріч, обгоняючи і перетинаючи

шлях, проносились машини, окремі люди і цілі гуртки. Машини були найрізноманітнішої фарби і форми.

— Хто виробляє вам машини? — спитав Юрко.

— Державна праця, але на бажання і по рисунку кожного. Кожна країна має свою моду, і кожний час — теж. Он, бачите, форма корабля — цю моду ввели поляки. Вони з старих часів так і не пробилися до моря, тому перше покоління бачило в кораблі щось особливо романтичне і гарне... Але це вже відійшло... Останній час наймодніша форма це коло або трикутник... Їх запровадили жиди, бо вони найбільше цікавляться математикою і найбільш абстрактно думають.

— Хто? Жиди? В наш час було не так, — здивувався пілот. — Вони найбільше дбали за багатство.

— Та частина їх ще й тепер цікавиться ювелірством, працею коло дорогоцінного каміння. Більшість речей для шкіл виробляє Палестина. Дуже тонка і дрібна робота. Тільки Китай може з ними конкурувати у вигадливості і терпеливості.

— То у вас ще є окремі країни? — з таємною надією спитав Юрко.

— Майже нема. Кровно всі перемішалися, але географічні назви лишилися. Ну і деякі народні особливості в таких місцях виступають яскравіше, ніж в інших... О, — перебив він себе. — Цих теж здалеку чути.

Якийсь безладний, наворотний шум доносився до них. То були вигуки, постріли, гуркіт бубнів, протяглі звуки сурм і ще сотні звуків, які годі було вирізнити з загального бравурного і веселого гамору.

З'єднані сопілки раптом войовничо засурмили, а дзвіночки закалатали, як на пожежу.

— Скільки ж їх тут? — Злякано спитав Алямбек, придивляючись до незчисленної чоловічої команші, що просувалась під машиною і одходила назад.

— Не знаю, -- засміявся Петрик. — То хіба тутешні

Очети знають, якщо їм ця орава ще не задурила голови.

— А де ж їхні хати?

— Які можуть бути хати? Учаться на полі, а коли дощ — у шатрах. Учаться, щоб мати право збудувати собі хату... Хата то, брат, не проста річ...

— А без науки?

— А без науки таскатимуть на собі шатра ціле своє життя, як то роблять ледачі.

— А хіба вони не можуть піти і наробити собі цегли.

— Ні. Який же ледачий піде і буде копати землю і возити вагонетки? Та ще нічого не вмючи, не літаючи, не маючи товаришів...

— А коли б вони проте захотіли?

— То мусіли б піти до школи, — твердо заявив Петрик. — Люди приймають поміж себе тільки таких, кому вірять... А як можна звіритись на ледачого? Вони потерплять, потерплять, і викинуть його з поміж себе, — а тоді пропала його й цегла й праця.

Він пустив машину спіралю, і вона сіла на великому цементовому полі, де вже стояло кілька сот машин.

— Ходімо до Очета, — сказав Петрик. — Він нам порадить, що і де варто подивитися... Щось сьогодні тут багато людей — мабуть якесь змагання, і батьки прилетіли подивитись на дітей.

Він злетів угору, а чвірка лишилась на землі.

— Пішов дозволу питати, — глузливо сказав Іван.

— А певно. Досить уже страмитися. Тут же тобі не хтось там, а учні, — повчально сказав Юрко.

— Та це такі учні, що хоч і до війська, — сказав пілот, придивляючись до великої групи, що повільно бігала навколо їхнього поля, видимо, тренуючися. То були вже дорослі юнаки, підібрані на зріст, що рухалися тримаючи кроку і ряду.

— Та вони й біжать, як салдати, — зауважив з правдивою похвалою Алямбек. — Диви, як дають ніжку. Хоч на параді.

Та тут до них поспішно знизився Петрик.

— Ходімо мерщій на вежку, — сказав захекано. — Саме починається військовий матч.

Він навбіжки повів їх до одної з вежок, що стояли в центрі поля, а тимчасом машини почали одна по одній злітати в повітря.

— В машині краще — можна було б злітати нижче і навколо і більше бачити.

Петрик похитав заперечливо головою, але нічого не відповів і швиденько уставив їх на приступках. Спустив якийсь важилек, і раптом приступки вихором закрутилися спіралею на гору і за секунду розгублена і трохи задихана від руху чвірка були вже на верху вежки. Там Петрик, так само хапаючись, потягнув за два шнури, що звисали з двох кінців вежки і її цілу зукосу споясав великий екран.

— Тут будете все бачити. Це військовий матч в античному стилі. Добре зроблений.

Справді, перед чвіркою розкрилося чудове видовище: з щитами, сагайдаками і списами йшли лава на лаву. Далі їхали колісничі, запряжені баскими кіньми, що в шаленому бігу мусіли, здавалось, зударитися на смерть.

У чвірки загорілися очі.

— Оце так! — гукав в захваті Алямбек. — Оце по нашому! Бий їх!

Лави набігли на лави і розсипалися. Кожен вояк мав проти себе іншого, з яким змагався на списах чи на мечях. Сагайдачники, приклякнучи на одне коліно, пускали стріли, що з різким свистом розтинали повітря. З уст бійців вилітали глухі викрики шалу. Сурми сурмили, підганяючи людей до бою.

— Оце так краса, — щиро озвався Іван, вдивляю-

чись у пишну картину. — Що то в них блищить на щитах?

— То такі каміння, не знаю, чи ти знаєш про них. Такі різнокольорові блискучі каміння. Ювеліри їх одшліфовують, і тоді вони грають різними вогнями... Так, вони були у вас, — згадав Петрик. — Були. За них давали багато того, що ви звете грішми... Дорогоцінні каміння.

— То ви їх робите на фабриках?

— Ні, їх викопують з землі. Є люди, яких це займає ціле життя — ходити по горах і шукати тих камінчиків.

— Та як? — рвучко обернувся Іван до нього. — То це справжні діаманти? Справжні дорогоцінності? Рубіни, змарагли, як там вони ще зветься... шафіри.

— Так, так, діаманти, — махнув головою Петрик. — То ти їх мав теж?

— Я? Я не мав. Багаті мали. Я за ціле своє життя тільки один перстень мав з діамантам — зорганізував собі на Чехословаччині... Там дуже багато люди жили, — пояснював Іван, блискучими очима придивляючись до головних пов'язок, щитів і кінської збруї, що горіли на сонці осяйними веселками.

— Ну, значить, наші школярі теж багаті, — усміхнувся Петрик. — У них того добра повні скрині.

— І то все — їхне? — аж скрикнув Іван.

— Поки вони тут — їхне. Всіхне. Всі граються тими забавками. А як виростуть, то навіщо їм ці камінючки? Не чіплятимуть же на себе. Тоді приходять інші діти і теж граються.

— Але можуть взяти ті камінчики з собою. Мають право? — допитувався Іван.

— І куди б вони їх діли? — з досадою сказав Петрик. — Не надіне ж на себе і не ходитиме з брякотільцями, як якийсь штубак.

— А якби котрийсь так дуже захотів? — не відставав Іван.

— Ну, якщо кому треба — той звертається до ювелірів, до цеху, — і вони йому зроблять... От, мамі треба було камінчиків для театру, то ювеліри їй надіслали, може вони й тобі зроблять.

— Даром? Без грошей? — встряв Алямбек, одриваючись для цікавої теми навіть од видовиська бою.

— У нас нема грошей, — зовсім нетерпляче обізвався Петрик. — Навіщо тепер людям гроші. Тепер праця— для праці, для радощів, для насолоди творення.

Іван знову спохмурнів і одвернувся до екрану.

— Кров! — заволав він раптом. — Кров. Навсправжки б'ються. Падають. Ого-го, скільки їх упало.

Дійсно, багато бійців уже упало і в них то тут то там темніли червоні плями.

— Та що ж це? — розгублено смикнув Петрика за рукав Юрко. — Якже так? Це ж діти, гра! Навіщо допускаєте до крові. Оце такі мудреці, все добре обдумали, а дітям дозволяєте убивати себе для вашої розваги.

Петрик тихо і приязно розсміявся і заспокійно підморгнув. Юрко незрозуміло дивився на нього і знову втупився в екран.

— Щось тут не так, — зауважив пілот. — Он я бачу, у багатьох кров синя.

Іван і Алямбек придивилися пильніше. Багато упалих і ранених мали великі сині плями.

— Ліпа! — розчаровано гукнув Іван. — Брехня. Вони тільки назнарушки билися.

— А ти ж як думав, дурню, — резонно відповів пілот. — Щоб у такому світі, як тепер, та пустили дітей до крові битися.

— Це, як у нас на маневрах, — докинув Алямбек, розчаровано зітхаючи. — Але здорово билися. Молодці. Оце театр — так театр.

В цей мент пролунало три різких дисонованих звуки, і бій в ту ж мить припинився. Бійці, ранені і по-

ляглі — всі були нерухомі. Над кожним сектором бою принизилось, кілька чоловіків в червоній і синій одежі. Літали низько, підраховуючи втрати.

Знову почулися ті самі різкі тони і в той же момент неймовірний рейвах зчинився на всьому полі. Ранені схоплювались, поляглі обтрушувалися, а бійці голосно говорили, обмірковуючи деталі бою.

По третьому сигналу одні пішли вправо, а другі вліво і знову вишикувалися в лави.

— Сині перемогли червоних на 2.500 ранених і 202 поляглих. До наступного змагання переможці і переможені цієї дивізії носять через плече синій шнур, — залунав різкий голос, ніби з десяти мегафонів.

На вежці він заревів так голосно, що всі здригнулися і глянули вгору. Під самим дахом стояв великий різьблений з дерева лелека і розкриваючи дзьоба, виголошував наслідки бою.

— Там схований мегафон, — сміючись пояснив Петрик. — А лелеку подарував цех деревообробників, власне бувші учні, що зацікавились обробкою дерева і різьбою по ньому.

Лави струнко розходились в різні боки, коли раптом десь із неба пронісся голосний шелест, ніби від дощу, а за ним дитячий голос проспівав:

Иди, іди, дощику,
Цебром-цебрицею
Над нашою пшеницею.

— Вільно! До кошів! Розкрий шатра! Ховай майно! — залунала команда, і весь неоглядний пляц прийшов у новий рух.

Юнаки і діти бігли в усіх напрямках. Там і тут десятки їх напинали важкі шатра. Інші збирали розкидані мечі, зброю, одяг, що досі лежали покидані просто на місці бою.

— Що сталося? — спитав пілот. — Нова гра чи що?
— Ні, оголосили дощ, — Петрик глянув на годин-

ника. — За сім хвилин дадуть дощ. Треба і нам ховатися, бо над пустелею пускають звичайно добру зливу.

Вони з'їхали східцями вниз і побігли до машини, яку Петрик знову накрив склом. Далі кинулись до найближчого намету.

Вже добігали до нього, коли на небі з двох сторін попливли хмари, поклубочились, ніби вибираючи собі краще місце, і раптом пролились таким дощем, що чвірка за одну секунду була мокрісінька.

— Оце так дощик, — весело гукнув пілот, стаючи в дверях намету і придивляючись, як недавні неприятели, обліплені мокрим одягом, дружно і весело тягли якісь клунки.

Намет був з блискучого півпрозорого металу, з великими вікнами з прозорого паперу. Юнаки швидко розсували ліжка і стелили постілі. Інші складали під велику завісу купу зброї, щитів і античного одягу, а ще інші, перекинувши руки через плечі, танцювали посередині, приспівуючи:

Іди, іди, дощику,
Цебром-цебрицею
Над нашою пшеницею.

— Але для чого вивчите хлопців битися? — спитав Юрко. — А як їм це сподобається?

— Їм це й подобається, — засміявся Петрик. — У віці від 15 і до 25 років людина ще не може жити по своїй волі... ще не має її і не може знайти собі порядку в житті... Вона прагне, щоб нею хтось керував, — і ми керуємо, себто, не я, а учителі і Очети. А для керування найкращий лад — то лад військовий. Молодь любить гратися в війну... І нехай краще виграються замолоду, ніж почнуть битися насправжки старими... Та тут не тільки хлопці, — додав він сміючись. — Дівчата у нас теж воюють. Он, як наша Марія.

— Та ну? Де вона? — скрикнув Юрко озирючись.

— Ні, вона не тут. Вона на останньому стадіоні, на крайньому заході.

— А гарно було. Шкода, що саме сьогодні пусти-ли дощ.

Петрик тихо розсміявся.

— Не думаю, щоб то було випадково... Коли я ще грав військовий матч, бої картагенян з римлянами, — то ми так запалилися, що вже і сигнал був, і термін давно проминув, а ми нічого не чуємо і б'ємося. Тут Очет і передав, щоб на нас миттєво вислали дощ... Вони зашпінчилися та й катанули нам бурю... Вітер... не вітер, а гураган, злива, блискавка, грім... — Він знову за-сміявся. — Ми вмить прохололи. Тут тебе вітер з ніг валить, дощ січе, слони ревуть... Так, так, ми зі слонами билися, я був на картагенському боці. Кинулись шатра напинать — вітер із рук рве. Ну, ну, то штука. А Очет нас поливає... То була робота, поки все впорядкували...

— Ну, і чим кінчилося?

— Та чим... Поки шатра розіп'яли, поки все повкла-дали, слонів і коней розвели — вимокли як риби. За-лізли нарешті до наметів, як ті мокрі кури... Вже нам не до бою було... А найгірше, що даремно билися...

— Чому даремно? — спитав один з юнаків, що са-ме стояв коло них.

— Та якже — ми по сигналу не спинилися, ранених і поляглих ніхто не підрахував, а потім одразу дощ. Так ніхто й не знав, чия перемога. Нам і шнурів пере-моги ніхто не дав... А пізніше вже Очет змовився з ювелірами і ті зробили нам значок — мокра блискавиця — оце, бачиш відро і з відра вгору б'є блискавиця...

— То вам краще вийшло, — сказав Алямбек. — То якісь там шнури, а то — золотий значок.

— Упеклось нам те золото... Куди не прийдеш, всі сміються і гукають — „А, непослухи прийшли... Мокра Армія”.

Кілька юнаків, що тимчасом підійшло до них, радісно загукали, а один з них крикнув на цілий намет:

— Хлопці, сюди! Тут у нас є один з мокрої армії. А я придивляюсь до того значка. — ткнув він Петрика в груди — ніяк не можу розібрати, що то таке... А це мокра блискавка... Гайда, хлопці, сюди...

— Де? Де? — зашуміли молоді голоси. Танок розірвався і всі згурмилися навколо Петрика, розглядаючи золоту блискавку в відрі, що красувалася в нього на грудях.

— А я її й не помітив, — сказав пілот. — Навіщо ж ти її причепив, коли через неї з тебе всі сміятимуться?

Петрик розвів руками.

— Що зробиш. Хто йде на мачт, одягає свій знак. Мусів і я свій одягнути... Та одягай, не одягай, а однаково, минулого не зміниш.

— Але ж вас Очет потім простив? — спитав хтось із юнаків.

— Ого, простив, — покрутив головою Петрик, і всі юнаки розсміялися разом з ним. — Зараз на другий ранок, ми ще й не відпочили, вже командують марш. І як пішли ми маршувати, так через увесь континент.

— Стомилися?

— Та стомитися стомилися, а головне — Очет до нас не прилітав. Ми чотири тижні маршуємо, а його нема.

— Та ну! — ахнули юнаки.

— Нема. Так нам прикро робиться, що хоч кричи, — згадував Петрик далі. — Спочатку то говорили, шуміли, дуріли, як звичайно. А то прийдемо на відпочинок, тихо полягаємо всі і мовчимо. А тут нам з усіх кінців усього насилають. То огородники овочів: „Відважним запальним героям”. То деревообробники дерев'яні мечі: „Відважним і хоробрим”. А хтось із державної пра-

ці надіслав на всіх 10.000 непромокальних очіпочків. І на кожному написано: „Непереможому бійцю”.

Гурт розсипався сміхом.

— Ну, ну, — підганяли юнаки Петрика. — І що ж ви?

— Ну, ми мовчимо, терпимо, думаємо, що Очет побачить, як з нас знущаються, а ми терпимо, то може прилетить... Нема!

— Нема, — луною прошелестіло по гурту і обличчя споважніли.

— Нарешті, перейшли ми останній марш і командують нам „спочинь”. А сигнальщик з вежі як кричить у мегафон: „Не розходитесь! Викликаємо Очета”.

— Ага, — промовив хтось з гурту, який усе збільшувався.

— Ну, стоїмо, викликаємо його...

— Та як викликаєте? — не втерпів Іван.

— Як! По-нашому викликаємо, духом... На тон викликати не сміли, щоб ще дужче не розсердити... Я, пригадую собі, стояв і просив: О, Очет, прилети до нас. Ми погані, ми забіяки, ми непослухи, але прилети до нас, щоб хоч могли сказати тобі, як нам прикро... Думаю, що й інші приблизно так...

— Ну, ну, — підганяли його юнаки.

— Чекаємо п'ять хвилин, десять, п'ятнадцять — нема.

— Ого, — загомонів гурт. — Та тут коли сам один покличеш, і то за п'ять хвилин він біля тебе.

— Нарешті, бачимо, — продовжував Петрик, — наближається з далеку червона хмаринка. Летить.

— В огні?

— В огні летить. Погано, — думаємо собі, — але добре, що хоч летить. Надлітає. Волосся вогневим струмом клубочеться. Ноги в огні закриті. І не дивиться на нас. — „Чого хочете”, — питає. Ну, що ти йому скажеш — чого ми хочемо... Його хочемо. Так ми й кричимо: „Тебе хочемо, Очет. Не сердься. Прости нас. Ми

й так караємось”. Тут він і почав: „А, — каже, — то ви караєтесь? Вас людська насмішка пече... Вам шкода, що перемоги не маєте. Добре, я скажу, щоб видали вам шнури... Можете хизуватися”. І вже хоче одлітати. Ну, тут ми почали знову просити. А він і каже: „Дивіться,, що ви наробили. Ось куди ви били своїми мечами”. І показує груди, а там рана кривавиться.

— А-а, — тихо ахнула молодь.

— Отак і ми ахнули. І мовчимо. Плачемо всі, як діти. І такий кожний з нас на себе лютий, що руки собі поодривав си, якими бився.

— Ну, і що далі? — спитав пілот, бачучи, що Петрик замовк.

— Далі він ще говорив нам... То вже між нашими душами залишиться... про це не розказують... Про Бога, — підняв палець угору і вся молода юрба машинально випростувалася. — А нарешті й каже: „Ну, гаразд, тепер я буду з вами по-старому, але не забувайте цього випадку. Що людина зробила — те зробила, і ціле її життя не може того стерти. Ніхто не знає, які наслідки будуть з його вчинка — тому бережися зла. За кожний свій вчинок людина відповідає в житті і після смерті. Тому не запасайте, діти, в дорогу зла. Зі злом тяжко жити і тяжко вмирати. І непереносно тяжко стати з тим злом перед Богом...

— Он, як це було, — сказав по довгій мовчанці один з гурту. — А ми скільки просили — нам цього не показували.

— Не показували? -- зрадів Петрик.

— Ні. Бій показували, і зливу, і початок маршу — а далі — ні. То, кажуть було між душами і того не показується...

— То у вас ще вірять у душі? — глузливо спитав Іван. — Таку техніку маєте, а в душу вірите. Може у вас ще й попи є?

— Що таке попи? — спитав якийсь юнак, придивляючись до нього.

— Попи, священники, що в церкві правлять, — пояснив пілот.

— А якже. Певно, що вони є. Найчастіше, то Очети, але бувають і з молодих. Хто вже змалку чує покликання від Бога.

— То ви літаєте на місяць і за хмари, — і ще вірите в Бога, — спитав недовірливо Іван. — Адже ж ясно видно, що його в небі нема.

Юнаки навколо притихли, насторожено слухаючи його. Один з них зухвало спитав Івана:

— Ви убивали людей початком, атомом, — а чи ти або хтось його бачив вашими людськими очима?

— Атом, — передражнив його Іван. — То атом, а то — якийсь Бог. Як я кину атомову бомбу, то з вас не лишиться і шматочка. І де буде тоді твоя душа? І як ваш Бос дозволяє це?

— Бог не дозволяє і не наказує робити чогось зараз. Він дав один раз свої закони. Хто хоче жити щасливо і радісно — виконує їх. Хто не хоче — гине і губить інших. Аж поки всі не навчились жити радісно. Бо живуть в Божому законі.

— Ет, попівські теревені, — не витримав Іван, забуваючи всі свої постанови пристосовуватися, хитрувати і пролазити в нове життя. Цей загальний стиль чистоти, радості, дружби дратував його так, що не міг панувати над собою.

— Теревені, — повільно повторив другий. — То ти не віриш у душу. Ні в Бога. А в кулак ти зіриш?

— Вірю, — вищерився Іван. — Як ударю тебе кулаком, то ніякий Бог не допоможе, — гепнеш на землю і вже.

— Добре, — так само повільно сказав юнак. — Я називаюся Карлос де Пекасос. На Юр'їв день зустрі-

немось і я докажу тобі, що ми теж уміємо вживати кулака, коли того хочемо.

— Чого ж ви всі ждете на Юр,ів день, — засміявся зневажливо Іван. — Давай зараз.

— Зараз? — перепитав Карлос. — Чи би я вже не мав встиду, ні волі, щоб почати битися в Країні спорту, та ще з гостем? Почекай до весни. Я буду шукати за ним на твій тон, — звернувся до Петрика. — Ти напевно знатимеш, де він буде.

— Добре, — згодився Петрик, втомлено одводячи очі од Івана. — Хоч хотів би краще вже не знати нічого про нього.

— Отак у живі очі говориш мені такі прикрі слова — образився Іван. — Добрі мені християне, віруючі, — в живі очі ображають людину.

— Яка там з тебе людина, — одмахнувся Юрко. — Хоч би ти одчепився од нас, а то через тебе скрізь сорому наїмося.

— Я кажу те, що думаю, — сказав Петрик. — Не можна інакше бути з своїм ближнім, як тільки казати йому правду в очі. Тільки дрібна людина ображається на правду. Хоч вона й болить часом.

— Не потребую твоєї правди, — буркнув Іван. На біса вона мені. Я сам знаю, який я є, і не тобі мене вчити. Ти раніш проживи таке життя, як моє, а потім берися вчити. Смаркач!

Юнаки обурено заворушились, а Карлос сказав тихо:

— Дійсно, з тообю тяжко чекати аж до Юрія. Але то краще для мене, — мушу витримати аж до того дня.

— То терпи, — одвернувся від нього Іван і пішов з шатра. Чвірка розгублено дивилася йому вслід.

— Куди ж він? Він загубиться, або чогось наробить, — кинув св Юрко до Петрика, але той тільки махнув рукою.

— Лишіть його. Прийде до нас сам. Бо хто багато вихваляється, той потребує помочі. Прийде!

Справді, коли вони вже уклалися спати в тому самому наметі, прийшов якийсь юнак і сказав:

— Там бродить якийсь чоловік із ваших, з-під снігу. Мабуть, не може знайти вашого намету. Привести його сюди?

— Приведи, прошу тебе, — сказав коротко Петрик, не підводячися з ліжка.

За кілька ивилиць, Іван мовчки увійшов до намету і ліг на вільне ліжко біля Алямбека.

А в цей час група спортових Очетів сиділа в одному з наметів і розглядала екран. Там була відбита чвірка в той час, як вона стежила за боєм.

— Ну, як таких пустити до дітей, — запально говорив один з молодших інструкторів. — Це ж люті мавпи. Така жадоба чужої смерти... Гидота.

— Зло так і б'є од них, зло і кровожерність, — підтримав його другий. — Нехай летять звідсіля.

Очети мовчки дивилися в екран, потім мовчки дивились в думки один одного. Усміхнулись і згідливо закивали головами.

— Пустіть їх до дітей, — сказав один з них. — Зло є в людині і буде. Чим більше його загортати, чим більше заганяти в тінь — тим воно небезпечніше. Треба показувати його так, як воно є: без окликів огиди і без брехливих прикрашань — тоді воно відштовхує. І отут — він показав на екран — кровожерність і лютя нічим не прикриті. Пустіть їх до дітей, але наперед покажіть їх дітям. Такими, якими вони тут є.

Коли на другий день чвірка пішла з Петриком до кляси, вони почули голос учителя:

— Це люди з іншого світу, коли ще проливалась кров ближнього і не встидалися бити іншого, аж поки він умре. Вчені сиділи тоді в кабінетах і видумували, як найбільше убити людей. Тепер ці люди завітали до нас і вчора дивились на наше змагання. Ось вони.

Петрик почервонів і одсунувся назад, щоб не побачити обличчя своїх гостей. А ті побачили свої.

— Ох, чорт, невже я такий? — вражено прошепотів Алямбек, дивлячись на себе на екрані.

Стояв розкорячений, витягнувши шию, і вдивлявся в бій. Вирячені очі горіли лютою втіхою, рот був вишкірений, з кутика уст вибігала слина, жили на лобі надулись і вибивали гарячковий пульс.

— Ач, сволочі, що показують, — просичав Іван, дивлячись, як він сам мечеться по вежі, як в лихоманці, тремтить і вишкірює зуби в кровожерному усміху.

— Картина не весела, — покрутив головою пілот, дивлячись, як сам присідав, бив себе по литках при доброму ударі меча і вимахував кулаками, невідомо кому погрожуючи.

— Кров, — переможно і радісно прохрипів з екрану Іван, і вся юрба дітей раптом одкинулась назад, ніби боячись, що він наблизиться до них.

— Тепер ці люди тут, у нас, і ми покажемо їм, як ми тепер учимося, — сказав учитель, коли екран погас. Діти озирнулися назад, зі страхом і огидою оглядаючи гостей.

— Ах, сволочі, сволочі, — не переставав сичати Іван крізь затиснені зуби.

— Замовчи і не показуй своєї краси хоч зараз, — штовхнув його пілот. — Сідай, не дуже то приємно перед цими оченятами стовбичити.

Вони сіли і лекція почалася.

На екрані стояв той самий учитель, що й перед екраном. Учитель на екрані брав ебонітову паличку і тер її об клаптик вовни.

— Так люди вперше дізналися про силу, яку назвали електрикою. Назвали і зраділи, що вже все про неї знають. А потім почали вивчати її, — говорив учитель перед екраном. — Ось, спробуйте потерти самі.

Він вийняв з екрану з власних рук одну паличку,

другу, третю, десяту, все брав і брав і роздавав па-лички, аж поки всі діти не дістали по одній. Діти ве-село дивилися на цей фокус з екраном і взялись жва-во терти вовною по ебоніті і підкидати паперці, щоб їх притягало електрикою. Тимчасом учитель на екрані приготував новий прилад.

— Тоді люди почали думати, як їм зробити цю си-лу корисною для себе. Найбільше вони хотіли змуси-ти її працювати, щоб не працювати самим.

По залі пройшов легкий смішок, як від веселого анекдоту, а кілька душ знову обернулося подивитись на людей, що хотіли звільнитися від праці.

— Але що ж це за кляса, — пошепки дивувався пі-лот. Вони сиділи просто неба на вкритому травною амфітеатрі. Крім екрану, що стояв на підвищенні, не було жадних шкільних приладів. — А як же вони пи-шуть?

— Письма вчать ще в дитячих садках. А тут усе заучують з екрану.

— А книжки? І підручників у вас нема.

— Нема. Найвидатніші з старих передано на екра-ни і показується — але таких було не багато, яких п'ять десятків за все життя людства. А решту спалили.

— Як, усі?

— Ні, лишили по парі примірників в бібліотеках. Вашингтон, наприклад, є тепер Місто Книжки, там вони всі зібрані...

— Але чому ви проти книжки? — здивувався Юрко.
— Книжка — то засіб освіти, ознайомлення зо світом...

— Ні, більшість книжок була для ваших людей те саме, що алькоголь — жити було безглуздо і непере-носно тяжко, і люди дурманили себе книжками, щоб забути дійсність. А ми... наші старші тепер вважають, що людина повинна пережити своє життя до кінця. Хто одривається од дійсности, той небезпечний для життя.

— І ваші старші живуть теж дійсністю?

— Так, але справжньою. Пізнають світ. Творення. Творця. Для того потрібний ясний розум і спокійний дух. А ваші книжки дурманили розум. Ви читали книжки, бо не мали часу за життя пізнати світ, а ми можемо його бачити весь, який можна побачити очима, а потім ще досить часу, щоб пізнати його таким, який він є.

В цей час Алямбек штовхнув Івана.

— Дивись, — прошепотів він. — У них навіть ці палички з діамантами.

Той придивився. На чорнім ебоніті держачка вигравали веселі візерунки з рубінів і перлів. Діти не звертали на них уваги і байдуже закривали їх спереди очей руками, з азартом натираючи палички.

— Це ж у людини може в голові закрутитися, — схвилювано шепотів Алямбек. — Такі неймовірні скарби дають гратися дітям. Та це дурні якісь, а не люди. Ішаки. Мули.

— А ще нас звать ідіотами, — відповів гірко Іван, але Петро перебив їхню розмову. — Ми, здається, заважаємо.

— Так, — сказав Петрик і підвівся. — Думаю, що можемо вже йти.

Вони навшпиньки вийшли з амфітеатру.

— Тепер покажу вам лекцію геометрії, — запропонував Петрик.

В такій самій клясі на екрані сидів серед іонійських колон Піфагор і креслив учням на піску свою теорему.

— Таким малим і вже показують Піфагорові штани, — здивувався пілот, коли вони вийшли з кляси.

— О, мусимо дуже скорочено подавати надбання старих віків. Знання наше ішло дуже кривулястими дорогами, поки нарешті дійшло до свого простого кореня. Те, що вам треба було доводити вищою математикою, тепер ясне дитині від малих літ, бо то вона

сприймає від батьків і від усього оточення. Ми покажемо це, що важно, як доказ нерозривного звена людської культури і того, труду, з яким дух звільнявся від матерії. Наша математика, як і вся наша наука тепер інші.

— А які? — швидко спитав Іван.

— Далеко простіші. Ну, як тобі пояснити... от у вас телефон, таке, що тягли дроти і говорили через них. Так?

— Ну, так.

— А потім дізнались про радіо, і кожен міг зробити собі його, тільки треба було батарейки та лампочки. Так?

— Та так... А якже у вас?

— У нас атом і людська воля. Ви вирахували, що атом може убити стільки і стільки тисяч людей за годину, а ваші внуки вирахували, що він може одягти, прогудувати і обігріти вп'ятеро більше.

— Але як? як? — допитувався Іван. — Електрики ви ж уже не маєте.

Петрик уважно глянув на нього.

— Маємо. Кожна людина має свою електрику, як ви назвали це, силу духа як кажемо ми... Коли вона напружує свою силу, вона може розрізати Початок, чи по-вашому атом... Наші старші уміють це.

— Ага, то все у них у руках. А хто їх призначає чи вибирає?

— Та ніхто, — пересмикнув за своєю звичкою плечима Петрик.

— А якже робляться старшими? — настоював Іван.

— То ті, кого Бог обдарував здібністю пізнавати, мислити і коритись, — поважно сказав Петрик. — Ти цього не зрозумієш... я теж іще не розумію. Для того треба прожити не менш 150-200 років. Треба, щоб людина пережила дитинство, молодість і зрілість і сама пізнала, розумієш, сама, а не з чужих слів, що то

все — нічого не варто. Що це все — підготовка до справжнього життя. Та що говорити, побачиш наш світ, проживеш іще років сто, може зрозумієш...

— Отже, не втрачай надії, — ляснув пілот Івана по спині. — Ще може зробишся старшим і будеш нами командувати. А тобі хочеться...

Юрко стояв задуманий і від ляскоту аж здригнувся.

— А як же смерть, — спитав він. — То у вас нема смерти?

— Смерти ніколи не було. Але ця наша форма, — Петрик провів рукою вздовж свого тіла, — ця форма з часом руйнується.

— І тоді що?

— Сформований дух вже не потребує тілесної форми і зливається з Богом, а несформований ще довго шукає свого вдосконалення, — відповів Петрик тихо і повільно. — Ти ще зрозумієш це.

VIII

Ще кілька день пробули вони в Країні Спорту і Науки і рушили обдивлятися Державну Працю.

— Ех, гарні тут хлопці і дівчата, — зітхнув пілот, всідаючи до карети. — Шкода, що нам тут таку реклямку зробили, що вони не дуже хотіли з нами дружитися.

— Самі собі зробили, — сердито бовкнув Юрко. — Як заробили, так нас й приймали.

Іван мовчав. З того часу, як почув про Старших, спохмурнів і заचाївся. Щось передумував у собі, до чогось перестроювався. Та й інші були мовчазні і задумані. Новий світ вирисовувався перед ними, і вони не бачили собі місця в ньому.

Навіть не дивились у низ, аж поки Петрик не вкрутив у дно величезну опуклу лінзу. Тоді глянули вниз і забули за все.

Океан, що був десь далеко внизу, наблизився до них і пеед очима попливали його глибини. Задивились туди і схаменулись тільки тоді, як у лінзу просто на них виштрикнувся величезний шпиць.

— Це що таке? — одкинувся Алямбек назад.

— Статуя Свободи, — засміявся Петрик. — Колишня гордість Америки і надія багатьох людей, що їхали сюди шукати щастя, і справжньої свободи.

— То це Нью-Йорк.

— Так. Велика Остання війна не зачепила його. Бої йшли на півночі, і він лишився цілий. Згодом люди роз'їхались по малих домах, і тоді Старші вирішили взяти його і інші великі міста для Державної Праці.

В небі над містом був величезний рух. Великі машини проносились на захід і на схід, знижувались, злітали вгору, кружляли над місцями приземлення. Високо, вище за хмародери підносився якийсь дивний апарат матово-синього кольору.

— Радар, — сказав Петрик. — Міг бути трохи й менший, але американцям у крові лишилася звичка робити все як-найбільше, і вони вигнали його на двандцять метрів вище, ніж треба.

— А що ним роблять?

— Розкидають по світі продукти. Все м'яке, що не може розбитися, розкидається радаром.

— У спортсців теж був маленький радар.

— Скрізь вони є. Коло кожної хати — невеличкі. Це зменшує потребу в великих літаках і можна збудувати більше машин для окремої людини. Ну, що хочете бачити?

— Літаки, — швиденько сказав пілот. — Як у вас будують літаки.

— А що їх там будувати, — знову пересмикнувся Петрик. — Будувати зовсім просто. От, ходімо сюди.

Вони в'їхали рухомими сходами на якийсь поверх сусіднього хмародеру у великий заводський голл.

Тут було дуже тихо, просторно і світло. Чималий гурт людей стояв тут і там, схилившись над металевими частинами.

— А хіба їх не клепають? — спитав пілот.

— Нютуємо сріблом, — відповів один з гурту.

— Ого. Дорого ж вони вам коштують, — засміявся зневажливо Іван.

Ті незрозуміло глянули на нього, потім на Петрика.

— Люди з-під снігу, — пояснив той. — З тих часів, коли ще були гроші

— А, — сказав один. — У нас того нема; немає грошей — розвів він руками, показуючи, немов дитині. — Що треба, те й клади. Не жаліємо.

— А руди? Де берете руди? Хто копає? Де ваші шахти? — прорвавсь Іван.

— Це й я не знаю, що воно таке, — відповів Петрик: — Спитаємо у інжинера.

— Руди, — наморщив брови той. — А, то копали з землі. У них не все йшло на метал, а тільки спеціальні сорти землі... А ти копав руди? — з раптовим інтересом спитав він у Івана.

— Ого,.. Ще й скільки. Першим забійником був, — хвальковито випростався Іван. — Я більше тої руди забув, як ти її бачив.

— Та я зовсім не бачив, — засміявся інженер. — Ану, покажи нам, як ти копав.

— Та як же я тобі покажу. У вас шахт нема, кажеш, — допитливо прижмурився Іван.

Але інженер уже вимикнув якийсь вимикач, всі робітники випростовались і підійшли до великого екрану на стіні, куди інженер повів і Івана.

— Показуй, — сказав він

Іван безпомічно озирнувся на Петрика.

— Згадуй, — пояснив Петрик. — Дивись на екран і згадуй. Що згадаєш, те ми й побачимо.

Іван наморщив брови і втупився в екран, зціпивши од напруги зуби.

На екрані з'явилися невиразні постаті. В сірому ранку, здригаючись од холоду, сунув гурт людей. В брудних латаних ватянках і замурзаних комбінезах, неголені, заспані, вони майже бігцем поспішалися до невисокого схожого на барак будинку, над яким стирчала вежка з залізним краном. На горі вежки була червона зірка.

Потім з'явилась чорна запорошена кабіна, повна цих людей, що швидко пірнули вниз поміж стін земляної криниці.

Далі Іван ішов один, зігнувшись під низьким склепінням проходу, а повз нього час до часу пролітав разок чорних закурених вагонеток. От він завернув у вузький прохід, де ліз майже навкарачки, і заліз у заглибину, що на зломах виблискувала чорним.... Вмикнув у штепсель електричне свердло і почав видовбувати вугілля. Видовбував невпинно, напружено, час од часу поглядаючи на годинник, і тільки витираючи піт, що чорними струменями стікав йому за шию. Позаду нього два підручні вигрібали вугілля. Зрідка Іван озирався на них, і тоді перед глядачами вставали втомлені, похмурі обличчя, що з-під лоба злісно позирали на нього.

— Заздрили, — криво усміхнувся Іван. — Бачили, що я наперед виходжу, і зლობилися. Ну, а вони, хоч і моя бригада, а нічого не дістали. Вся слава мені... І нагорода...

І ось уже Іван стоїть на дерев'яному підвищенні, і якийсь товстий чоловік тисне йому руку і передає пакунок. Музика грає туш. Іван вклоняється, кричить щось і піднімає руки вгору. Вся зала, як на команду встає і плеще в долоні.

— А ви думали! 135 процентів вигнав. Хотів до 150 процентів догнати, та невидержка вийшла, — пояснив Іван, і очі йому блищали задором. — Ох, і погуляв же я тоді!

І глядачі побачили Івана в невеличкій кімнаті, де було багато столів. Іван сидів за столом, і біля нього лежав розгорнутий пакунок, де була безпечна бритва, пластмасова шкляночка для голення, помазоч з такою ж ручкою і незагорнуте в папірчик мило. В руках Іван тримав газету, де був вміщений його портрет, і вимахував нею перед усією залєю. Був п'яний, але невеселий і задиркуватий. Гукав кельнера, стукаючи кулаком по столі.

Далі все заволочив невиразний, незрозумілий туман, в якому миготіли чийсь кулаки, жіноче декольте, розсипані гроші...

— Забув далі. Кажу ж вам — три дні гуляв. Отаке було наше життя! — з викликом звернувся він до робітників.

— Страшне, — перервав мовчанку наймолодший з них. — Нам то в школі показували, але щоб аж таке... Не дай Бог.

Іван глянув на нього і знову тупо вдивився в порожній екран. Те минуле життя видавалося йому таким повнокровним і змістовним. Роля його така велика і героїчна... Слава така впоююча. І ото так воно виглядало... Нехай ці дурні не розуміють. Але й він сам нічого більше не може згадати... Праця, п'янка... праця, випивка... Він махнув рукою.

— Ех, навіщо було вам показувати.

— Нічого, — поплескав його по плечі інженер.— Праця — завжди добре. Нічого.

Іван спідлоба глянув на нього і промовчав. Праця! Це він уже чув. Чув усе життя. Всі сили напружував, щоб втекти від тяжкої праці і перескочити за всяку ціну на легшу Для того і лишився у війську танкістом. А тепер цей знову починає йому про працю. Ні, він хоче влади. Влади над усіма цими чистенькими виніженими чоловічками, що так поблажливо плескали його по

плечі. Тому рвучко звільнився від руки інженера і похмуро сказав.

— Знаю, чув. Праця — праця, але то була справжня праця, а не оце ваше чистоплюйство.

— Наше — що? — перепитав інженер

— Не розумієш, — засміявся Іван. — Як що не потвоєму, то й не розумієш. Ми ці штучки знаємо, не прикидайся дурачком.

— Ти думаєш, що я кажу неправду? — почервонів інженер.

— Може і не неправду, але й не правду, — тихше сказав Іван, згадуючи, що обіцяв собі дружитись з цими людьми.

— Не хитруй, — тихо відкарбував інженер. — Людина говорить або правду, або неправду. Неповна правда є все одно брехня, та ще і приправлена хитрістю. Але ти не віриш у це. Ти звик вірити тільки в правду сили. То я тобі її покажу. Зачекай до Юр'їва дня. Я зголошуся до тебе через Петрика.

— Будеш уже третім, — усміхнувся Петрик. — Двоє уже зголосилися.

— Чув? — сказав Іван до Алямбека. — Битися і то треба чекати. А як я йому зараз хочу в морду дати?

— Значить, у них нема такого порядку, щоб зараз в морду. Один день для праці а другий — для бійки, — засміявся пілот.

— А которий у них день для випивки, хотів би я знати, — встряв і Алямбек, намагачись жартом прикрити напруженість.

— Иди к чорту, — сердито вилаявся Іван і підійшов знову до Петрика.

— Чому вони всі говорять про Юр'їв день? Чому не зараз?

— А, то на честь англійців. Вони все любили битися, а Юрій Переможець — їхній патрон. То ми й відкладамо всі бійки на Юрія.

Іван остовпіло дивився на нього і думав.

— Навіщо мене воскресили! Як мені жити з цими дураками?!

Але всі вже знову дивилися на екран, де пілот показував свій аероплян і мотор, який розбирав перед їхніми очима до найменшої шайбочки. Коли забував щось, Юрко викликав на екрані потрібну деталь, і навіть Алямбек показав, як він монтував у школі бензинопроводку, і гордо оглянув усіх.

Вийшли вдоволені не так тим, що бачили, як тим, що показали себе.

Внизу зустрілись з якимсь чоловіком, що саме ладував на нову машину стоси стовпів для хати.

— Скінчив? — весело спитав його Петрик.

— Кінець, — так само весело відповів той. — 220 по-довжних метрів!

— Ого-го. Скільки ж ти збираєшся дітей мати? — засміявся Петрик.

— Двадцять — гукнув той, з напругою підіймаючи стовпи і вкладаючи їх до причіпки.

— Хто це такий? — спитав Юрко

— Не знаю. Якийсь батько. Одробив Державну Працю і наприкінці зробив собі стовпи на хату. Вони так усі роблять.

— Не розберу я ваших порядків, — похитав головою пілот. — Коли у вас учаться? коли женяться... Все навиворіт проти нашого.

— А то просто. Років до 14 дитина лишається в родині — ходить до дитсадка і початкової школи... В 15-16 їде до дальшої науки і спорту. Там перебуває до 25-27... Після того 5-6 років мандрує по Землі, знайомиться з людьми, звичаями, професіями... Років у 33-34 відбуває два роки обов'язкової державної праці. Піля того починає жити самостійно — жениться чи спеціалізується в якійсь професії... І так років до ста.

У сто років приблизно людина вже стомлюється

жити старими обов'язками і інтересами... Інші люди цікавлять її тоді, їй хочеться своє знання передати іншим, щоб не загинуло марно. Здебільшого такі люди вибирають собі працю серед людей або для людей. Наші Очети і Омети всі мають понад сто років.

— А далі?

— А далі, років у сто п'ятдесяти життєва метушня теж стомлює людину. Вона прагне самотності, спокою і зосередкованості... крім матерей, ті дуже довго тримаються дітей, внуків і правнуків...

Хто працює над собою і удосконалює своє уміння розуміти і відчувати, той з часом розуміє таємницю життя і смерті... стає Старшим... Але ці Старші — від 150 до 200 не є справжні Старші, це ще живі Старші, земні, людські. Справжні Старші, понад 200 вже не цікавляться життям і людьми, а тільки стремлять удосконалити себе, щоб стати перед Богом... Лиш дуже рідко втручуються в наше життя... Ці всі роки то я приблизно позначаю, одні кінчать школу раніше, інші пізніше. Є такі, що до 40 років не можуть відірватися від спорту і гурту, а є такі, що вже в 30 років кидаються до обраного фаху.

— Так, так, — сказав пілот. — Непогано придумано... А куди ти нас везеш тепер?

— А куди б ви хотіли?

— Поведи нас у вашу силову станцію, — попросив гаряче Іван. — Як то у вас зветься. Звідки йде сила, що рухає усі ці заводи.

— В кожному заводі є свій Очет, і свій Початок, яким він керує. Як — це одкривається людині тільки тоді, коли її воля вже підпорядкована духу. Люди неспокійного духу не можуть так зосереджувати волю, а хто хоче зла людям — не може мати спокійного духу. Тут ти нічого не побачиш.

— Але ти ж лігаєш. Хіба ти вже Очет? Звідки дістав ти коробок і в ньому атом?

— Всі, що одпрацювали Державну Працю, дістають коробок і машину. Ми вміємо керувати ними, але не знаємо, що діє в них. Як ви не знали, що таке електрика, а керували нею.

— Ми завжди могли видобути електрику... у всякому разі, знали, як це робиться. А ви ходите з коробочками, а не знаєте, що в них є. А хто ж їх виготовляє?

— Коробочки виготовляються на Державній Праці. І там же закладається в них початки. Потім їх бере черговий Очет, і насажує Початок своєю силою, так що він може діяти в моїх руках.

, — І ніхто не спробував одкрити коробок і подивитися?

— Чому, таких цікавих було чимало... Але, хто одкриває для зла, той гине. А хто уміє хотіти добра, той має терпіння, щоб підготуватись достойно.

— Здорово закручено, — сказав Алямбек. — І багато загинуло?

— Ми не знаємо. Хто пробує відкрити коробку, згорає безслідно. Хіба тільки Старші знають, бо у них всі числа.

— Які числа?

— Виданих Початків. Час од часу вони перевіряють їх дію — тоді бачать хто зник. Бо тоді зникає і Початок.

— Отже, то Старші командують вами.

— Не командують, — трохи вже роздратовано сказав Петрик. — Повинні відбути обов'язок і відбувають, відбувають з радістю і охотою, поки їх це цікавить. А як відчують, що вже Учитель кличе їх і їм непереможно хочеться іти до Нього — відходять.

— А хто їх заміняє?

— О, охочих завжди багато. У нас тепер брак праці. Бачив старих на гуті? Їх тягне працювати, хоч могли

б жити тільки для себе. Різні люди — різні навички і здібності, бо кожен може бути, чим хоче.

— Ну, вже досить, — спинив його пілот. — Дай нам часу, нехай це в нас трохи усядеться.

— А то що за гора? — спитав Юрко, — показуючи на величезну гору, що темніла в далечині, рудочорна, без деревини, без зеленої плями.

— То брухт, — сказав Петрик. — Тепер перетоплюємо рештки ваших воєнних засобів. Це очищує землю і економить силу...

— Ого. То так того було багато.

— Вистачило аж до нашого часу, — криво усміхнувся Петрик. — Здається, ви всі тільки працювали для війни.

— А що то за вогні спалахують там?

— А то, мабуть, вивалили машину, де потрапили бомби або щось таке... Вони й вибухають.

— Так вони ж розсадять вам ціле місто.

— Ні, Гора за сильною непроникливою заслоною. А як брухт там трохи перетопиться, то це не шкодить.

— Усе не по-нашому, — сказав задумано пілот. — Усе навиворіт... Все треба переучувати наново... Я не знаю, чи ми колись навчимося так думати і відчувати, як ви... Це дуже важко... Не можемо ж ми за пару років переробитись на нові істоти...

— За пару років — ні, але за сто років — хто знає? В усякому разі ви можете спробувати — відповів роздумливо Петрик. — Якщо вам, звичайно, хочеться бути такими, як ми...

— Я мушу полетіти на Україну, — сказав Юрко. Як я там походжу і подумаю, я знатиму, яким я хочу бути... Я пам'ятаю, що в дитинстві я знав ясно, що я хочу бути таким, як мій дідо... Мій дідо були лагідні і прості... А потім, прийшла школа, за нею праця в трудових резервах — потім військо, і я забув, яким я хотів бути... Тепер я хотів би згадати це на Україні.

— Я думаю, що ви мусите всі походити по землі самі, побачити все на власні очі, поговорити з різними людьми — тоді вирішите, чого ви хочете для себе у цьому новому житті, — сказав Петрик. — Я вас отут лишу — і далі ви вже робіть усе, як ви самі знаєте і хочете... Я вже вас більше возити не буду.

— А хто ж нас возитиме? — підозріло спитав Іван.

— Інші люди... якщо схочуть... А як не схочуть — ходитиме пішки — одрізав Петрик, одвертаючись, од нього. — Я вже від тебе стомився. Нехай ще інші спробують.

— Отак у живі очі говориш мені прикрі речі! — огризнувся Іван. — Де ж твоя чемність?

— У нас нема чемности... Ми її не потребуємо, бо у нас нема злости і ворожнечі, яку треба прикривати чемністю... То тоді треба чемности, але ти її також не маєш, хоч домагаєшся од нас!

— То ти оце зараз лишаєш нас? — зажурено спитав пілот.

— Так. Ви можете спробувати піти на працю, або піти учитися, або піти до ледарів. Ви можете робити все, що хочете...

— Як, отакі самотні у новому світі? Отакі покинуті? — спитав пілот.

— Кожня людина самотня, поки не створить собі друзів і не виробить у собі любови. У нас це вже робиться само собою, з дитинства. Вам треба виробити любов у собі... якщо ви зможете... Я знаю, Очет мені говорив, що ви боялись самотности у вашому житті, і тому любили бути в гурті, хоч би вам той гурт і був гидкий... Ви мусіли жити разом з випадковими людьми, мусіли працювати з випадковими людьми — і знали, що це вже так до смерти... Тому ви ненавиділи інших людей... Тому деякі хотіли вилізти назверх і там на самоті командувати отими ненависними людьми... Ви це називали вождь... Вожді посиляли вас у війну і ви ра-

дісно йшли і убивали інших заради ваших вождів... Тепер цього нема. Хочеш бути з людьми — будь, але так, щоб не заважати їм, а вони тобі. Не хочеш — живи як хочеш... Силкові колони є скрізь, і басейни для миття... Ідїть з спокійним духом...

— Підожди. — попросив Алямбек. — Повези мене туди, де люди живуть в степах, де корови і коні... Я думаю, я там найлегше звикну, бо це подібне на те, що я знаю...

— А я лишуся тут — вирішив пілот. — Придивлюсь, як ви будуете машини... Може знову буду літати...

— А я б хотів на Україну — повторив знову Юрко. Іван мовчав.

Кінець першої книжки.

I

Але Юрко попав на Україну тільки через п'ять років.

Тоді, як Петрик мав покинути їх, йому раптом стало страшно лишатися самому у чудному, незнайомому світі, — і він попросив Петрика одвезти його в країну Спорту і Науки... Там пробув він ці роки — намагаючись зрозуміти новий світ.

Наука була для нього і важка і легка. Те, що треба було зрозуміти розумом і запам'ятати пам'яттю, він зачував швидко і добре. Але потім починалась якась нова наука, про саму людину, про нього самого, про його силу — і ця сила любови й серця якимось незрозумілим способом перетворювались у ту силу, про яку він учив розумом. І цього він не міг второпати. Що спільного мала електрика з силою його очей? І що спільного мала доброта і чистота Омем з такою силою, що ховалася в атомі? А отже Омем могла однією своєю особистою силою зарядити атом і пустити його в рух...

— Не забувай, що ви ще тільки починали жити у вік атому — пояснювала Омем Юркові терпляче. — Після того десятки поколінь жили на землі... після атомної війни, коли треба було вижити і тільки міцні та спритні могли вижити. Після тієї війни половина землі вилучала атомні промені — і ми потроху привчилися сприймати і акумулювати їх... Ми не тільки не гинули від них — ми навчились керувати ними... І так почалось нове знання — не про силу ззовні від людини, а про силу всередині людини...

Юрко слухав і ніби розумів — але не відчував своєї сили, не міг керувати нею, хоч мав багато друзів, що охоче давали свою силу йому...

Час до часу чув про своїх товаришів з літака. Найчастіше до нього обзивався на екрані пілот, що так і залишився в Нью Йорку, на Державній Праці.

— Не хочу, я їхнім правилам учитись, старий уже — сміявся пілот. — От, працюю собі коло літаків, і незабаром полечу вже з одним тут навколо світу... тоб-то, ми раніш називали це навколо світу... Це колись велика подія для людини була. — Ну, а тепер землю можна облетіти за один день усю. Але ми не так будемо летіти. Ми полетимо низько і повільно, і будемо спинятись скрізь, де схочемо, і жити там, скільки схочемо... Я з науки не вмю вчитись... Я спробую з життя...

— З ким же ти летиш?

— А ти не повіриш — засміявся пілот. — З нашим Очетом.

— З яким нашим?

— Та з отим, що нас оживив... Прилетів на нашу фабрику і оце вже другий рік працює коло мене...

— Що ж він робить?

— Та нічого не робить..., якби по-нашому судити... Ходить зі мною на працю і дивиться, що я роблю... Інколи щось порадить... А більше мовчить... А оце запропонував повезти мене навколо світу... Каже, що я мушу шукати себе... А я навіть і не почуваю, щоб я щось загубив...

— Бач який — промовив Юрко з жалем. — А до мене навіть не залетить, навіть на екрані не прийде... Зате у мене тут є **Омем**... Каже, що колись давно вона теж на Україні жила... Помагає мені, ну тільки нема з того толку, нічого у мене не виходить...

— А то чому?

— Не знаю. Вона каже, що я надто скоро все хочу

зробити, одразу всі помилки виправити... Каже, що треба спокійного духа, а я дуже вже рвучкий!..

— Нічого, постарієш — станеш спокійніший, — потішив пілот. — А от наш Очет так помолодшав...

— Як помолодшав?

— А так. Навіть волосся почало одростати... Каже, що це йому за кару, що нас оживив, і тепер має за нами глядіти...

Після цього Юрко кілька днів ходив задуманий, почувуючи, що в серці у нього накипає якийсь важке, гірке почуття і проти пілота, і проти Очета. Значить, Очетові пілот був цікавий, а він, Юрко, — ні. Це було прикро і образливо, і хотілось зробити щось, щоб обом — і Очетові і пілотові — стало так само гірко і важко, як було зараз йому, Юркові. При першій же зустрічі з Омем, Юрко сказав глузливо:

— А той наш старий Очет заробив на нас!

— Як то заробив?

— А так! Оживив нас, і тепер його в нагороду зроблено знову молодим. У нас давали орден Леніна — а у вас омолоджують!.. Навіть буде летіти з пілотом навколо світу! — Вирвалось у нього з гірким докором, хоч перед тим він вирішив, що не говоритиме Омем про це.

— А тобі прикро? — спитала Омем.

— Звичайно прикро! — загорівся образою Юрко вже одверто. — Звичайно прикро! Чим Петро-пілот кращий за мене, що Очет прилетів до нього і живе з ним, а до мене навіть і не обізветься?!.. Навіть йому нецікаво знати, що я і де я..

— Ну, це він знає, — зауважила Омем.

— Як знає? Звідки?

— А я йому розповідаю... Досить часто... — відповіла Омем.

— Ти? Хіба ти його знаєш?

— Так... Колись давно він навіть був моїм чолові-

ком... І тому він покликав мене, коли оживив був вас — і питає, чи треба пускати вас у життя, чи ні... Так, ніби це його справа! — засміялась Оем. — І я обіцяла йому, що допоможу йому з вами... Я для того і вернулася з гір... І як хочеш знати, то теж трохи відмолодшала... Але у відмолодженні нема нічого доброго — сказала вона вже поважно. — Знову роби помилки і знову кайся за них, і виправляй, і гартуй свій характер!.. Ні, повір мені, для Очета це зовсім не нагорода — відмолодіти... Це швидче кара!..

Юрко мовчав присоромлений і збитий з толку... Все було не так, як він звик думати, і важко було зрозуміти, як ішли думки і почуття цих нових людей.

— Оце, що ти відчував зараз — це найгірше почуття, що керувало світом за старих часів. Це — заздрощі, — сказала Оем. — Заздрощі родять злобу й бажання помсти, хоч тобі навіть і не зроблено зла... Заздрощі гірші за чисту злобу. Ти бережися їх.

— Як їх берегтися, — коли це так солодко — придумувати лихо для інших — признався Юрко. — Я навіть думав, ні, я просто бачив, як Петро-пілот не зуміє керувати літаком, і літак упаде і уб'є Очета... Я просто бачив це — і я радів — вибирав Юрко з дна душі свої почуття і подавав їх Оем, щоб та викинула їх, знищила їх одним якимось словом. Але вона не викидала їх.

— Так, я знаю... Я сама — з України... Ми б хотіли, щоб усе було в порядку і все було добре... І ми згодні працювати зранку до вечора, — але, щоб усе, що ми заробимо було наше... І щоб усі нас хвалили... Я знаю! — Хитнула вона стверджуючи головою. — Ми хотіли працювати, придбавати і все тримати в своїх руках, нічого не випускати з рук...

— А хіба зараз ти вже так не почувашь?!

— Зараз? Що ж я буду тримати і не випускати — коли все й так моє? — засміялась Оем. — Все моє

і все гарне, і я хочу, щоб усі раділи цим... Ти ж мусиш ще добре пам'ятати нашу українську гостинність...

— Ого, ще й як, — засміявся Юрко. — Як підходили якісь свята, так мама стільки варили і пекли!.. І потім не давали гостям передихнути — все припрохували їсти.

— Ну от. І тепер те саме. Тільки твоя мама частувала людей хлібом, а я частую їх усім білим світом! — засміялась Озем. — Як тільки ти зрозумієш, що це усе твоє — ти перестанеш навіть розуміти зависть, а не то що відчувати її.

— Ет, це ми вже чули! Як я ще жив у першому житті, нам так само весь час говорили, що земля належить нам, і фабрики належать нам... і все належить нам... А ми з того належання нічого не мали, тільки мусіли робити, як невільники на тих, хто ніби-то передав нам усю землю і всі заводи... Як мені кажуть, що усе моє, то я вже добре знаю, що ніщо не є моїм, що я нічого не маю!

— Це не можна вивчити — сказала Озем. — Це треба пізнати усім серцем... А ти, такий ніби добрий, а боїшся свого серця. Ти весь час замикаєш його. Чому?

— А тому, що мене за це добре серце вже не раз мучено і дурено — уперто твердив Юрко. — Нас не тільки бито за нашу доброту, — а ще й називано дурними... І гірше — були люди, які казали, що нас зовсім нема!.. Ми триста років боролись проти Росії, а тоді люди казали: „Ага, Україна... Знаю, знаю. Це — Росія”. І ми вирішили стати злими... І ховати свою доброту від людей...

— Знаю, знаю, — сказала Озем. — Але ж то давно минулося... І всі знають тепер Україну — то чого тобі боятись своєї доброти? Тепер кожен не тільки може бути добрим, але й хоче бути добрим... Бо добрим найлегше жити...

Після цього Юрко спробував говорити своїм друзям про минуле, щоб трохи вибитись зпід його влади. Але коли його закликала перед свій екран Оем, і він побачив на екрані Алямбека, старе почуття радості змішаної з недовір'ям і обережністю охопило його знову.

Алямбек же, навпаки, був веселий і повний певности себе і своїх нових планів.

— Вже одбув Державну Працю, — весело повідомив він. — Тепер ще мушу трохи повчитися — а тоді женюсь!

— Та що ти?! Женишся? З ким?

— А тут з однією дівчиною!.. Дуже добра дівчина — і мені подобається... Я все думав, все думав — чого я на світі найбільше хочу — і вирішив, що я найбільше хочу мати дітей... У нас, у мусулман, завжди вважалося, що велике потомство — це благословення Боже! От я буду мати таке благословення!.. Не менш як двадцятеро їх...

— А якже твої корови? — спитав Юрко який нічого не чув про Алямбека від часу, як Петрик забрав того з Нью Йорку кудись у прерії. І не тільки не чув — а навіть ні разу не згадав про нього... І не хотів згадувати. Хотів забути усе минуле, щоб увійти в нове, стати новим самому...

— Корови? — перепитав Алямбек. — О, я корови давно вже кинув!.. Спочатку було цікаво... Я там так на конях їздив — ого! Навчив їх різним штукам, як на конях скакати... А вони — мене... Там були такі спритярі — ого! А потім мені стало скучно... Яка рація була мені оживати і в новому світі опинитись, щоб жити так, як я раніш хотів би жити?.. Тільки раніш я дбав би, щоб мати цих коней і корів побільше — а тепер що? Вони й так усі мої... і не мої...

— Не давали тобі їх? — спитав Юрко.

— Чому ні? Давали. Як побачили, що я вмію їз-

дити, — найкращих коней міг брати. Ніхто не боронив, ніхто не жалів... Так, що в мене не стало до коней інтересу... Тоді пішов я на Державну Працю... вроді якби трактористом по-нашому.

— Трактористом?

— Ну, воно не зовсім, як наш трактор, але дуже подібне...

— Де ж ти орав?

— А в Індії! Тут тільки у двох місцях орють: на Україні і в Індії.

— Чом же ти на Україну не поїхав?

— Та там, бач, і тепер кіньми орють. Дуже вже українці коней любили. Так вони при конях і лишились... До того ж їм трактори у колгоспи силою нав'язали, от вони трактори й зненавиділи... Так воно пішло, і досі на Україні тільки кіньми працюють. Ну, а Індія коней ніколи не вживала на полі... А як стали незалежні — навезли собі купу тракторів — і були з того дуже горді. Так вони і тепер тракторами орудують.

— Як же ти туди перелетів?

— А мене Петрик перевіз. Він там зі мною і робив... Ще й зараз там залишився...

— Петрик? — перепитав Юрко, і відчув, як знову те саме прикре почуття образи за себе починає колоти його в серце. — Петрик. Добре, що ти за нього згадав. Де він був увесь цей час?

— Він мене тоді привів у прерії і передав тим людям. А сам десь полетів. А як я заявив бажання на Індію, так він і з'явився...

— Ми можемо його зараз викликати — почули вони голос і озирнулися. За ними стояла Оем. — Ти справді хочеш побачити Петрика? — спитала вона Юрка.

— Звичайно, хочу. Я часто думав, де він зник і чо-

му ніколи не обізветься... Так наче добрий був до нас — а тоді зник і вже!..

— Чому ж ти не спитав мене? — не вгавала Омем, проникливо дивлячись на Юрка...

— Ну, як він не хоче мене згадувати, так чого ж я буду йому набиватись? — сердито уперся Юрко. — Він має екран і силу — міг би уже давно мене знайти.

— Знову те саме, Юрко — похитала головою Омем. — Знову те саме: хтось повинен цікавитись тобою і шукати тебе... Все та сама гордість!.. А ось і Петрик...

Справді, на екрані стояв Петрик... тільки трохи поважніший і з якимось новим виразом у раніш веселих очах. Коло нього стояла невисока смаглява дівчина, всміхаючись соромливо і ніжно.

— Це вона, моя Махатма — весело сказав Алямбек. — Оце з нею я хочу одружитися.

— Зовсім я не Махатма — засміялася та. — Це він таке вигадав, бо надто ледачий завчити моє ім'я...

— Хіба воно таке важке?

— Зовсім не важке... Але він причепився до Махатми — і кінець! — знову засміялась та. — А Махатма це значить — велика душа. Звичайно, що це мені подобається — одверто призналася вона. — От він мене на це і купує, щоб я простила йому його лінощі.

— Вони завжди нас на це купують — засміялась і Омем. — Мій старий називав мене Розбуд — Рожевий Пелюсток — і мені це дуже довго подобалось. До яких ста років навіть. А потім нам обом стало це смішно...

— Нічого смішного тут нема — ображено встряв Алямбек. — Велика душа у малому, але такому гарному тілі — що може бути краще?

— Нічого не може бути краще — поважно згодилася Омем, а Махатма розчервонілась від похвали.

— А як твоє вчення, Юрко? — спитав Петрик.

— Та науку розуму я вже вивчив добре... А от науку серця — ще ні.

— Чому?

— Не знаю. Може тому, що не можу забути минулої несправедливости.

— Але ж... тих людей уже давно нема. Ти б міг уже простити їм. Принаймні, забути про них серцем, щоб не боліти за те, що вони тобі зробили.

— Не мені... Я все думаю про нещастя мого народу. Стільки горя пережити — голод, розстріли, муки... війни, що перекочувались через Україну одна по одній. І ніхто не дбав про мій нарід! Оце мене найбільше пече! Ніхто не дбав! Так, ніби він призначений був долею тільки на страждання! За що? За те, що він добрий?

— Але цього вже нема. Всі люди однакові — і всі добрі. І ніхто не принижує твого народу. Та й ніякого. Якийсь ти дивний... Я не можу цього зрозуміти.

— Я й сам не можу — признався Юрко. — Але це сидить в мені...

— Ніхто не може змінити минулого — зауважив твердо Петрик. — І ніхто не може звільнитись від відповідальности за нього. От я, був з вами тільки трохи, а потім хотів забути... І не міг... Почував, що відповідаю за вас... Тому і прилетів до Алямбека, коли Очет сказав мені, що той летить до Індії... До того ж почував я, що вже й мені пора сісти на землю, бо надто вже багато було порожніх почувань — все тільки розум, та серце, та міркування. Треба було пожити звичайним, суворим життям... Спробуй і ти праці... А де ж Іван? Чи ти чув що про нього?

— Іван? Ні, не чув — та й не хочу чути!.. Думаю, що мені було б легше жити у вашому світі, коли б я знав, що його між нами нема! — сказав уперто Юрко. — Я знаю, що по-вашому це зле і що в мене від цьо-

го робиться чорне серце — але я так почуваю — і так кажу!..

— Дивно... Я кілька разів сам почував таке — признався Петрик. — Цей ваш Іван затримав моє життя і мій розвиток на добрий десяток років... Він так уміє викликати злобу в людях... Вірніше, в нього так багато злоби, що вона переливається у інших і розпаношується там... Оце тільки тут, в Індії, почав я трохи забувати його очі... І мої рани трохи зажили... Принаймні я вже можу думати про Івана без того, щоб на них виступала кров... Хотів би я знати, що він робить тепер, — замислено додав Петрик.

— Хочеш? А ось ми можемо подивитись... Може, коли побачите його живого, то вам стане ясно, що то не він такий злий, — а що то ваша власна злоба і самолюбство прокидаються у вас — сказала Омем.

— Ні, — похитав головою Петрик. — Ні, ти його не знаєш, Омем. У нас не злоба, тут власне ображена справедливість — бо навіщо було існувати таким людям?

— Може для того, щоб випробувати вас — спитала несміливо Махатма, та тут Омем показала на екран.

— Ось і він.

II

Іван ішов дорогою з гуртком ледачих. Пристав до них, бо думав, що може серед них знайде отой неспокій і протест, оте незадоволення сучасним, яке могло зробити їх його спільниками... Тепер ніяк не міг вирішити, чи добре зробив, чи ні.

Перед тим пробував шукати протесту серед інших верств... Спочатку, звичайно, пішов до робітників... Думав, що на заводах і фабриках знайде отой протест і організованість, про які його колись так багато вчили

в Марксо-Ленінському семінарі у Москві. Але ці робітники — вірніше, люди, що відбували два роки державної праці, — зовсім не мали ніяких протестів.

— Чого ти злотишся? — питали вони його. — Чого тобі треба?

— Я не можу знести неправди, — говорив Іван. — Ви два роки працюєте і вам ніхто за це не платить, і ви не знаєте, навіть, хто скористає з вашої праці... Ніхто вам навіть „дякую” не скаже!

— А навіщо нам їхне дякую? Щоб тільки їм було ніяково, чи що? — заперечували робітники. — Та ж і нам хтось перед тим робив... І після нас хтось буде робити.

— І що за біда, що нам доводиться працювати? — відізався другий. — Та люди тепер просяться, щоб їм дали поробити хоч трохи... Тільки я, для себе, хочу відробити своє і знати, що я нічиєю працею не користую, а дав і свою долю у загальне надбання... Якись у вас чудні поняття, як бачу...

Після цього Іван спробував шукати підтримки у тих, що працювали на полях. Але тут його зустріли просто глумом...

— Хіба мене хто гнав на поле? — питав його зазмаглий, червонощокий чоловік, спираючись на чепігу плугу. — Я сам захотів... І кожної хвилини можу кинути — а на моє місце прийде нових сто!.. Та я просто оздоровів, як почав на землі працювати — який тут визиск?! Що ти говориш? Це — радість, чиста радість і здоров'я...

І от тепер Іван ішов з ледачими...

Ледачі були приємні люди, але якись — як на Івана — легкі. Вони ніби не хотіли ні вчитися, ні йти на Державну Працю, — але фактично їм доводилось важче, ніж тим, що працювали. Вони не мали хат, а тому мусіли носити на спинах шатра і одяг. Одяг прали мало не щодня, бо хоч і ледачі, але гостріш чули всякий запах

і не могли зносити на собі бруду і поту. Тому щовечора, вони завертали до якоїсь хати, або до загального ба-сейну і там милися і прали плаття.

— Навіщо вам щодня митися? — пробував переко-нувати їх Іван. — Як я був перший раз живий, так ми ми-лися раз на тиждень. Ганяли нас чотами до лазні — і ми там милися... А були здорові і міцні —ого!

— Ми теж міцні — відповів йому Джек, що з усіх ледачих найбільш цікавився Іваном. — Як би не були здорові і міцні — ми не могли б бути ледачими. На те треба чимало сили і гарту... і вміння працювати, — додав він, сміючись.

Це була правда, — і саме тому Іван тримався леда-чих. Якби йому вдалося зорганізувати їх і кинути їх проти тих, хто працює і кориться законам —він з сво-єю бомбою міг би стати владарем над ними і усім сві-том! Але біда була в тому, що ледачі не мали охоти повставати...

— Але ж вони забрали собі все, а вас викинули, як сміття, на дороги! — пробував Іван пробудити в них зависть і злість, хоч за звичкою думав, що пробуджує в них „класову свідомість”. — Он, вони літають собі, а ви мусите місити грязюку. Носити на собі шатра, ні-би ви не люди, а в'ючні осли!

— Яка ж тут грязюка — заперечив Вілльямс, що весь час щось мугикав собі під носом, а потім раптом вибухав співом. Тоді вся ватага спинялась, слухала, а потім переймала пісню і співала її хором, поки вона їм не обридала. — Ти ж бачиш сам, які гарні стежечки поробили вони для нас. Навіть квіти понасаджували, що б нам було приємно... Та вони раді, що мають для когось щось зробити доброго...

— Але ти не наважишся піти й потоптати їх квіти, — під'юджував його Іван. — Ти боїшся їх! Ти тільки ду-маєш, що живеш так, як тобі хочеться, а насправді так

ти живеш, як вони тобі велять!.. Ану потопчи їх квіти! Спробуй! Наважся! Не будь боягузом!

Іван так розгарячився що йому тремтіли руки. Коли б хоч раз розворушити їх на протест! Коли б хоч раз скуштували вони сваволлю, її радість, її безмежність — тоді б вони були у нього у руках! Тоді він би прикрутив їх! Він би розпалював їх душі завистю і гнівом! Він би вселив у них ту радість руйнування, що палала в його власному серці! І тоді він панував би над ними!

Вільямс подивився на Івана, на квіти, постояв, подумав і рішуче ступив на грядку квітів, що барвистим візерунком бігли вздовж стежки. Зосереджено, ніби дослухуючись до чогось, що діялось всередині, він почав старанно топтати квіти. Решта ватаги, що була одійшла вперед, повернулась до грядки і так само цікаво, але спокійно приглядалася до того, що робить Вільямс.

Іван одразу побачив, що з його плянів нічого не буде. Вільямс тупцяв по квітах, немов робив якусь роботу. В руках не було нічого від тієї дикости і радості нищення, якої чекав Іван...

— Наче дослід якийсь робить, дурний павич — серdito подумав Іван, чекаючи, чим це кінчиться.

Потоптавши який метр грядки з квітами, Вільямс зійшов на стежку збоку, скептично придивляючись до наслідків своєї роботи. Інші теж подивились на грядку, потім на Вільямса, і Джек спитав:

— Ну і як? Приємно? Чи бодай цікаво,

— Ні, —покрутив головою Вільямс — неприємно. Всі згідно хитнули головами, а Джек сказав:

— З боку це виглядало досить гупо.

— Я і почував себе гупо —погодився Вільямс.

В цей час над ними почулися дзвіночки. Всі підняли голови. Над ними летів якийсь чоловік з великим кошом квітів, прив'язаним до пояса.

— В чому річ? Не подобалося, як я підібрав ко-

льори? Я думав, що сине з білим буде приємна комбінація... Вже мені яскраві кольори набридли.

— Ні, тут річ не в кольорах — гукнув йому вгору Вілльямс — Я хотів подивитись чи мені сподобається топтати квіти.

— Так? Це цікаво. Подожди, я зараз опускаюся. — Чоловік з квітами знизився на землю, обережно одв'язав кошик з квітами, поставив його на землю і підійшов до ватаги.

— Я, здається, не дочув — сказав він Вілльямсові. — Чи ти топтав квіти, бо тобі це подобалось?

— Ні, я не знав, що я буду почувати при цьому, а цей — Вілльямс хитнув головою вбік Івана — цей казав мені, що це буде мій протест і вияв мого справжнього Я. От я і спробував.

— Ну, і як? Було приємно?

— Ні. Ніякого мого Я не чув, а почував себе дуже глупо.

— Ну, не журися, — поплескав його по плечі новоприбулий. — Я маю нову комбінацію кольорів — червоне, жовте і поміж тим, тут і там, розкидано біле... Я власне і летів пошукати місця, де б їх примістити. А ти мені саме добру міцинку витоптав!

Іван відчув, як од цих слів його охоплює така лють, така велика злоба, що він може кинутись на всіх оцих спокійних і безтурботних людей і дряпати їх, кусати, бити їх і при цьому скавучати від злості і розпачу. Та ледачі теж похмурніли і дивились на Івана незадоволено і з відразою. А один з них, Поль, незмінний супутник і приятель Вілльямса, з якого він глузував, кпив і насміявся з усякої нагоди, закричав:

— Таку велику пригоду треба відзначити піснею. Ось, я маю слова, а наш великий Топтатель Квітів, Вілльямс — нехай складе на них мелодію. Слухайте, хіба погано?

Він потанцював на місці, підшукуючи ритм, а тоді

заговорив речитативом, легко модулюючи хрипким але приємним голосом,

Чотири дураки стояли
І дивились на п'ятого,
Що топтав прядку з квітами
Завзято.

Пощо він топтав їх?
Хто мені скаже?
Ніколи не роби того,
Що ідіот накаже!

Всі засміялись. а квітникар спитав:

— А хто ж цей ідіот? — Він придивися до Івана і радісно закричав — О, знаю: Вже знаю! Це ж ти — людина з-під снігу, з віку ідіотів!

Іван хотів сказати йому щось різке і образливе, але той лагідно говорив далі:

— Слухай, як ти так любиш топтати квіти, то може б ти сповіщав мене, коли і де ти їх витопчеш? Мені так хочеться пробувати все нові квіти — і так, що б люди їх бачили — а місця мало.

— Чому місця мало? — спитав Іван насторожено.
— Хіба земля мала?

— Земля не мала —але я взявся садити квіти для ледачих... І таких, як я є багато. От і не вистачає місця на нові проби... Треба чекати, аж поки одні квіти одцвітуть, а тоді пробувати інші.

— То повиривай їх — буркнув сердито Іван.

— Не можу —розвів руками квітникар. — Раз їх посадив, то не смію виривати. Що зробив — те зробив, і чекай, поки воно дійде до свого кінця... А от тобі приємно рвати квіти — то як тобі ще десь захочеться їх повиривати чи потоптати — так ти зараз і поклич мене. Я дам тобі мій тон — ти мене і виклич...

— Навіщо мені твій тон — сердито відізався Іван.
Я не маю екрану...

— Так, це правда, — сказав Поль. — Він не має екрану...

— То поклич тоді свого Очета і передай мені через нього.

— Не маю я ніякого Очета — закричав Іван. — Не маю і не хочу мати! І свистів я на твоїх Очетів, і на тебе! Зрозумів! Знати я вас не хочу! Відчепись від мене з твоїми дурацькими квітами! Посоромився б! Дорослий чоловік, а носишся з квітами, як дурень з писаною торбою! Не маєш нічого кориснішого робити?

— А не маю, — розвів квітникар руками. — Може щось і є, але мені найбільше подобаються квіти... Що ж тут поганого, і яке тобі діло до того, що я роблю? Знайди те, що тобі подобається — і роби... Я думав що може ти ще не вийшов з дитинного віку — і любиш усе нищити... Але як ти сердишся — то не топчи...

— Він на все сердиться — втрутився Поль. — Нічого не бачить нічого не чує, — тільки ходить і прислухується до своєї злости... Такої нудної людини я ще не бачив... Якби знав що з такими доведеться зустрітися — не пішов би й у ледачі! Це ти мене завів сюди — звернувся він до Вілльямса. — Але як я не люблю твої пісні — але цей... цей — пошукав він слова — цей Кмед мені заваджає... Я звертаю на якусь іншу стежку, і йду туди, куди він не йде... Як уже мушу терпіти ідіота — перейшов він знову на свій легкий, насмішкуватий тон — то волю свого власного, сучасного, у твоїй особі, Вілльямсе. Навіщо мені архаїчного ідіота з-під снігу?.. Ходім від нього. Він бродить не для щасливих лінощів, а тільки від своєї злости...

— Добре — погодився Вілльямс. — Ось тут зараз ми і завернемо... А ти Джек? — спитав він, бачучи, що Джек спинився і не пристає до Поля і П'єра, що вже рушили до нової стежки.

— Я, мабуть, лишуся —нерішуче сказав Джек, дивлячись на Івана. — Походжу ще трохи з ним....

— Ну, то лишайся... Але сповіщай нас через свого Очета, куди ви побрели... гукнув Вілльямс і завернув навздогін за двома попутниками.

Іван з похмурою цікавістю глянув на Джека.

— Чому ти лишився зі мною? — спитав він, вже звикнувши до їх протиприроднього і непристойного звичаю говорити правду в обличчя.

— Цікаво, — пересмикнув той плечима. — Я таких, як ти ще не бачив... Може я зможу так тебе зрозуміти, що зумію показати тебе.

— Як то показати?

— А так... У мене завжди в голові, в уяві сила всяких думок і образів... Я вигадую їх, бо мені цікаво бачитися з ними... У нас-от тепер діти переробляють листки на деревах, так мені цікаво переробляти життя у моїй уяві...

— Перероблені листки я бачив — мотнув головою Іван. — Але як ти можеш переробити життя?

— Я вигадую собі різних людей — і вони мені близькі і милі... І я вигадую, як вони жили, або й зараз живуть... чи будуть колись жити...

— Ну, а що далі?

— А далі я приходжу до мого Очета і пробую показати на його екрані те, що бачу в своїй уяві...

— Ну?

— Ну, і в мене нічого не виходить... Почну розповідати Очетові, а на екрані тільки мутні плями — а серед них все щось моє вилазить.

— Як щось твоє?

— Ну, так... То ніс, а то раптом покажу, які в мене вузькі бедра... — Джек розміявся і журливо похитав головою. — Це просто страшно, скільки людина про себе думає, навіть коли її здається, що вона зовсім про себе забула... А то раз, я почав розказувати Очетові

якись пригоди, а дивлюся, в центрі стою я — але не такий, як зараз, а могутній, з випнутими грудима, на руках м'язи, як мотуззя напнулися — а навколо мене стоять жінки навколюшках і простягають до мене руки.. Трохи я не пропав од сорому, а що вже Очет насміявся, — так я й не бачив ніколи ні перед тим, ні після того... Він сказав мені, що замолоду з ним самим отаке бувало... Ні, то дуже трудно розповідати людям про людей, і не думати про себе...

— Ну, і що ж ти тепер будеш робити?

— А от походжу з тобою. Цікаво мені, чи, коли буду розповідати про тебе, теж десь мої кулаки вилізуть, чи ні?

— У мене не тільки кулаки — ображено сказав Іван. — У мене голова також працює... То ви не вмієте самі думати — все тільки Очетів питетесь. Навіщо, наприклад, тобі той Очет? Ти — людина талановита, міг би бути письменником — вчити людей, писати добрі книжки, заробляти гроші... мати пошану, владу...

— Книжки? — перепитав Джек. — Ні, книжок ніхто не хоче читати.

— Чому?

— Бо люди найбільше терпіли від слів — переконано пояснив Джек. — Ти не можеш собі уявити, скільки слів витрачали люди триста років тому!.. Мільйони мільйони слів! Щодня їх засипали словами — вони і билися за слова чи проти слів, плакали над ними, судили людей за їх слова... Під кінець зовсім перестали розуміти один одніго... Говорять ті самі слова — а розуміють під ними цілком інші речі... Тому наші Очети вирішили, що слова кожна людина вживає свої, а не вчиться від інших їхнім словам... Тоді принаймні людина знає, що саме вона переживає, а не починає вигадувати собі ті переживання, які їй підказала інша людина...

— То ви живете зовсім, як дикі люди, — скривився

Іван. — Ніхто не знає, що думає інший, тільки ваші хитрі Очети....

— Ні, коли хтось видумує собі свій світ так ясно, що може показати це на екрані, — тоді це показується всім... Але в такому разі людина повинна зовсім перестати думати про себе. А от у мене це не виходить.

— Але ж я бачив, як дітям оповідали казки якісь дівчата на екрані — заперечив Іван.

— О, це зовсім інше діло. Діти ніколи не чують того, що їм кажуть — вони бачать своє... Їх словами не обдуриш... А для дорослих слова — дуже небезпечна річ...

— Ото ж то й є! — зрадив Іван. — Слова — це могутня зброя! Через те ваші хитрі Очети і бояться дати її вам до рук! Я знаю! Я бачив, які діла робилися словами — ого-го. Ти словами можеш людей, як овечок завести в кошару і замкнути їх там — а вони будуть співати і радіти, що вони вже в раю... І хоч потім вони будуть плакати і рвати на собі волосся в тій кошарі — але ти словами можеш назвати ці крики — співом, а ці сльози — радістю, — і знову заманути туди нові отари!.. Чому б тобі не спробувати твоїх сил на людях?! — жваво обернувся він до Джека. — Чому тобі не кинути їм нову ідею? Чому не повести за собою?

— Ідею? — здивувався Джек. — Але ж я не думаю про ідеї... Мені хочеться розповідати про людей і про землю... А ідея?.. Що я і люди робитимем з нею?

— Як що? Та ви можете взяти владу! Оволодіти людьми, панувати над ними! Це — найкраще, чого тільки може бажати людина — панувати над іншими! Повір мені — я це бачив! Я знаю... І я міг би бути з тобою і помагати тобі, коли б ти не знав, що з ними робити!

— Яку ж ідею ти б подав людям? — примружив недовірливо очі Джек.

— Яку? Перш за все — що вони мусять бути рів-

ні і вільні! А для цього, ті, що мають хати повинні знищити тих, хто не має їх... Ні, не так... Ті, хто не має хат повинні знищити тих, хто їх має!.. Чому одні мають, а інші ні? Це — нерівність! Її треба викоренити! А потім — як вони можуть бути вільні, коли ніхто не охороняє їх свободи? Ти мусиш набрати людей і поставити їх на сторожі свободи — і тоді кожного, хто не буде тобі коритися — ти можеш знищити, щоб він не загрожував народові!.. І ти будеш літати над ними, і вони будуть боятися і слухатися тебе!..

Іван захлинався від бажання переконати, впоїти в Джека свої думки, але в той же час відчував, що якийсь гвинтик не працює, що його слова не мають сили переконання не тільки для Джека, а й для нього самого... Що може він обіцяти людям більше за те, що вони мають? Але ж він бачив, як люди, що мали все, нищили це і йшли під владу людей, які обіцяли їм слово, а потім відібрали все і загнали їх у неволю!... Не може бути, що б і тепер не знайшлося таких... Коли б не ті Очети!..

— Я знаю, що так було, — перервав його думки Джек. — Ми учили про це... Але однаково, важко повірити, щоб люди були такі... одні такі злі, а другі — такі довірливі... Тільки, як ти оце почав казати мені — побачив я, що це була правда... А перед тим я знав тільки головою!... Але тепер уже нема таких людей, щоб вірили на слово. Ми дивимось, як людина жила, і тоді вирішуємо, чи можна їй вірити. Тепер люди інакші.

— Такі люди були, такі вони є і такими будуть завжди! — уперто твердив своє Іван. — Коло людини не треба багато панькатись — її треба тримати суворо і твердо... Всі ці розмовочки про людину, що вона звучить гордо, і про Бога, і про всякі там безсмертя — все це для дурачків... Візьми вашого якогось там Очета — такий він важний і такий всезнайко — а пусти йому кулю в потилицю — і нічого від нього не лишиться! Нічого! Буде таке саме стерво, як і всяке інше!..

І той, хто має оту кулю — має владу... Бо кожен боїться смерти.

— У нас ніхто не погодиться убити людину — сказав Джек. — У нас навіть нема зброї.

— Ото ж то воно й є! — переможно гукнув Іван. — Вся зброя у ваших Очетів. Вони кожної хвилини можуть вас усіх знищити — і тому ви боїтеся їх... А що ви патякаєте про любов і довір'я до них — то це байки! Я знаю, я сам колись кричав ура на славу різних вождиків, а я їх ненавидів може більше, як ви Очетів.

— Але ж ми не ненавидимо їх — аж кинувся Джек. — Ми саме тому й віримо їм, що вони ніколи не скажуть нам робити щось зле... Вони ніколи не будуть вживати зброї проти нас!

— Ага! Значить, вони таки мають зброю — зрадив Іван.

— Кожний Очет чи Омем має свою зброю — власну силу волі. Він може своєю силою зарядити Початок. Він може своєю силою, якщо не побачити, то відчутити те що робиться в душі людини... Але він ніколи не вживе цієї сили для насильства — бо він — Очет, він — мудрий і мудрий з любови всією істотою, а не тільки головою, не тільки розумом! Он ви хотіли все зрозуміти розумом — і бачиш, що вийшло... Ледве не згубили усїєї планети!

— Вся біда в тому, що ви їм вірите... Не можна їм вірити, не треба їм вірити! Віра — це найбільше зло на світі!

— Але ж ти хочеш, що б я вірив тобі?.. Щоб і інші вірили тобі? — заперечив Джек. — То значить, коли люди вірять тобі — це добре. А коли люди вірять Очетам — це зле? Яюсь ти думаєш покручено, голубчику, — засміявся Джек.

Іван мовчав, не знаючи, що відповісти, коли Джек раптом сказав:

— На нас хтось дивиться.

— Де? — озирнувся Іван. — Нікого нема й близько.

— Дивиться! Я відчуваю, — твердив своє Джек і загукав голосно:

— Хто дивиться на нас?

— Це ми, — почувся жіночий голос. — Це я, Озем і інші люди з-під снігу. Ми шукаємо вас... Ось ми.

Перед Іваном, десь в далені і невиразно, замаячили якісь постаті. Перед ними, ближче і виразніше, він побачив Юрка і коло нього жінку — очевидно, Озем.

— Ми тут говорили на два кінці, і схотіли побачити вас — пояснювала Озем. Ті двоє в Індії, а цей — показала на Алямбека, — тут у нас, в країні Спорту і Науки...

— Бачиш, — просичав Іван Джекові — Бачиш? Вони весь час стежать за нами... Вони бояться нас... А ти їм віриш... Я принаймні не брешу тобі — я тобі ясно кажу, що я хочу влади... І дам владу й тобі... А ці, бач, прикидаються добрими і лагідними, а насправді бояться за свою владу, бояться, що я викрию їх і скину їх геть... Тепер ти бачиш, де правда?

Джек розгублено дивився то на Івана, то на Озем, яка говорила привітно:

— Боюся, Іване, що маю погану новинку для тебе.

— Так? Яку саме?

— Боюсь що цього року тобі таки доведеться битися на Юр'їв день.

— На Юр'їв день? — перепитав Іван. — На який Юр'їв день? Хто хоче битися?

— А ти вже забув? Ще в той рік, як тебе оживлено, кілька людей хотіли битися з тобою на Юр'їв день.

— Ого! Я вже й забув за них, — засміявся Іван. — То так давно було. А вони ще й досі пам'ятають? Чому ж вони одразу тоді не билися?

— Очети одговорили їх: ти був ще надто слабкий... і тілом і духом... ще нічого не знав і не розумів... Вони вирішили почекати п'ять років... Тепер ти можеш бити-

ся з ними, або перепроситися. Як ти вибереш, так і буде.

Та Іванові від однієї думки, що він може нарешті-битися з кимось — стало радісно і цікаво жити. Не критися, не удавати, не хитрувати, — а вийти і бити когось перед очима всіх — це був вихід, це була нарешті якась можливість вилити свою злість, вибухнути перед усіма, показати їм свою силу, показати, чого вартий він, Іван, якого вони так безсоромно називали ідіотом і чорним Кмедем!

— Е, ні, я перепрошуватись не буду! — сказав він, весело розправляючи плечі. — Як вони бояться — нехай перепросяться... Може я їх і прощу! Але щоб я перепрошувався — чого ради?! Я їх усіх разом можу покласти на спину. Хто там був? Пам'ятаю, батько оцього — мотнув він головою в той бік, де невиразно виднілася постать Петрика. — Розсердився, що я його жінку назвав, здається, коровою чи якимось так.. А хто ж іще?

— Ще інженер, якого ти назвав брехуном — підказала Озем.

— Ага, пригадую і його... Я потім пробував там працювати, але він не хотів мені показати, як насажують атом... Казав, що він цього не може.

— Він і справді цього не може — потвердила Озем.

— А хто вас там розбере, що ви можете, а чого не можете — так само зухвало сміявся Іван. — Нехай іде битися, як йому не подобаються мої слова!.. А хто там був іще?

— А ще один юнак... Він тепер уже одбув Державну Працю... Ти посміявся з його віри...

— Ага, пригадую! Той, що в Бога вірить... Ну, нехай же йому його Бог помагає, бо цьому я найбільше всиплю! — закричав Іван! — Оцей нехай начувається!

— Та що ти так радієш і нахваляєшся — спитав злосливо Юрко. — Може ще вони тобі накладуть так, що і не встанеш!

— Хто? Оці чистюльки? Оці купальщики? Ні, брат, кишка тонка їм мене набити!.. Коли цього Юрія день буде?

— Та ж за рік — засміявся Алямбек. — Вони саме вчора билися... Я на екрані бачив... Ще, браток, рік доведеться тобі почекати...

— Так чого ж вона голову морочить? — сердито глянув Іван на Омем.

— А це, щоб ти знав і приготувався! — пояснила вона. — Щоб не скаржився потім, що ми тебе не попередили, а потім набили...

— Не бійся — плакати не буду! — фуркнув Іван. Я завжди наготові... Як тільки покличете, так і прилечу битися! На Юрія, чи на який інший день.

— Добре — втомлено сказала Омем. — Добре... За рік побачимо.

III

Україна зустріла Юрка солов'їним співом.

Ще здалеку, коли перелітали вже над морем, і полетіли над вузькою протокою Дарданел, війнуло в літаку ніжними пахощами, од яких Юрко раптом випростався на своєму місці.

— Чебрецем пахне!.. І полином! — промовив він радісно...

— Так всі кажуть напочатку — засміявся Лексі, що віз його своїм літаком. — А потім як почнуть прираховувати запахи — так і кінця нема.

— Це правда — погодився Юрко. — Ось ніби бузком пахне... і конваліями... і навіть ніби гречаним цвітом... Але ж іще рано на гречаний цвіт?..

— Нюхай, нюхай — притакував весело Лексі. — Ми тепер називаємо оцю протоку не Дарданели, а протока Запахів, — як в неї влетиш, так й починаєть-

ся нюхання... А що там багато розбирати — пахне і добре...

— Е, брат, тобі добре так казати. А я коли ще малим був, так оці пахощі чув. А після того і воював, і робив, і умирав, і оживав — так що навіть забув, які вони... А вони ось тут...

— Підожди, ось як почувеш солов'їв, — тоді вже згадаєш усе достеменно — сказав весело Лексі. — Наша Марія казала, що такого співу ніде не чути. Мабуть українці тому такі співучі, що завжди чули солов'їв...

— А де зараз Марія?

— А в Києві ж. Вона вже такий, брат, фахівець, — що й не підступай... Знає все, що було, і, мабуть, трохи з того, чого й не було ніколи!

— Ти їй скажи, що ми летимо... Я хотів би її бачити... Вона мені може багато розповісти і показати...

— Та я вже й так сказав... Вона нас чекатиме в Києві... Але поки ми до Києва доїдемо — покрутив Лексі головою — то промине чимало часу.

— А то ж чому?

— Бо будемо їхати кіньми.

— Кіньми? — здивувався Юрко. — Хто ж тепер їздить кіньми?.. Та на Україні вже за мого часу стільки було автомобілів!..

— Було, а тепер нема... Люди їздять на Україну, щоб забути за всі наші винаходи: за початки і за літання... словом за все, що робить життя легким. Вони хочуть жити таким життям, коли людина робить усе сама, має все своє і ні від кого нічого не просить і не дістає.

— Оце так і по-моєму — погодився Юрко. — Мені, мабуть, тому так і важко було звикати до ваших порядків, що все треба у когось щось питати та від когось щось одержувати... Але при чому ж тут коні?

— А при тому, що люди на Україні не хочуть, щоб хтось над ними літав. Вони кажуть, що стомились

бачити вічно чийсь чужі ноги над головою... Тому тут ніхто не літає... Або ходять пішки, або їздять кіньми...

— Ф-ю, засвистів Юрко. — Це ж ми скільки днів будемо до Києва їхати?

— Ні, не так багато... Вони тут тепер божеволіють на конях, як колись люди божеволіли на автомобілях... Такі породи повиводили, що аж у вухах свистить, як біжать... Ось побачиш... Ми приземлимося у Львові... Ще зможемо перелетіти через Карпати. Бачив їх колись?

— Бачив. Ще як був у війську, послали нас туди українських партизан ловити.

— Краса! — зітхнув Лексі. — Такі гарні, такі милі гори... Я там добре пополазив після того, як відбув науку... Прилетів на Україну з Марією, і поки вона сиділа в Києві, ми з партією хлопців поїхали в Карпати і побули там тижнів зо три...

— То ми там спинимось?

— Ні, через Карпати ми ще можемо перелетіти, а вже у Львові спинимось — і далі — вйо, коники, — як вони там кажуть!

До Львова прилетіли вони під вечір — і отут солов'ї зустріли Юрка своїм співом. Ще тільки перші трелі долетіли до нього, як він відчув, що кров одливає йому од серця, все теперішнє кудись зникає, і він знову опинюється у тому — повному страждань, страху і ненависти, але й повному любови і доброти світі, з якого його пробудив Очет... Десь одлетіли триста років. Зникли і роки приниження, і страх перед наказами. Мрякою затягнулися враження з Країни Спорту і Науки. Був тільки він — і його Україна навколо нього.

Наче нове повітря залило йому легені, груди розширились і вперше повне і владне почуття, що він живе, наповнило його душу. Живе! Не придивляється, не вчиться, не виконує приписи життя — а живе! Отут, десь, зараз є для нього те джерело, що живить лю-

дину, робить її міцною, сповнює її серце любов'ю і змушує вибухати гнівом.

А солов'ї вже заливались піснею, дзвоники на літаку вторили їм, — і Юркові здавалось, що то він сам, заплющивши очі і п'яніючи від напливу почуттів, виводить оці трелі, розсипається тьохканням, старанно підіймається на найвищі ноти, щоб потім перейти на нижню, любовну колоратурну гру звуками.

— Це ще нічого, — сказав Лексі. — Підожди, як доїдемо до центру України — там ночами спати не можна, так вони людину розтривожать, оці птахи...

Юрко майже не чув його. Йому хотілось швидче спуститись, швидче стати на землю, швидче вийти з цього непотрібного літака, від цих дзвіночків, від всього цього, штучного і вигаданого... Земля!.. Отут була земля — і саме землі бракувало йому усі ці довгі п'ять років... Не дороги з візерунками, не літаки, не атом, не таблетки у силових колонках — тільки земля може дати йому щастя, може потвердити йому, що він — живе, що він — на Землі, а не на якійсь чужій, незнайомій планеті...

Після того, як вони знайшли місце для літака на одному з величезних майданів, де один біля одного вишукувались найрізноманітнішої форми літаки, вони пішли оглянути Львів.

— Якийсь він став інший — дивувався Юрко. — Я пригадую, був тут колись іще в першому житті — тоді такого не було.

— Його відновлено... Таким, яким він був за часів одного з їх старих королів — сказав Лексі. — Я чув це колись з екрану, але вже забув його ім'я... Тут на Україні усе відновлено... все таке, як було колись давно, ще перед тисячею і більше років тому...

— Відновлено? — здивувався Юрко. — Кругом усе лишилось так, як було, багато вже зруйнувалось і зникло — а тут відновлено?

— Це тобі Марія краще розкаже, я чим не дуже-то цікавився — відповів Лексі. — Знаю тільки, що у нас у школі вчили, що в перші роки після припинення воєн, Україна весь час відновлялася... Тоді ще люди не уміли жити так, щоб не працювати цілий день і не бути в гурті... от українці і взялись відновляти... Та попитаєш про це Марію — вона це вчить.

Юрко дивився на вузьенькі вулички Львова, на міські мури, що оточували центр з Св. Юром на горі, на цілий ряд дерев'яних церквець, що вишикувались, ніби на виставці, навколо мурів — і зрозумів, що тут людьми керувало невступне бажання відновити і зберегти своє минуле.

Це потвердила йому й Марія, коли вони зустріли її в Києві.

— Так, українці так довго були позбавлені свого минулого, їх пам'ятки старовини були так старанно знищені ворогами, їх національна гордість так довго терпіла — що коли настав час, що ніхто не мусів працювати для їжі і коли не треба було робити на життя — вони кинулись відновляти свої міста і свою країну... Навіть знищили Дніпрогес і знову зробили пороги...

— Знищили Дніпрогес? — не міг повірити Юрко. — Чому?

— Хотіли, щоб усе було так, як раніш... Наші Очети розповідали, що всю націю ніби охопило безумство — вернути своє минуле і поставити його собі і іншим перед очі... Просили найкращих інженерів, цілими родинами жили в каменоломнях, висаджуючи величезні скелі... Зробили спеціальні дороги, щоб можна було перевезти їх — і таки поклали їх там, де раніш — і тепер старий Ненаситець реве по-старому, на тому самому місці...

Юрко дивився на Марію, на цю дивну дівчину, що родилась через триста років після останньої гарматної війни, а проте знала про його край чи не більше,

ніж він сам, і почуття якоїсь рідности охоплювало його... Так, ніби хтось з його родини говорив до нього, якась бабка чи прабабка, що знає усі події та історію його роду.

Та Марія зовсім не була подібна на прабабку. Струнка і висока, вона виглядала в своєму убранні більш схожою на хлопця, ніж на дівчину, і тільки карі очі з веселими вогниками в них та кучеряве довге волосся, що свавільно розвівалось по вітру виказувало в ній жінку.

— Як хочеш, ми поїдемо на пороги — запропонувала вона. — Можемо поїхати Дніпром униз, побудемо на могилі Шевченка, і так аж до моря... Хочеш?

— Добре — розсіяно погодився Юрко. — Добре... Хоч мені вже не хочеться їздити і дивитись... Мені вже хочеться почати жити...

— Жити? А хіба ти зараз не живеш? Хіба бачити і знати — вчитись і відкривати — це не життя?

— Ні... це все якесь... безцільне... Кожна людина живе, як якийсь птах... Он, як соловейко — засміявся він. — Літає, співає, нічим не журиться... Тільки що соловейко бодай ловить комах, щоб годувати своїх пташенят, а ми й про це не журимось. — Він раптом замовк... і по хвилині сказав, засоромлено і нерішуче. — А знаєш, це так... Я хочу їсти... Я вже забув, що це значить — хотіти їсти... Я просто голодний — говорив він розгублено. — Що це значить? Чому я голодний?

— Бо тут нема таблеток — і ти вже не їв цілий день — засміялась Марія. — Тут всі починають з того, що згадують що то значить — бути голодним...

— А що ж тут можна їсти, як нема таблеток?

— О, тут всього так багато, що люди просять, щоб їсти те, що вони виробляють. Нам, археологам, привозять їсти тут з села через Дніпро. — Наварять, напечуть і везуть човном до нас... Там і ви з Лексі пообі-

даєте — заспокоїла його Марія. — Тут, на Україні їжа забирає багато часу. — Зате ми можемо бачити, яке це було марнотратство часу — варити, пекти, їсти, почувати обважнілість в тілі — цитувала вона, як з книжки, нахмуривши брови, ніби відганяючи від себе якісь думки. — Це марнотратство, і добре, що його ніде більше нема — тільки тут та в Індії.

— Мій Бог — великий марнотратник часу, — весело процитував Лексі, що неуважно прислухався їх розмові, придивляючись, як їх візник напуває коні.

— Що це таке? Звідки це? — різко обернулась до нього Марія.

— Це — Рабіндранат Тагор, давній-предавній індійський поет — сказав Лексі.

— А відколи це ти почав цікавитися індійськими поетами?

— Бо сам буду поетом! — гордо відказав Лексі. — Мій один вірш навіть уже Очет переказував на екрані. А ти ж не знала?

— Не знала, — сказала Марія. — Я давно вже не дивлюся на екрани... Яюсь вони мене перестали цікавити...

— Ф-ю, — засвистів Лексі. — Тобі пора вже сідати на землю... Починаєш забувати світ для науки!

— О, який велемудрий Очет знайшовся — розсміялася Марія, і вперше Юркові почулося щось силуване і нещире в її сміхові. — Ходімо їсти, а то ви з Юрком кинетеся на мене, — все так само штучно жартувала Марія.

Ця штучність була така виразна, що всім стало ніяково, і вони мовчки рушили вгору по Володимирській вулиці, де здалеку золотіла банею тисячолітня Св. Софія.

Та наступних два тижні, Юрко забув за цю ніяковість. Марія була знову тією самою милою, щирою і водночас поважною дівчиною, яку він зустрів п'ять років тому у її батьків, в Країні Дітей.

Ці два тижні повернули Юркові його спокій і впоїли нове почуття сили і певности себе, яких не відчував ще ніколи у новому житті.

Пливучи вниз Дніпром на човні, що тихо сунув за течією і тільки злегка міняв напрям, скоряючись поштовхам весел двох хлопців, що захопились довести їх, Юрко знову відчув той тверезий і ясний спокій, який охоплює кожного на цій річці. А тверезости треба було, бо так легко було б замріятися серед краси і принадности довколiшньої природи.

Високий правий беріг то відступав, та наближався до самої річки, а низький, лівий то синів сосновими лісами, то раптом розкривався у золоті і тихому шелесті хлібів. Тихе плесо річки заколисувало душу, щоб раптом збудити її підступною підводною течією, що починала нести човен туди, де води крутились у вирі, виблискуючи на сонці райдужними барвами. Тут і там вздовж лівого берега пісчані пляжі були усипані людьми, що вигрівались на сонці, плавали, катались на човнах. Їх майже бронзові від сонця тіла нагадували Юркові людей із його старого життя: жінки були такі мускулясті, як в Країні Спорту, а чоловіки мали більше м'язів, ніж у Країні Дітей. І в їхніх позах було щось знайоме і близьке Юркові. Чоловіки у зустрічних човнах дивились на жінок, як колись, у першому Юрковому житті дивились закохані — віддано, ніжно і водночас переможно. Жінки ж півлежали, витягнувшись на низьких сидіннях човна, гріючись у проміннях сонця і в цих поглядах чоловіків, віддаючись їх ласці і в той же час усміхаючись таємничою сумною усмішкою, ні-

би знаючи, що оце зараз — їх час, час їх влади і чару, який вже більше не повернеться до них.

— Це ніби інші люди — тихо сказав Юрко. — Такі гарні... і такі спокійні.

— Спокійні? — недовірливо повторив Лексі. — Та де? Вони всі — закохані, і всі шукають собі пари, і напружують усі сили, щоб здобути її... Ні, це — не спокій. Це — напруження, буяння сили, що потім буде витрачатись усе життя...

— Ти і справді став філософом, Лексі, — здивувалась Марія. — Я тебе зовсім не пізнаю... Скільки тобі років?

— Двадцять один — сказав Лексі. — Ну і що? Я в двадцять один рік можу розуміти не менше, як у сто... Так, так, мені навіть мій Очет це казав... Треба тільки не дивитись у себе, а дивитись у інших людей... Ти залізла у свою науку і навіть не знаєш, що я два роки вже ходив з ледачими — думав, що у них знайду щось нове.

— І знайшов?

— Дещо знайшов... Власне оте, що треба дивитися у інших...

— Але ж тебе ще чекає Країна Спорту.

— Так, я знаю... я трохи переплутав порядок, — але це нічого... Тепер мені легше буде вчитися... Хоч може і нудніше...

— І що ж ці люди так і живуть тут увесь час? — спитав Юрко.

— Ні, якщо вони оженяться і у них мають бути діти — вони переходять до Країни Дітей... Бо там є усе, що потрібне для виховання здорової і доброї людини...

— А якщо вони не схочуть?

— Можуть жити тут... але не можуть мати тут дітей... Мусять віддати їх на виховання у Країну Дітей...

— А як вони не схочуть?

— Мусять... Ми не можемо ризикувати, щоб знову батьки виховували дітей егоїстів, дітей злобних, дітей із завистю в серці... Людина виростає так, як її виховують... Та, звичайно, батьки охоче переходять звідси, бо тут тяжко виховувати діти: нема ні постачання, ні виховательок, ні нагляду досвідчених Оем... А двоє людей не можуть добре доглянути за двадцятьма чи п'ятнадцятьма дітьми...

— Добре, що ви більше свого часу проводите в повітрі, ніж на землі — сказав замислено Юрко. — Бо інакше скоро не стало б для всіх місця... Одні живуть до триста років, а інші родять по двадцять дітей... Де ж тут можна стільки людей на землі розмістити?

— О, можна — відповіла Марія. — Не забувай, скільки місця забирали усі ваші фабрики і заводи, залізниці і авто-стради, поля і городи... Тепер, — крім України та Індії — ніде нема полей, і зовсім ніде, крім Америки, нема заводів, нема фабрик... І ми маємо ще ті землі, де колись були пустелі, ми живемо тепер на колись неприступних горах, ми знищили джунглі, що забирали стільки місця... Ні, земля ще може дати місця для багатьох і багатьох поколінь... А до того ж, не всі женяться і не всі мають дітей...

— Я думаю, що це — недобре, — сказав Юрко.

— Чому? — гаряче заперечила Марія. — Навпаки, це дуже добре... Не всі хочуть мати дітей, не всіх це цікавить... Є на світі стільки речей, які людина хоче пізнати, про які вона може розповісти тим, хто не хочуть витратити час на це пізнання... І навіть коли ніхто не хоче знати — вона має радість від самого здобування знання... О, у нас був час, коли ніхто не хотів одружуватись... Особливо жінки... Перший час після припинення воєн вони хотіли жити так само, як чоловіки — літати, пізнавати, робити те, що їм хочеться і не віддавати свого життя дітям... То був час, коли людей на світі стало зовсім мало... Власне, стало мало

дітей... Навіть китайки, що раніш завжди були багатодітні — і ті збунтувались... Може тому, що найдовше були тільки матерями і робітницями. Не знаю, але знаю, що тільки Україна та Індія мали тоді подостатком дітей, — і це власне і спонукало Очетів звернути увагу на ці дві країни... І поставити тут людству пастку, — засміялась вона лукаво і багатозначно.

— Пастку?

— А так... Хіба ти не бачиш, як чар тутешньої природи впливає на людей? На чоловіків і на жінок? Хіба не бачиш, як це повітря, і пахощі і солов'ї чарують їх, змушують забути за своє я, надять їх коханням, якимись таємними обіцянками?.. Це все — пастка, щоб люди одружувались і мали дітей... Щоб земля була заселена... щоб людський рід продовжувався...

— Але чому це — пастка? — не розумів Юрко. — Це — шлях до щастя... і чудесний шлях до гарного щастя... Хіба ти не хотіла б пережити цього?

— Я?! — аж кинулась Марія. — Ні, я б не хотіла цього. Я не хочу! Я хочу бути собою і хочу знати те, що було... Мене не цікавить майбутнє... Кожному своє... І потім це кохання!.. Як можна обдурювати ним себе, коли ти знаєш, чим воно кінчається...

— Кохання? Кохання кінчається смертю — сказав Юрко, ніби цитуючи якийсь давно почутий, півзабутий вірш.

— Це так було колись, коли ви жили якихось там шістьдесять років... Та й то, хіба тоді кохання привало до смерті? Скільки було таких, що переставали кохати раніш? О, я пам'ятаю, Очет розповідав нам, скільки книжок і віршів ви писали про кохання, скільки убивали інших і себе через нього, скільки просто розходились у різні боки — і знову починали шукати

— А тепер? Хіба тепер не буває нещасного кохання? — спитав Юрко. — Хіба тепер усі кохають один одного до смерті?

— До смерті? — розсміялася Марія. Триста років? Ні, ще нема людини, яка могла б кохати іншу аж триста років... Навіть само бажання кохання зникає десь у сто років... Найкраще, що лишається — це дружба, приязнь... То чи варто витратити п'ятдесят років, щоб пережити ілюзію, яка, ти твердо знаєш — мусить зникнути?...

— Омем казала мені, що у сто п'ятдесят років ми починаємо розуміти, що все життя — ілюзія, — сказав Юрко. — Але ти ж хочеш пережити це життя?

— Так, я хочу пережити, але так, щоб набратися мудрости вже зараз... — уперто нагнула голову Марія. — Чим більше я вивчаю ваше старе життя, тим страшніше стає мені за тих людей... Вони жили коротко, важко і безглуздо...

— А проте вони бували щасливі, — твердив своє Юрко. — Нехай коортко, нехай п'ять років, нехай два... нехай один місяць, — але вони були щасливі — і саме тому, що вони мали кохання... Вони уміли кохати навіть серед важкого життя... Я пригадую мою матір... з першого життя... власне, мою матір... єдину, яку я мав...

— Ну, і ти скажеш, що вона була щаслива?..

— Так, я знаю. Я бачив її щасливою... Я навіть зараз пригадую це, — казав Юрко, дивлячись у воду, ніби бачучи там це, про що казав: — Мого батька тоді арештували і заслали... Ви не знаєте, що це таке... Отож, приходять вночі люди, беруть вашого батька, кажуть що він злочинець, бо дістає листи ззакордону... Не знаю, як вам це пояснити..., у вас нема таких слів... Словом, брат мого батька утік після останньої гарматної війни, —ми називали її Друга Світова Війна — і жив там, де тепер Нью-Йорк... То була одна держава. А ми з матір'ю жили у своєму селі... у другій державі. Хоч вона й називалась Україна, але правила у нас люди, яких призначали з Москви. З Нью Йорку брат мого батька пи-

сав до нього листи — і за це батька арештували... і посадили у в'язницю...

— За листи? — здивувався Лексі. — Що ж він таке страшно писав?

— Нічого такого не писав... От, що живе у Нью-Йорку, і що живеться йому добре... А батько показав листа сусідові, що, мовляв, братові живеться добре... А той сказав іще комусь... Про це довідалась влада — і батька арештували...

— Я знаю... Нам Очет розповідав про ті часи — сказала Марія...

— Я цього добре тоді не розумів... Тільки бачив, що батька виводять двоє людей, і тримають револьвери — таку зброю... І я плакав, бо мені було шкода батька... А потім я його трохи і забув... Пізніше, як я вже кінчав школу, одчиняються раз двері і я бачу стоїть жебрак... Це такі люди тоді були... Бідні... що не мали чого їсти і ходили попід хатами, просили хліба... Так отакий-о і стояв у дверях... Обірваний і босий... і на одній нозі — а замість другої — дерев'яна прив'язана... То і був мій батько... Одбув свій строк, а до того ще й зломив собі ногу — то вони його й випустили... Я батька не впізнав і тільки дивився на нього, а моя мама підійшли до цього жебрака, до цього обірваного, одногоного чоловіка: обняли його за шию, поцілували і кажуть: — Прийшов, Іване! Слава ж Тобі, Господи, що хоч дав нам побачитись. — Вона плакала, але очі у неї сяяли і, хоч я був малий — але бачив, що моя мама щаслива... Бо вона любила його.. І хоч нам було й важко, і часом не було хліба, але мама від тих пір завжди співала... Що б не робила, все тихенько виспівувала якусь пісню... Бо батько був з нами, і вона його любила.

— Може тоді... — нерішуче почала Марія. — Може тоді варто було любити... Обое знали, що вони помруть, що їх любов коротка, і любили... А тепер... Ми

ж знаємо, що людина у сто років уже не хоче кохання, і не хоче іншої людини коло себе... Хоче знайти щось інше, якийсь інший сенс, якусь іншу ціль в житті... Кожен знає, що вони проживуть і розійдуться... знову ж таки шукати себе...

— А от, моя Озем казала мені, що її покликав наш Очет, той, що нас оживив і вона прийшла з гір щоб йому допомогти, бо ж він був колись її чоловіком... Значить — любов іще жила у неї.

— А, то не кохання, — відмахнулась Марія. — То дружба... Якби вони разом учителювали у Країні Спорту і науки, або разом лазили по горах, шукаючи каміння — вона так само прилетіла б йому допомогти... Ти думаєш, Лі Ван не прилетить мені на допомогу, як я покличу його десь через сто років? Прилетить!

— Що це за Лі Ван? — спитав Юрко.

— Там один хлопець, що зі мною працює... Ти його не бачив, бо він саме поїхав у Трипілля, там відновлюють селища, що були п'ять а може й десять тисяч років перед нами...

— Що ж він тобі такий близький друг? — спитав Юрко, почувавши неприязнь до цього Лі Вана, про якого вперше почув.

— Так, він мені друг, — сказала Марія просто, і Юркові стало чогось соромно. — Ми багато працюємо разом, багато обговорюємо, часом сперечаємось... Але також і багато співаємо разом — додала вона, усміхаючись. — Не думай, що я все тільки сперечаюсь.

— Тут усі співають — сказав Лексі.

— Це так завжди було, — сказав Юрко. — Оскільки пригадую собі своє дитинство, завжди в ньому чути було пісню... може тому і можна було ще жити. що наряд умів співати... О. чуєте. хіба після такої пісні не захочеться жити?

Над водою, здалеку стелилася пісня, ніби вітаючи когось, ніби прощаючись із чимось:

Ой у полі озеречко,
Там плавало відеречко-о

— Це пісня людей з-під снігу — сказав один з хлопців, що гребли, і Юрко аж здригнувся від його голосу. — Її раніш часто на екранах співали... а тепер уже забули... Тільки тут ще пам'ятають.

— Бо вона звідси й вийшла — сказав Юрко. — Тут їй найкраще місце.

— А он уже й Шевченкову могилу видно — обізвався і другий хлопець, що також мовчав підчас довгої розмови Марії з Юрком. — Бачите, світиться!

Юрко глянув вперед. Самої могили ще не було видно за викрутом ріки. Але хрест уже світився, ніби плаваючи по небі, і не можна було зрозуміти, чи це грають на ньому промені заходячого сонця, чи він сам грає теплом і світлом, посилаючи привіт у присмерки над рікою.

Шевченко! Юрко згадав свої вечори, коли нічого не було навкруги, тільки Шевченко і його вірші, його слово... Скільки він плакав над тими віршами, потишеньку, витираючи рукавом очі і шморгаючи носом, щоб мати не побачила і не почала посилати його спати!... Якою гордістю наливалось його мале серце, коли читав про Гамалію і мужніх запорожців, що бились за Христову віру, і як пекло йому серце пониження України від Москалів! І якою любов'ю і жалем стискалось воно від долі Шевченка, того кріпака і академіка, що йому цар заборонив навіть давати олівець у руки, така страшна була сила його слова!... Така страшна сила слова, що зворушила цілий нарід і послала в бій людей — раз! і другий! і третій! — все за волю України!.. І от, — царів нема, і немає комісарів — а Шевченко все дивиться на свій Дніпро і світить у ніч теплим світлом...

— Чи ти жив тоді, як і Шевченко? — спитав Лексі, а обидва хлопці злякано і цікаво оглянулись на Юрка.

— Та ні! Що ти? Він же помер у 1861-му році, а я родився у 1935-му, — засміявся Юрко. — При мені вже святкували сто років з його народження... Ні, я його тільки з книжок знаю... Але й так він мені, як живий... Шкода, що ви книжок не тримаєте... Я багато щастя зазнав з книжок...

— То ти людина з-під снігу? — спитав один з хлопців. — Ніколи б не сказав. Говориш і виглядаєш зовсім так, як і ми... Тільки очі в тебе інакші...

— Які ж вони? — зацікавився Юрко.

— Дуже сумні — сказав хлопець... Наче ти не можеш забути, що ти вже раз жив...

— Таки й не можу, — погодився тихо Юрко. — Таки не можу... Все здається мені, що я — зовсім один... Якби це сказати? Не тільки те, що у мене нема тут роду, а що я інакший серед вас... Словом — я тут, один, — а там ви всі разом...

Марія поворухнулась і поклала свою руку на руку Юрка.

— Але ж ми всі з тобою, Юрко... Ми всі з тобою...

— Ні, — тихо, але твердо сказав Юрко. — Ні, ви всі дружні, але далекі... Поки я з вами — ви до мене добрі... Нема мене з вами — ви забули про мене...

— Але ми так з усіма... Особливо, коли старші... Я он і про Лексі нічого не знаю... Забула про нього, а він — про мене... Правда Лексі? А зараз ми раді, що вкупи...

— Так, — погодився весело Лексі. — Я коли бродив з ледачими, так і про матір був би забув. Тільки вона не дасть про себе забути! — засміявся він. — Все покличе на екран і щось розкаже... Ну, і як комусь погано, то вже душею чуєш.. Я от так і чув, що з тобою щось погане діється — звернувся він до Марії. — Того і вирвався з Юрком летіти, бо чув, що ти тут нещаслива.

— Чого там я нещаслива — розсердилась Марія.

— Вигадуєш, аби лиш показати, що ти вже такий мудрий, такий мудрий!..

— Ні, я знаю, — не здавався Лексі. — У тебе неспокійний дух... У тебе зовсім неспокійний дух... І мати це теж знає.

— Так, у мене неспокійний дух, — призналася раптом Марія. — То що? Тут ти мені не допоможеш... І мати також ні... Я мушу сама вирішити... Я вже вирішила, але ще часом знаходить страх... Ти хлопець, ти цього не розумієш.

— Який страх? — спитав Юрко. — Чого тут можна боятись у цьому світі?

— Страх, що не так вирішиш і не так поведеш своє життя... Це мабуть і у вас бувало... — сказала Марія. — Хіба ти не мав страху, коли мусів щось вирішувати сам про себе?

— Небагато я сам про себе вирішував, — засміявся гірко Юрко. — Все знаходились такі, що за мене мою долю вирішували... Така партія була, комуністи — вони все знали і всі долі хотіли вирішити... Через них я найбільше мучився... Але чого тобі боятися? Що ти мусиш вирішувати?

— Нехай колись пізніше я розкажу тобі, — неохоче пообіцяла Марія. — Ми он уже майже напроти Шевченка.

— Так, нам тепер треба буде переплисти річку, — сказав один із хлопців. — Берися-но ти, Лексі, за весла, бо тут течія здорово несе... Треба брати навскоси — тоді легше буде...

V

Уже звечоріло зовсім, коли вони нарешті прив'язали човна до одного з мармурових виступів, що їх багато було на набережній.

— Здорово зроблено, — з захопленням роздивився Юрко навкруги.

Від світла, що оточувало хрест на горі, і від матових лихтарів, що світилися вздовж набережної, майолікові плити, що стерегли беріг від води, виглядали теплими і живими. З двох сторін на гору вели приступки — з такого самого мармуру, як і стовпи, а від річки гора здіймалася вгору веселим килимом квітів, то надто світлих, то надто темних у переливчастому світлі лихтарів. Поміж візерунками і замість поручнів ішли знову майолікові плити з візерунками, які переплітались між собою і доповнювали один одного.

— Кажу тобі — тоді вся Україна якби вибухла радістю, — задумано усміхалась Марія, і Юркові здалося, що її обличчя в світлі цих ліхтарів також міняється, втрачає свою рішучість, стає м'яким і ніжним. — Так довго люди витрачали сили на те, щоб заробити їжу... стільки часу і сил витратили на те, щоб здобути державу, що коли раптом не треба було думати ні про їжу, ні про ворогів, — вони всю ту навіжену силу кинули на те, щоб прикрасити її, оту свою Україну!.. Тоді взагалі багато людей кинулось прикрашати життя, бо всім здавалось, що вже більше ні про що не треба думати... Але такого, як на Україні — ніде не було!.. От тоді вони і зробили тут оце чудо... Носили каміння, випалювали плити, копали землю... Як мурашня ворушилися тут цілі дні... Я бачила, нам Очет показував на екрані... А коли все було зроблено, то багато з них так і залишилось тут жити, — дуже вже шкода було розлучатися із тим, на що було витрачено стільки сил і любови.

— Раніш на горі пам'ятник йому стояв... Я бачив... Його постать на повний зріст...

— Так... Але його зняли... Довго сперечались, але таки зняли... Вирішили, що хрест на його могилі буде краще...

— Ми цю дорогу так і називаємо „Від хреста до хреста” — весело обізвався один і хлопців. — Від Хреста на пам'ятнику князеві Володимирові у Києві —

знаєш, де він свій нарід вперше охрестив — і до Шевченкового хреста. тут.

— Так. Поміж двох хрестів і був весь шлях України, — сказав Юрко, дивлячись угору. Чи ми зараз зійдемо туди, чи вже вранці?

— Ходімо зараз... Там є хатка —можемо там і переночувати, якщо там небагато народу...

Вони поволі пішли східцями вгору... Хрест яснів все ближче і ближче, і ближче, і Юркові здавалося, що оце він переходить якусь межу, якась грань перерізає його життя, може така сама важлива, як і тоді, коли він упав знесилений в снігу поруч своїх товаришів... Тільки тепер він був сам один, зовсім один. Та в цей час чиясь легка рука лягла йому на плече і Маріїн голос прошепотів:

— Але ніколи, ніколи ти не повинен думати, що ти — сам один на світі.

Юрко мовчки узяв її руку і тихенько притягнув її до себе. Так вони йшли вгору поруч, тримаючись за руки, мовчки, дослухуючись до своїх сердець.

VI

Там, на Шевченковій горі, Юрко вперше поцілував Марію. Людей цього разу не було на горі багато, але в невеличкій хатинці не було вже місця, і частина відвідувачів розташувалась просто біля хати, на повітрі.

— Ну, а по-моєму, сьогодні вночі буде дощ, — сказав один з хлопців. — Ми краще розкладемо шатра в долині, понад річкою... Там так гарно спати, коли вода плеще потихеньку коло тебе і заколисує тебе...

— Ну, як буде дощ та вітер, так не дуже то заколисає, — засміявся другий. — Я знаю, я вже ночував один раз над Дніпром у бурю.

— А хіба тут дощ сам іде, його не пускають? — спитав Юрко.

— Ні, то над пустелями, де дощі рідко — там треба штучного дощу... Та й у нас, на Україні, на півдні часом доводиться пускати штучні дощі. А тут — ні. Тут все іде так само випадково, за своїми законами, як і раніш.

Вони побігли вниз, до човна, а Юрко глянув навколо... Вже стало майже зовсім темно, і тільки невиразною стрічкою світлів Дніпро в долині, та десь на лівому боці ліси вимальовувались на тлі неба нерівними зубцями, ніби башти якоїсь фортеці, а в прорізах між зубцями білили квітами полянки. Небо було світле, але повне зірок, і Юркові здавалося, що зірки дивляться на нього, як тутешні люди: привітно і усміхнено, і все таки байдуже... Все було само по собі, все було чуже, нічого не було його власного, що належало б тільки йому і нікому більше... І саме в цю хвилину, Марія знову легенько торкнула його за плече і він знову схопив її руку і стиснув так міцно, що вона аж скрикнула. А він рвучко притягнув її до себе, ніби шукаючи рятунку, ніби чіпляючись за неї, щоб вирватись з якоїсь прірви, ніби шукаючи в ній підпори...

Вона зрозуміла це, і стояла випроставшись, підтримуючи його, тулячи його до себе ніби ховаючи його від якоїсь грізної напасти... Легенько гладила його обличчя ішепотіла:

— Нічого, нічого... Це все перейде... Ти не бійся, це все перейде!..

— Перейде, — шепотів Юрко. — Що перейде? Оце, що ти і я разом? Я не хочу, щоб це проходило. Це мусить лишитися. Хіба ти не бачиш, що я люблю тебе?!

— Любиш? То у вас отак любили, — з розпачем, з страхом, чіпляючись один за одного?

— Не з розпачем... Розпач не може так п'янити душу... змушувати забути про все, знати і бачити тільки одну людину... Хіба це розпач?

— Не знаю... Думаю, що ви ховались від самот-

ности... шукали рятунку в коханні... Он бачиш, ти весь тремтиш...

— То не з розпачу, — засміявся Юрко. — О, ні! То від щастя, що ти не тікаєш від мене... Що ти мене жалієш... і любиш!... Ти любиш? — питав він пристрасно, — скажи, любиш?

— Не знаю, — говорила Марія, пробуваючись відсторонити його обличчя, що близько зазірало їй в очі. — Не знаю... Хіба це — любов?.. Я такої ще не зустрічала.

— О, то ти вже знаєш про любов, — різко відсунувся від неї Юрко, не випускаючи її з обіймів. — Ти знаєш? Що ти знаєш про неї?

— О, чи ти думаєш, що поки ти приїхав на Україну, і не згадав про те, що я існую на світі, — то ніхто інший не бачив мене і не говорив мені про кохання? — засміялась Марія. — Звичайно, що були й інші...

— Ти... ти кохала їх? — питав напружено Юрко. — Скажи, ти кохала їх?.. Хоч одного з них!..

— Часом мені здавалось, що кохала, а потім бачила, що ні, що це не те кохання, про яке розказувала мені мама... Щоб я забула себе і стала тільки частиною чогось більшого за мене... І я не зустріла нікого, щоб почував до мене отаке кохання...

— Але я тебе кохаю саме так, — говорив Юрко. — Я кохаю тебе так, ніби ти була частина мене... Ніби ти мені все разом, — і мама і сестра і кохана... Хіба ти не відчуваєш цього?.. Я тебе пам'ятав ще з того разу, як вперше побачив... Але я не знав... тут у вас все інакше.., і я не знав, чи у вас кохають. І як?.. Чи про це говорять? Чи самі вибираєте собі пару, чи вам їх дають?.. А потім, ти була десь далеко, а я все вчився, вчився.. Вже не думав про кохання... Тільки думав, як мені жити... Бо не можна жити, не люблячи нікого, не маючи коло себе нікого, хто любив би... — шепотів

він розірвані слова, шукаючи вислову, яким би можна було передати їй те, що він почував...

— А тепер, за ці три тижні ти вже покохав мене? — недовіжливо спитала Марія.

— Хіба то було три тижні?.. Я думаю, що одразу покохав тебе, як тільки побачив тебе у Києві... Все було моє, рідне і миле, і ти стояла в центрі того, рідніша і миліша за все інше!...

— Це не кохання, — заперечливо хитала головою Марія. — Я ж тобі казала, що це не кохання... Ти шукаєш рятунку від самотності, — і хапаєшся за Україну, за мене, за віру у кохання... Це все тільки від страху перед життям... А я — сама я для тебе ніщо... Я — тільки стовпчик, за який ти можеш учепитись і вистояти...

— Стовпчик? — засміявся Юрко. — Які чудні речі ти говориш... Стовпчик! А чому ж я не дивився на когось іншого? Чому я бачив стільки дівчат у Країні Спорту — і жадна не була для мене стовпчиком?.. Ні, я кохаю тебе, саме тебе, отаку, як ти є... І твої очі, такі глибокі і чисті... І руки твої — вони такі маленькі, і пальці на них такі безпомічні, що мені все хочеться брати їх у руки і тримати, охороняючи від усього, що могло б поранити їх... І твої ноги — так, так, не червоній і не смійся, — твої ноги такі легкі і бистрі...

отой твій мізинчик, трохи кривенький і зігнутий, що так смішно виглядає своїм нігтем із сандалів... Ні, не говори, не говори... Хіба я маю слова, щоб розказати, як я тебе люблю?... Як себе самого, як найкраще, що я побачив у цьому світі... Як красу і як ніжність!.. О, Маріє, нема слів якими б я описав тобі моє кохання... Та хіба тобі треба слів? Хіба ти не розумієш? Хіба ти не бачиш?... Навіщо нам слова?!

І тоді він нахилився і поцілував її довгим, вигребущим поцілунком.

Коли він розплющив очі, повертаючись із солодкої

нестями поцілунку до дійсності — Марія рвучко вирвалася з його обіймів. В світлі ліхтарів здавалось, що на обличчі її нема жадних інших фарб, тільки біла, серед якої чорніли широко розкриті очі.

— Ти мене ніколи більше так не цілуй! — сказала, простягаючи проти нього руки, ніби відштовхуючи його. — Ніколи, чуєш!... Я не хочу!.. Мене ще ніхто так не цілував... Я не хочу!... Це не кохання... Це щось інше... Це — ніби смерть... Ти хочеш умерти і нічого не пам'ятати бодай на хвилину, і хочеш щоб і я кожний раз умирала... Ні, я не хочу такого кохання...

— Але іншого нема, — шепотів Юрко, підходячи до неї. — Іншого нема. Кохання саме і значить — забути себе і весь світ...

— Ні, ні... Кохання, — це коли одкрито і радісно йти у світ удвох, тримаючись за руки, дружньо, щиро... Коли жоден не хоче забути про себе, бо кожний стає кращий від кохання і тішиться тим, і хоче бути ще кращим, і знати це, а не шукати забуття...

— Це теж буде... Я знаю, у нас це теж буде... Але воно — оця радість і щирість приходить пізніше... О, Маріє, ти тільки повір мені і не бійся... Ми можемо бути такі щасливі удвох... Повір мені!

— Повірити тобі — усміхнулась ніжно Марія. — Повірити тобі! Ти прийшов у наше життя п'ять років тому, ти знав тільки важке і трудне життя твого світу — і тепер ти кажеш вірити тобі! Що ж ти знаєш? Що ти можеш знати?

— Я не знаю про життя, але я знаю про кохання... Кохання — це те, що ми мали, і від чого ви могли почати, — як від першого надійного каменя — будувати наше життя... Бо що ще зберігало нас у нашому житті, що давало нам силу терпіти і витримувати? Тільки любов...

— Можливо... Але не така, як оце у тебе... У нас

теж є любов, але вона ясна. Вона не лякає людину, не змушує її забувати про себе... Наша любов легка.

— Ну, а наша важка і може принести страждання — твердо сказав Юрко. — Наша любов не легка — і я тебе на легке і не кличу... Я тебе кличу з собою на все: важке і гірке, радісне і жахливе — на все, що може трапитися нам у житті.

— Але що може бути у житті страшного і важкого? Ми ж тепер інші. Ми вільні від страху, і вільні від нелюбої праці, і вільні від вічного шукання їжі... Твоє кохання тягне мене кудись назад... Я не хочу його!..

— О, не хочеш! — сказав важко дихаючи Юрко. — Ти хочеш іншого?.. Тобі подобається хтось інший... Хто? Оцей Лі-Ван, чи як там його?

— Ні... Він спочатку думав, що кохає мене... і навіть я один час думала, що це справжнє кохання... навіть думала, чи справді мені не кинути науки і не перейти у стан матерії... Але потім я побачила, що це не те...

— Подожди — спинив її суворо Юрко. — Подожди. Що таке ти розповідаєш? Як то — перейти у стан матерів? При чому тут наука — кинеш ти її чи ні?

— О, хіба ти й досі не знаєш? — спитала Марія. — Я ж саме тепер, оці пару років, мушу вирішити — чи я хочу бути жінкою, любити когось, бути матір'ю, родити діти... Чи я хочу бути... Чи я вибираю собі науку і буду далі жити без тих турбот, що їх дає ...як це ви звали... стать?

— Як то?.. То ти можеш... Ти хочеш перестати бути жінкою? — відсахнувся Юрко, перестрашено зазираючи їй в очі.

— Так. А чому ні? Я вже пробувала, чи я можу когось любити... І бачу, що ні... Все дуже добре і мило, і вони мені приємні друзі. Але прожити з кимось із них поруч п'ятдесят років, а може і більше... Ні, я бачу, в мені нема того матеріалу, з якого робляться

справжні матері і жінки... А науку я люблю... Саме, як пробую зрозуміти старі часи, могу я забути про все на світі, ось як ти, коли цілуєш мене...

— Ти теж забула — нагадав Юрко.

— Так, я теж була забула... Але я цього не хочу... Я не хочу бути жінкою.

— Але ж хіба ти можеш цьому зарадити?

— Звичайно — могу...

— Що поганого в тому, щоб бути жінкою?

— Коли б я могла бути такою, як моя мати: думати тільки про чоловіка і про дітей... прощати їм усе, забувати себе в них... бачити їх, які вони справді є — і прощати їм усе просто за те, що вони — є, що вони — її... А я не могу бути такою... А піти з якимось чоловіком, і потім бавитись дітьми, як ляльками, або зовсім кинути їх комусь іншому на руки — цього я теж не хочу... Ось — вийняла вона з-за пояса невеличку торбинку — оці ліки зроблять те, що в мені назавжди заспокоїться усе жіноче, усякі прагнення кохання...

— Оце?! — Юрко вихопив торбинку з її рук і майже з острахом дивився на неї.

— Так. Я вже почала приймати їх... Спочатку це тяжко... особливо — наважитись перший раз... Тому я й така нерівна тепер... легко серджуся і навіть на бідного Лексі накричала... А потім, десь через рік — людина привикає і стає спокійною і рівною... І вже її не тривожать більше думки про кохання...

Юрко дивився на торбинку з огидою, немов би тримав у руці гадюку.

— І оце ваші Очети дають вам таке? І їм не страшно і не соромно давати вам ліки, щоб ви міняли свою природу? Ще щось... Я не знаю... Це якесь блюзнірство!.. Як вони сміють... як вони не бояться?!..

— Але ж вони нічого не наказують мені — пояснювала Марія. — Я могу вибрати сама, своєю волею... Я вже он скільки часу вибирала, поки наважилась...

Ніхто нічого мені не нав'язує... То все моя власна воля...

— Ви надто багато числитеся з вашою власною волею — цидів Юрко крізь зуби, одводячи її руку і не даючи їй назад торбинки. — Що таке ваша власна воля, що ви отак з нею носитеся? Хіба нема Божого закону і установаження? Хіба ти вибирала, чим тобі родитися — що тепер можеш це перерішувати? Закон є закон, і порядок є порядок... Хто такі ваші Очети, щоб міняти закони? Один оживив нас і пустив у цей незрозумілий світ... Мав він право? Скажи, мав він право? Хто він — Бог, що вирішив, чи нам треба жити, чи ні? Він нас питав? Ні, він ішов за своєю власною волею... Тепер ти... з цими дурацькими ліками!.. Як ти смієш сушити в собі і м'яккість, і любов, і любов тих дітей, яких ти могла б родити... і все це заради своєї власної волі! Ви... я не розумію вас... ви створили такий гарний світ... стільки виплекали в людях доброти... стільки кругом любови між вами... а, тепер ти кажеш мені, що вони дають вам ліки, щоб ви порушували закон...

— Хіба у ваші часи не було таких, що не виходили заміж? — спитала Марія.

— Були, але... вони лишилися жінками...

— Якими жінками?... Вони не були матерями, і по волі вони знаходили собі інше в життю — може книжки, може таку саму науку як і я... Хіба ти виклинав їх за те, що вони порушують закони?

— Ні... але це не було те саме... Вони нічого не робили собі... вони не мінялися...

— Зовсім не мінялись?

— Ми їх називали старі дівчата... і навіть сміялися з них... Вони були трохи дивачні...

— Ну, от, а я не буду дивачка... Я буду така, як і всі.

— Ні, ти не будеш — сказав крізь зуби Юрко.

— Ні? Може ти мені заборониш? — насмішувато

спитала Марія, теж важко дихаючи і недобре дивлячись на нього. — Яке тобі діло? Чому ти питаєш мене? Це — моя справа, не твоя...

— Ні, це моя справа — гнівно хмурив брови Юрко. — Це — моя справа. Бо я хочу, щоб ти була жінкою... Не якоюсь там взагалі жінкою — а моєю жінкою... Щоб ти була скрізь зі мною, щоб ти родила мені дітей...

— Ти хочеш? — глузливо засміялась Марія. — Оце тепер ти справді говориш, ніби якийсь бог всевладний... Що з того, що ти хочеш? — Я буду жити так, як я собі виберу!..

Юрко раптом розмахнувся і кинув торбинку далеко вниз... Марія стояла стиснувши кулаки і обурено міряючи його очима.

— Як ти смів! Як ти посмів!.. — повторювала вона. — То оце так ти мене любиш, — щоб наказувати мені і вирішувати за мене... і робити так, як хочеш!..

— Ні, я буду робити все так, як ти хочеш..., коли ти будеш моєю жінкою — сказав Юрко. — Але я не можу дозволити... і я не дозволю, щоб ти втекла від мене — однаково, чи в твою науку, чи до когось іншого...

— Я не маю чого тікати од тебе — бо я не твоя.

— Ні, але ти будеш моя... Ти будеш... — він знову обняв її і шепотів. — Хіба ти не бачиш, хіба ти не чуєш, що ми створені один для одного?.. Хіба не помічаєш, що наші серця б'ються однаково, що ти так само тремтиш, як і я... Хіба ти не розумієш: що ти мене любиш... що ти моя... так само, як і я — твій?!

Він міцно схопив її в обійми і шепотів:

— Скажи, що ти моя, що ти будеш моєю... скажи... Ти ж бачиш, що це мусить так бути... Ти ж знаєш...

— Ні, — пробувала вона заперечити. — Ні,... ні... ні...

Але він уже не слухав, її, тільки осипав її обличчя нестямними жагучими поцілунками, ніби намагаючись

прорватись тими поцілунками за ту заслону, якою вона хотіла відгородити себе від нього, від кохання, від світу життя.

VII

Іван дивився на спину Джека, що сидів спереду, керуючи літаком і думав, як би він міг позбавитися його...

Від того дня, коли Озем повідомила його про наступний Юр'ів День, від того дня, коли він, Іван, так необережно розкрив Джекові свої плани, своє бажання влади, свою ненависть до інших людей — з того дня Джек не відійшов від Івана і на крок... Він навіть майже перестав говорити, а тільки слухав Івана, час до часу ставлячи якесь питання...

І Іван розцвітав від цієї уваги і цієї покори... Нарешті була коло нього бодай одна людина, якій цікаво було слухати про нього, про Івана, про його минулі діла, про те, як він бився на танку, як він ганявся за партизанами, як він завжди умів вистарати все необхідне — від бензини для чужого автомобіля і до самого автомобіля... Найчастіше в його розповідях зустрічалося словечко „зорганізував”.

— Я, брат, у Відні зорганізував собі таке мешкання, що тобі й не снилось! — хвастався Іван...

— Краще, ніж тутешні? — питав Джек.

— Ні, не скажу, щоб уже кращі... Але це ж тепер, а то тоді, триста років назад!.. То, браток, були мешкання: меблі горіхові, ліжко широченне, хоч упоперек лягай. А матраци! Я собі, браток, такі матраци зорганізував, — що во! Ляжеш, а вони тебе так і поколихують... так і поколихують!..

— Як же ти їх зорганізував?

— А, брат, то треба уміти... Але Іван уміє, ти не бійся, Іван усе вміє — плескав він поблажливо Джека

по плечі. — Я тобі й тут усе zorganizую, дай тільки нам від оцих Очетів визволитися... Ти пам'ятай оце слово: визволення! Це, браток, чудове слово! Кращого й не знайти, якщо хочеш щось собі zorganizувати... Іще у передостанню війну — ми її Другою Світовою звали — так ми тоді нічого іншого не робили, як тільки визволяли... Австрію визволили, Польщу, Чехів також, ну а про румунів і мадярів і говорити нічого — тих ми одним дихом визволили... А тоді ще половину Німеччини! От, браток, було життя! Я собі тоді в Чехах радіо zorganizував, а в Австрії — годинники. Аж три — один срібний, до ланцюжка, а двоє золотих, на руку... То були годинники, во!

— Як ти так любиш годинник, так тобі наші ювеліри напевно можуть зробити — запропонував Джек. — Хочеш, я поговорю з моїм Очетом.

— Навіщо мені твого Очета — кривився Іван. — Мені тільки дай мое діло зробити, дай тільки цих людей розворушити, що вони від Очетів мають визволитись, і що саме я... е-е-е, ми з тобою можемо визволити — так твої ювеліри самі до нас прибіжать і найкращі годинники тобі принесуть...

— Навіщо мені годинник — засміявся Джек. — Ти забув, що я ледачий — я за часом не стежу... Тепер взагалі люди часом не цікавляться — нікуди їм спішити не треба, ніхто їх нікуди не жене...

— І погано — говорив Іван, захлинаючись від почуття, що він уже має владу бодай над однією цією людиною. — Погано, браток! Люди мусять жити за годинником, іти на працю за ним, і вертати з праці... Їсти в ту саму годину, і слухати радіо разом... На все мусить бути свій час і регламент! Інакше люди тобі так розпаскудяться, такі стануть свавільні, що ти їх у руках не втримаєш! Е ні, браток, що до того, як треба з людьми поводитись, так ти мене слухай!.. Я знаю... Я колись полонених на Сибір одвозив — от коли я

завів порядок! Поворохнутись боялись... та що там поворохнутись! — глянути вбік не сміли!.. Коло нього його рідний брат падає, бо вже далі йти не може, а він і не гляне — дивиться вперед і йде! Бо знає, що і йому тут же каюк буде! От, брат, де була дисципліна!.. Нічого, подожди, ми і тут її заведемо... Навіть без великого труду... Ваші люди — ніжні, легенькі люди... Ми таких живо приструнимо!..

— А навіщо ж нам їх приструнювати? — питав Джек.

— Як навіщо? Щоб вони нас слухались! Як же ми будемо ними правити, коли не буде страху... Ні, брат, без страху нема послуху...

— А от наші люди слухають поради Очетів, а в них нема перед ними страху.

— Ат, що ти мені все Очети та Очети... Вони хитрі, вони людей обкрутили, то тепер можуть бути добренькими... А подожди, як вони побачать, що ми їх владу скидаємо... го-го, побачиш, скільки у них злоби виявиться... Ніхто, брат ти мій, влади з рук випускати не хоче...

— Та наші Очети зовсім за владою не женуться... Як перестає їх життя цікавити — вони й одходять у гори... І нічого... не плачуть ні за якою владою. Навіть раді!..

— Е, порівняв — покрутив головою Іван. — Звичайно, як уже такий старий гриб почуває, що тратить силу, то й ховається від людей!... Але, мабуть, і звідти ще доглядають... мабуть мають скрізь своїх підручних!.. Не кажи мені — я ці діла добре знаю... На моїй пам'яті, — а я тоді недовго і прожив — так на моїй пам'яті сотні людей були розстріляні, щоб владі не перешкоджати, щоб влади не відібрати... Та це таких, найбільших... А дріб'язку того — ого-го, брат, мільйони погинули!..

— Але у нас тут ніхто нікого не розстрілює... ніхто

нікого не боїться... Навряд чи ти у нас владу здобудеш — так само покрутив головою Джек, ніби передражняючи Івана. — Люби ти тебе люди не люблять... Боятись тебе теж нема чого!.. Не мати тобі, тут, браток, влади — вже одверто сміявся і перекривлював він.

Власне оцей сміх і підбив Івана. Коли б Джек серйозно доводив, що Іван не може запанувати в новому світі, — Іван ще б стримався з своїм секретом... Може роззлостився б, був би ображений — але промовчав. Але щоб оцей Джек, який так покірно слухав його, який, здавалося, був уже цілком у його владі, під його впливом — щоб тепер цей Джек сміявся з нього і перекривлював, — цього Іван не міг знести... Він забув всяку обережність, не дбав про наслідки, не думав про майбутнє. Із рук його виривалася єдина людина, якій він, Іван, показав себе в повній своїй минувшій силі! Виривалася, бо думала, що часи змінилися, що тепер уже Іван не має зброї, не має погрози над людьми... Виривається, бо боїться своїх Очетів більше, ніж його, Івана... Її треба було зберегти, цю людину — затримати, приборкати, залякати так, щоб уже ніколи, ніколи не посміла вона навіть в думках сумніватися чи критикувати його, Івана!

— А почім ти знаєш, що вам не треба мене боятися? — повільно і роздільно сказав Іван, з насолодою дивлячись, як усмішка зникла з Джекових очей і замість неї там сідає напруга. — Ми не вміли ще літати отак, як ви... і не виробляли ніяких дурацьких таблеток замість людської, порядної їжі... Але щоб убивати... ого-го, брат! Щоб убивати, ми таких речей нарobili, що вам і не снилось! Та чого ж я сюди летів... отоді, коли заснув у снігу? Думаєш, бавитися тут у свободу я летів? Ні, браток, то наші газети писали про визволення тутешніх робітників... Америка тоді ця країна звалася... Але я летів, не на визволення... Я

віз їм туди таку штучку, що від неї цілі міста зникали, як наче їх і не було!

— Я це бачив... нам Очет показував колись... Я ще малим був...

— Бачив?! Ну, так ото ж і подумай!.. Як я тоді таку штучку мав, то чому ти думаєш, що я її тепер не маю? Га? Чому?.. Ти думаєш, Іван такий дурний, тільки ходить та балакає? Ні, брат, Іван не дурний!.. Слова — діло хороше і важливе, і словами теж можна людьми командувати... Але то тими, простачками! А на таких, як оці ваші Очети, треба чогось іншого!..

— І ти його маєш?! — глухо спитав Джек.

Іван уже хотів похвастатись, що має, та щось в голосі Джека спинило його і змусило глянути тому в очі. А очі у Джека стали раптом інакші — суворі і навіть гнівні, і якась твердість з'явилася там, якої Іван в них раніш не помічав... І ця твердість спинила Івана і змусила його розсміятися фальшивим тоненьким сміхом,

— А от уже, чи маю, чи не маю, я й не знаю — майже проспівав він насмішкувато... — Отут, брат, тобі і загадочка — попробуй, розкуси!..

Оце все, що Іван тоді сказав, але й цього було за багато. Бо від того часу Джек уже не спускав Івана з ока. Раніш, то він бувало відставав десь, де йому подобалась якась річка, чи гора, чи молодий кущ троянди, і потім наздогоняв Івана. Часом сидів в одному місці так довго, що Іван повертався і забирав його з собою. А тепер Джек ішов туди, куди Іван, тоді, коли Іван, і навіть вночі лягав спати неподалік від Івана, хоч раніш завжди нарікав, що не може зносити запаху Іванового тіла.

Та й Іван тепер боявся залишити Джека самого, щоб той не знайшов якого добряка, який викликав би йому потайки Очета...

А таких добряків було так багато, що Івана часом

аж нудь брала від них. То прилетить которийсь і привезе їм молока, то інший уже везе яблук чи нових великих овочів, що ніби єднали в собі смаки усіх овочів разом... Той спускав їм кошик з хлібом, а інший кричав, щоб почекали, бо він має новий і чудовий сорт меду!... І коли Джек підходив до них, Іван спішно підбігав також, щоб не пропустити жодного сказаного ними слова, щоб бодай з очей побачити, чи не передав Джек якоїсь потайної вістки.

Так вони йшли, ніби безцільно і ніби без праці, минаючи одну за одною силові колонки, позначені цифрами. Іван вже давно придивлявся до них і до цих цифр. Раніш він міг вільно розпитувати Джека про значення всього, чого він не розумів і довідався, що коли на колонці перша цифра є II, то значить він в Америці, а коли 2- то в країні Дітей, а коли 3- то в країні спорту в Африці. 4 означало Австралію, 5 - Європу і 6 - Азію. Знав також, що Індія і Україна мали силові колонки тільки для світла.

Отже, його бомба була десь в Америці, і не в Канаді, а в Сполучених Штатах бо на ній дві другі цифри були III. Але далі? Як шукати колонку, щоб там і дальші цифри були так само три одиниці?... Раніш Іван не спішився про те питати, а тепер уже не смів..

Тому він повільно переходив від однієї дороги на іншу, весь час придивляючись, чи не видно десь фіялкових блискавиць на білому тлі — бо він уже знав, що на колонках для освітлення були сині поперечні смуги. Він був також майже певен, що номери зменшуються в напрямку на північ, — і зробив з цього висновок, що мабуть тоді Очет мав хату десь неподалік від колишньої Аляски... Але перейти пішки через усю Америку і до Аляски забрало б кілька років... Лишалось тільки час до часу проситися на літак, що летів бодай приблизно в напрямку на північ — і так надіятись ско-

ротити дорогу... Але це був непевний шлях, час минав, а вони ще тільки дісталися до Західніх штатів — і Іван навіть приблизно не міг передбачити, коли і як дістанеться він до того місця, де сховав бомбу.

Це була його перша помилка — лишити бомбу там, у якихось дурацьких кущах шипшини і піти самому в світ голіруч. Та тоді він думав тільки про те, щоб ніхто не побачив бомбу і не забрав її, — і він не знав, як швидко можуть нові люди занести його геть на інший кінець континенту — і там лишити... Добре, що хоч Петрик кинув його в Нью Йорку і він міг вислизнутися зпід їх опіки... Вірніше, йому навіть не доводилось вислизати — вони просто кинули його, забули про нього, перестали ним цікавитись. І вже за це одне їх варто було знищити... Чи вдасться йому перемогти їх, чи ні, — але він вже нагадає їм про себе! Вони пам'ятатимуть Івана Ранцева — розказуватимуть про нього дітям і лякатимуть його іменем унуків! Це вже він зробить, будьте певні!..

А до тих пір, треба мовчати, удавано привітно обзиватись час до часу до Джека, махати рукою усім цим зустрічними простачками з їх ідіотськими усмішками і подарунками та привітами!.. Колись вони приносять йому усе, що він накаже, і будуть дякувати йому за те, що він це від них узяв!.. Так, він бачив, як це робилося!.. Він знає людей, він знає, як з ними поводитись... Коли б тільки швидше дістатись йому до Аляски — якщо то справді була Аляска... І потім звільнитись од Джека і від його постійного контролю...

Іван знову зненавистю глянув на спину Джека.

Сидить і править!.. Ледачий, який не хоче працювати і не хотів учитись — а ось сидить і править... Зустрів якогось свого приятеля, і той підібрав їх на свій літак... Бач, зраділи, що побачились... Сміються і гово-

рять, — і забули про нього... так наче б Івана і на світі нема!

— Подождіть — знову поверталася все та сама уперта і злісна думка. — Подождіть, згадаєте ви Івана, і вже повік не забудете!

Та тут Джеків приятель обернувся до Івана і сказав:

— Як ти нікуди не спішиш, то я хотів би присісти тут на хвилинку — я минулого року бачив, що тут починала робити греблю молода пара бобрів.

— Бобрів? — витрищив на нього очі Іван.

— Так, бобрів... Я кожного року літаю в ці краї... нас багато таких, одні люблять стежити, як живуть птахи, інші спостерігають за деревами — а я от — засміявся він — закохався в бобрів. Сиджу в лісі і дивлюся, як вони працюють... Дуже втішна тварина, і мудра... Я від неї навіть дечого навчився.

— Бобрів — знову незрозуміло повторив Іван. — У них дуже дороге футро — згадав він.

— Що таке — футро?

— Футро? Шкіра... Ми раніш здирали з бобрів шкіду і робили з неї одяг — пояснив Іван.

— А, так, пригадую. У дикунські часи...

— У дикунські? — перепитав зневажливо Іван і одразу побачив перед собою свого начальника, полковника Степанова, як той приміряв на себе нове пальто з бобровим коміром... Правда, Степанов тоді також удавав що сміється з того пальта і з того коміра, — і говорив насмішкувато:

— Ну, що, Ранцев, схожий я на буржуя?

Але Ранцев знав, що інакше і не можна, бо тоді було небезпечно виявляти захоплення бобровим коміром. Але він добре бачив, що Степанов дуже тішився і своїм пальтом, і коміром, і тим, що їде третім секретарем з посольством до Стокгольму... І можна було тішитись, бо пальто було з англійського шевіоту і

комір був першої кляси, і кому ж не цікаво було пожити за кордоном, у Швеції, у столиці!.. А цей дурник каже, що це в дикунські часи носили футра!.. Іван знову відчув знайому нудь від того, що йому треба жити поміж такими людьми, наївними і в той же час такими певними себе і своєї мудрости... Але він навчився вже стримувати себе і тільки знизав плечима, повторюючи завчену також, стереотипну фразу:

— Я нікуди не спішу... От, ходжу собі і вивчаю ваші краї і звичаї...

— То й добре... Ми тільки на хвилинку пристанемо... Я добре це місце знаю.

— Але ж тепер ще не літо... По-моєму, так ще тільки весна почалася... — сказав Іван, аби лиш підтримати розмову і не сидіти третім, непотрібним пасажиром у літаку. — Хоч я у вас і досі добре ще не розрізную, де кінчається зима, а де починається літо.

— Ні, ти маєш рацію, — зараз ще тільки квітень... Але це літо у мене буде зайняте, так я вирішив злітати сюди зараз, а звідси впрост на Юр'їв день до Англії... Джек казав мені, що ти теж маєш там битися... Власне, я найбільше й хочу подивитись, як то билися люди раніш, — невимушено говорив новий знайомий, в той час, як Джек скерував літака наниз. — Моя ділянка, де я за бобрами дивлюся, буде годин зо дві полету далі... А це я тут нових собі знайшов був так хочу тільки глянути, чи вони ще тут є... Сідай Джеку, ступ на полянці.

Джек покрутився літаком над невеличкою поляною в лісі і почав спускатися.

— А коли ж Юрія? — спитав Іван, напружено перегнувшись вперед.

— А шостого травня... За два тижні — недбало відповів власник літака.

— За два тижні!

У Івана бурю завихорили тривожні думки. За два

тижні! За два тижні буде його найкраща нагода — а він ще нічого немає, не готовий, з порожніми руками!.. За два тижні... А він хіба за два місяці дістанеться до своєї бомби, якщо дістанеться взагалі! За два тижні!..

Джек і його друг щось говорили йому, але він не чув. Сидів стиснувши зуби, і безтямно дивився перед собою...

— Що він, приступи має чи що? — здивувався Джеків приятель.

— А, лиши його... Ходімо, подивимось на твоїх бобрів, і нехай я бодай на хвилину про нього забуду, — роздратовано сказав Джек. — Лиши його! Хоче тут сидіти — нехай посидить... Це ж недалеко?

— Та отут зараз — відповів той, незрозуміло придивляючись до Івана. — Ну, знаєш, не хотів би я з таким битися — він в людині усю злість підіймає... Як це ти з ним стоваришував?

— А не знаєш, що люди були покарані за свою цікавість — невесело засміявся Джек. — Отак і я з ним... Думав, що воно цікаве, а тепер вже не можу пустити його...

Вони швидко пішли в той бік, звідки чулося плюскотіння річки, а Іван лишився сидіти в літаку, охоплений тривогою, що ось-ось надходить час, що він його призначив собі на перемогу — а він ще не готовий до неї... Але тиша навколо нього змусила його стрепенутись і оглянутись навколо. Навколо був ліс, ліс із якихось чудних, червоних, величезних дерев, що здіймались коронами так високо що з-поза шкляної стелі літака їх не було видно. І більше нікого не було... Ліс і він, Іван, у літаку... І мотор, чи як там його? — отой їхній початок не вимикнуто і він тихенько гудить і здригається під Івановими ногами...

Літак! Іван злодійкувато озирнувся навколо. Джека з його другом не було видно, тільки було чути їх голоси...

Іван швидко пересів на передне сидіння і взяв у руки кермо. Натиснув кнопку, як то бачив робили інші — і літак загув низьким грізним згуком.

— Гуди, гуди! — думав Іван, гарячково повертаючи кермо на підйом. — Чорт його знає, що там у тобі гуде, але мусиш слухатися моїх рук. Отак! — задоволено похвалив він, коли літак перестав гудіти і перейшов на тихий дзвін, поволі підіймаючись вгору.

Іван побачив, як з-за дерев вибігли Джек з приятелем і кричали щось йому махаючи руками. Він перегнувся з літака і закричав:

— Погуляйте тут з бобрами... Я швидко вернуся за вами, — і підняв літак понад височенні крони дерев. Там скерував його на північ і раптом розреготався переможним, глузливим сміхом. Дураки! Хіба їм устерегти його, Івана?! Їм — з їх неможливою довірливістю, з незвичкою підозрівати?! А той Джек! Місяцями ходив за ним, як тінь, а потім пішов і кинув його в літаку з заведеним мотором! Іван зайшовся новим вибухом сміху. Та в його часи і в його країні чужу людину не то що в літак, а до аеродрому близько не підпустили б, не перевіривши десять разів документів! Ні, з такими йому нема чого боятися.. Таких він переможе. І їх, і їхніх Очетів... О! Щодо Очетів, то він мав уже свій план. Вони може й мають зброю, але вони не посміють ужити її... Вони так довго запевняли всіх, що вони добрі, що тепер не можуть почати нищити людей.. Не можуть —бо тоді пропала їх влада.. Іван не вірив, звичайно, ні в чю доброту. Але він розумів, що раз Очети здобули собі владу, прикриваючись добротою, вони тепер мусять і далі поводитись, як добрі.. І йому, Іванові, вони не можуть дозволити убивати їхніх людей... Цього їм також ніколи не простять... Значить вони мусітимуть іти на переговори!.. Ну, а вже там ми поторгуємось! — думав задоволено Іван. — Там уже я поставлю вам свої умовочки, будете ви пищати!..

Всі мусять слухатись мене, і мусять показати мені, яка їх зброя і як вони нею керують!.. І покажуть — задоволено хихотів Іван. — Покажуть, голубчики! Не посміють не показати... А тоді я їх навчу, що таке дисципліна! Не якась там, а наша, російська дисципліна! Будете ходити мені по струнці! — скривив він губи у злісній усмішці! — Досить я вас слухав — тепер послухаєте ви мене!

В цей час літаком струснуло у повітряній ямі, і Іван опритомнів від своїх мрій і схопився міцніше за кермо. Літак вилетів уже знад лісу — і тепер летів над якоюсь вузькою, видно давно вже не уживаною дорогою, вздовж якої не було навіть квітів.

Але вдалині видніла біла колонка — і Іван скерував літака до неї.

— Але як я побачу число? — думав він. З літака виходить не можна — можу більше не завести мотору... Чорт їх знає, які в них фокуси... А так, з числа я знав би, куди мені летіти.

Літак наблизився до колонки і Іван побачив нагорі її намальовані фіялкові блискавиці і число II, III, 214.

— Це значить — Америка, і третя зона... Треба так і летіти — вирішив Іван. — І який же я був дурень що не догадався, що раз у них стільки народу літає, так вони мусять колонки і згори значити, а не тільки збоку! — докорив він сам собі, і повів літака далі на північ, час до часу спускаючи, щоб розглянути числа на колонках, кружляючи над ними, повертаючи назад і знову відлітаючи — але невпинно і стало керуючи літака на північ.

VIII

Коли Іван нарешті побачив колонку з числом II, III, його вразила тиша і якесь почуття покинутости, що панувало навколо. Біля колонки розрослися кущі і ви-

лізли навіть на дорогу по якій, видно, давно вже ніхто не ходив і не їздив.

„Нема де і приземлитися — думав Іван, кружляючи над місциною. — Так усе позаростало, що нема де й літака посадити... Видно, старий давно вже сюди не прилітав — ну, а без нього, тут мабуть теж нікого не бувало... Треба летіти до хати, там перед хатою було чимале дворище і приземлюся там... Якби тільки знати, що там справді нікого нема... Та не біда, вже якимось вибрешуся... Це я раніш старого трохи боявся, а тепер я вже маю свій план — і мені на нього свистіти, — міркував він, ведучи літака в той бік, де, він пригадував, стояла хата. Але хати не було. Басейн стояв, теж запущений, повний торішнього листя, що повільно крутилося під вітром. Але хати не було. Натомість по всій невеличкій полянці розрослися густо будяки, ніби їх хто тут навмисно насіяв...

— Може старий помер, а я й не чув — думав Іван.

— Але однаково, він чи інший, живий чи мертвий... мені тепер немо чого боятися.. Аби лиш швидше взяти в руки мою бомбочку...

Він присадив літака на будяках, і хвилину сидів спокійно, не вилазючи і обмірковуючи, як йому краще зробити... Літака не можна було вимикати. Але як довго буде в ньому сила? Бо інакше, без літака, без екрана, без власної сили як він вибереться з цієї пущі, куди вже ніхто і не навідується?

Але і сидіти в літаку не було сенсу. Мотор однаково витрачався — і так чи інакше — а треба було ризикнути і піти за бомбою.

Іван обережно зменшив напор у моторі — як то зробив Джеків друг коли вони пристали в лісі — і виліз, потягуючись і розправляючи мускули. Летів цілий день, і вже вечоріло, і тільки тепер відчув, скільки сил коштувало йому перелетіти цю дорогу, який він виснажений і вичерпаний.

— Таблетки. Треба піти до колонки і взяти таблеток... І доведеться, мабуть, тут переночувати, бо я не знаю, як вони літають вночі... Може й зовсім не літають... Але найперше — це таблетки...

Він пішов назад вбік лісу, в який колись переходив сад. Але тепер важко було розпізнати, де кінчався сад і де починався ліс. Доріжок не було видно, старі дерева вирости, а між ними без ладу і порядку пнулися вгору молоді. Іван кілька разів спинявся і розглядався у присмерках щоб зорієнтуватись і пригадати, як він ішов сюди того першого ранку, коли ожив удруге.

„Два дуби праворуч, дві сосни ліворуч” — пригадав він знову свою заповітну прикмету, формулу, що її стільки разів твердив собі, щоб не забути, щоб не заблудити... І от був тут знову, але за цей час стільки молодих дубів виростило тут парами, і стільки сосен стояло коло них, що Іван ніяк не міг знайти місця.

— Колонка — зрадів він — колонка... Це було близько від колонки., і від річки... Так, так... треба йти до колонки і взяти таблетки — і тоді вже шукати бомбу — нагадував він сам собі почувуючи, що напруження і дика радість останніх годин зникають і якась втома і нехіть пливе на нього від цього покинутого, забутого місця.

— Тримайся, Іване — тримайся! — напучував сам себе. — Тепер ще тільки трошки витримати — і ти вже пан... Над усіма ними пан!. Тримайся!

Він розсував гилки, що дряпали його обличчя, переступав через невеличкі кущі, продирався через великі... Почував, як кров теплим струменем тече по його ногах і від того ставало легше, ніби від присутності когось живого... Нарешті побачив колонку. Тремтячими руками відкрив шкляні дверчата. У заглибленні, де в інших місцях завжди знаходив таблетки — не було нічого. Колонка була порожня. Більше того — колонка була мертва. Стояла тиха і покинута. Не було грізного

гудіння, не було тремтіння скутої, але невгамованої сили... Була тільки тиша і спокій.

Іван дико розглянувся навкруги. Йому здавалось, що якісь очі дивляться на нього, що хтось підстерігає його, що якісь вороги причаїлися за кущами і тільки чекають, щоб він ворухнувся. Літак! — промайнула йому блискавкою в голові. — Вони можуть украсти літак! Забувши про голод, забувши про таблетки, навіть забувши про бомбу, він кинувся назад, до літака, не розбираючи дороги, падаючи і знову підводячись, кидаючись грудима на кущі, і обличчям на гілки дерев... Біг захеканий і зляканий, поки не вибіг назад на полянку будяків і не побачив там літака, що по-старому тихо гудів заведеним мотором.

Ледве мав силу добігти до нього і упав на сидіння, важко дихаючи і вчепившись руками за керму. Так і заснув.

Коли прокинувся — навколо була по-старому тиша, тільки в ній не було нічого страшного чи грізного. Сонце мирно світило на полянку і на нього, пташки стрибали по деревах, весело перегукуючись, ніби вітаючи одна одну з добрим ранком. Легенький вітерець переганяв легенькі бганки по тихій воді басейну.

Іван почував себе слабким, але спокійним. Стара певність себе вернулася до нього, і він повільно, але твердо рушив уперед: шукати бомбу.

„Два дуби праворуч, дві сосни ліворуч — твердив він собі, і незабаром побачив їх. Розрослися вже великі, але так само стояли, як дві пари вартових на сторожі його бомби. А за ними тиснучись один до одного, переплівшись гілками і виставивши колючки — міцним, нерозривним колом стояли кущі шипшини.

— Стережуть — засміявся Іван хрипко — і сам озирнувся на свій голос. — Стережуть Молодці! Добре стережуть!

Він рушив на кущі. І тільки тоді зрозумів, що во-

ни стережуть бомбу від нього самого. Що йому треба буде прорватися своїм власним тілом, своїми руками, знищити оце коло, розірвати ці гилки, поламати ці колючки... Пробитися крізь цю сторожу, за якою лежала його зброя. І він почав пробиватись. Власне, не пробиватись, а поступово і методично ламати одну по одній гилки шипшини, відгинаючи їх убік, крутячи їх гнучку і гладеньку поверхню, розриваючи внутрішні волокна. Він відкидав одну гилку для того, щоб на її місці яраз же висунулась інша, така сама гнучка, гладенька, така сама жива і еластична. Кожну треба було викручувати, згинати, смикати в різні боки і рвати. Колючки кололи його, гилки виривались і хльостали його по обличчю, ослаблі руки тремтіли — але він все згинав, крутив, одривав і відкидав.

Спочатку він робив це із злобою і витрачав непотрібно багато сили. Потім слабкість перемогла, і він ламав механічно, майже несвідомо, забувши, чому саме мусить він ламати ці гилки, — але твердо знаючи, що ламати їх він мусить.

За цілий перший день він проламав собі дорогу серед молодшого покоління шипшини. Коли звечоріло, впав знеможений, неподалік від кущів і тут же заснув, вже не думаючи ні про літака, ні про небезпеку.

Коли прокинувся на другий день, відчув, що тіло йому слабне і хотіло б лежати непорушно отут на траві. Але розум ясно знав, що він мусить встати і ламати шипшини — і він встав і підійшов до них. Тепер він дістався до старшого кола, що виставило проти нього товсті гилки і великі колючки. Ці гилки були також повні соків, також гнучкі і живі. Вони не хотіли вмирати, вони тримали міцно свої волокна, вони заганяли свої колючки Іванові в тіло, так часто, що він перестав виймати їх. Опівдні Іван упав і заснув знову, і увісні бачив себе, як він стоїть на варті неподалік Києва. і чийсь суворий голос грозить йому: „Заснеш на посту

— застрелю, як собаку!”. Звичний давній страх перед карою і впоєний з дитинства послух змусили його підвестися через яких дві години сну і знову почати свій бій із шипшинами.

На третій день він іще ламав їх. Ламав із напів-заплющеними очима, сонно похитуючись, не відхиляючись від колючок, не звертаючи уваги на гілки, що стьобали його груди, руки і обличчя. Коли вже не мав сили відкрутити якусь гілку, нахилився до неї і перегризав її зубами. Гіркий, неприємний сік часом проходив йому до шлунка, від чого його корчило спазмами і він присідав на землю і огортав живіт руками, намагаючись зігріти його і тим заспокоїти біль. Потім знову вставав і знову тягнув до себе гілку, щоб зламати і зігнути її.

Він так був заглиблений у самий процес ламання, що навіть не помітив, що він дійшов уже до середини кола, де тільки молоденькі, кволі куцики стирчали при землі, заглушені дужим корінням старих. Він дивився кілька хвилин на невеличкий, півприсипаний старим листям предмет, що лежав на розвилині двох гілок: ї не догадувався, що то і є та бомба, ради якої він проривався крізь шипшини. Тільки пізніше, коли він проспав свої три години полудневого сну і підвів голову, знаючи, що йому треба вставати і ламати гілки, тільки тоді побачив він оцей предмет, оцю грушевиду, подовгасту штучку... оцю бомбу, до якої він проривався майже три дні, і якої не побачив, коли прорвався.

— Бомба! Бомбочка — хрипко шепотів він порепаними губами. — Бомбочка...

Він узяв її тремтячими руками, але вона була така важка, що він ледве не випустив її. Дикий страх, що струснув його тілом, змусив його випростатись, очуняти, і свідомо розглянутися навкруги... Бомба була в нього... Її треба було зберегти... Її треба булохова-

ти... А потім треба вибиратись звідси... Тікати... Тікати... Куди тікати?.. Ага, йому треба тікати в Англію.

Він зняв із себе сорочку, загорнув туди бомбу і перевісив її собі через плече.

Тепер тільки не впасти... Тепер — обережно, — твердив він собі, потроху вилазячи з тієї купи гілок, що їх навергав навколо себе за ці три дні. Хитаючись і спотикаючись, чіпляючись за дерева для підтримки, часом ідучи рівно, часом лізучи навкарачки, дістався таки Іван до літака. Сів на сидіння, обняв обома руками бомбу, — і вперше заснув спокійним, глибоким сном без всяких кошмарів і страхів.

Іван ніяк не міг згадати, як трапилось, що він знайшов у лісі Джека з його приятелем і знизився, щоб забрати. Все, що він пам'ятав — це була пташка.

Пташка сиділа на гілці дерева навкоси від літака. Там він побачив її, коли прокинувся, освіжений і з ясними думками, але з неймовірною слабкістю в тілі. Сиділа на гілці дерева і боком дивилася на нього, задравши вгору хвостик і наче підморгуючи чорними точечками очей. Вона перескочила на нижню гілку, схилила голову і чіликнула:

— Чілик-чілик.

— Чілик-чілик! — із зненавистю подивився на неї Іван. — Чілик-чілик... Літає і чіликає... не дбає ні за що... Як ці, чистюльки, як усі тутешні люди!

Він дивився на пташку, і в уяві вставала пів-забута картина з його життя, з того давнього, справжнього життя, коли на все були суворі, безжальні закони, яким людина корилася.

Він, ще малим, лежить на дворі, почувачи, як усе тіло йому ніє одним бажанням: Їсти! Мати його, висока, костиста жінка, у якої лікті і пальці — це сплетіння кісток, жил і сухої порепаної шкіри, щось таємниче робить на дворі. Іван приглядається їй напівбайдухе, бо вже в нього нема сили на цікавість. Мати

поклала на землю кілька крихот — кілька дорогоцінних крихот від сухарів — які Іван з такою охотою, ні, з такою жадобою хотів би з'їсти, що у нього аж знову з'явилася слина в пересохлому роті. Він навіть пробує рухнути безвладними ногами, щоб підповзти до цих крихот, але матір грізно спиняє його рукою, розкладає навколо крихот затуляючи в петлю мотузку і втомлено прилягає на землю, сховавшись за купою сухого бур'яну, що його вони настигали ще перед тим останніми зусиллями безсилим м'язів.

Мати лежала причаївшись і чекала так довго, що на Івана найшло знову забуття, і та легкість, коли здається, що вже нема тіла і його нестримного хотіння їсти, а все розпливається, розтає у якомусь новому, легенькому світі, щоб знову вернутись до життя від несамовитої спазми кишок. Саме підчас такої спазми Іван розплющив очі і побачив, що ворона, теж кощава і розтріпана, обережно підходить до крихот. Та тільки вона кльнула одну крихту, як мати смикнула за мотузку, лапи вороні заплуталися в петлі, а мати вже впала на неї всім своїм тілом, шарячи під ним рукою і здушуючи ворону решткою сил.

Іван пригадав собі, яка то була насолода їсти суп з ворони, а потім, пізніше, увечері, з'їсти ще й крильце, розгризаючи кістки, висмоктуючи з них мозок, висотуючи всю поживу, яку могла дати найменша часточка.

Іван прищулившись дивився на пташки. Їх було багато. Чіликали, перелітаючи з куща на куш, презиралися, переморгувалися чорненькими очицями. Іван засміявся. От до чого можуть довести людину оці навіжені нові люди з їх дурацькими причтами і розмовами. Тут, навколо нього, літає і перестрибує їжа, а він настільки піддався їхнім навіюванням, що ось уже три дні думає тільки про таблетки і міг би пропасти отут

без сили, тільки через те, що нема доброго дяді, який би дав йому їсти!...

Він зробив над собою зусилля і встав. Хоч думки були ясні і чіткі, але тіло було таке легеньке, що, здавалось, для нього було великим зусиллям проштовхнути себе через навколiшне повітря і пересунутись з місця на місце. — „Коли моя мати могла це зробити, то можу і я”, — сиділа у Івана в голові уперта думка, і він потихеньку, обережно пішов до найближчої пташки. Та дивилась на нього схиливши набік голову, не лякаючись і не збираючись тікати. Іван підсунувся ще пару кроків. Пташка переступила з лапки на лапку, ніби збираючись перелетіти на іншу гілку, але Іван вже кинувся на неї і схопив руками. Тремтячи і белькочучи щось незрозуміле йому самому, він скрутив голову пташці і оглянувся. Не було матері, не було сухого бур'яну, не було хати, де б горів теплий вогонь. Не було нічого — тільки він, зелені дерева і оця маленька пташка в його руках. Із шиї її поволі капала кров. Іван пригнувся і всовтався губами у теплу ще шийку, впливаючи запах крові, всмоктуючи її в себе, захлинаючись, розгризаючи кістки, розриваючи м'ясо, поглинаючи в себе все істивне, всю силу, що збрала для себе пташка, і що нею мав тепер рятуватися він, Іван.

Потім він знову спав, і знову зловив кілька пташок, що зовсім втратили почуття обережності і недовір'я до людини.

— Не вмієте берегтися — то й пропадайте! — зі злою радістю думав Іван, і не знати було, чи він говорив це до пташок, чи до тих нових людей, що пустили його поміж себе і тепер ще хотіли з ним битися.

— Якби мені так попоїсти з тиждень — думав Іван — я б їм показав, як треба битися!

Але так чи так, він мусів летіти до Англії, бо там має розігратися його бій. Його бій проти всієї оцієї

безглуздо доброї, довірливої купи людей і птахів, що не вміють охоронити себе.

Сів на літак і полетів назад, насилу примушуючи себе пильнувати дороги, весь під владою сонного, ситого задоволення, що його зазнав вперше після оживлення. Тільки десь наполовині дороги згадав раптом, що десь тут у лісі, можливо, й досі блукають Джек з його приятелем голодні, безрадні і зрозпачені.

Спочатку тільки з приємністю усміхнувся від цієї думки, потім потроху почав усвідомлювати, що йому треба цих людей, треба, щоб вони привезли його до Англії, треба знову якось дурити їх і знову ховатися з бомбою...

— Та вже недовго — потішав він сеєб. — Але де ж її покищо сховати?

Приземлився на першій же полянці і вперше уважно розглянувся по літакові. Під стелею у Джекового приятеля було навішано різного приладу, мабуть, щоб краще таборитися в лісі. Іван скинув якусь сітку — нето на метелики, нето на рибу, старано обмотав своєю рваною сорочкою бомбу і привісив її знову на гачок. Потім попорпався в торбинках, що лежали ззаду в літаку, знайшов чисту сорочку, надягнув її на себе і полегшено зітхнув: що б тепер не сталося — а він на все приготований. Бомбу сховано, і літак стоїть і гуде, чекаючи, поки Іван схоче летіти.

— Жити треба уміти — подумав задоволено Іван. — Не соплі розпускати над своєю добротою, а бери, ламай, души, крути шию — і пануй! Тепер я їм покажу, чистюлькам!

Далі полетів спокійно і впевнено, дивлячись на числа на колонках, і керуючи літак за ними. Трохи важко було знайти точне місце, де покинув Джека та його приятеля, — але тут вони самі допомогли: тоненький димок, що сивою ниткою здіймався поміж деревами показав йому місце де вони розтаборились.

Коли Іван приземлився на полянці, Джек навіть не поворухнувся йому назустріч, а тільки хмуρο придивлявся йому зпід лоба. Зате його приятель бігцем підбіг до літака, зацікавлено роздивляючись на Івана.

— Дивиться, як на своїх бобрів — неприязно подумав Іван.

— Як ти смів взяти мого літака? — спитав той.

— А от і взяв. Захотілось політати. А що, тобі шкода?

— Ні, не шкода. Але ти ж не спитав мене.

— А чого тебе питати? Зламаю цей — ти збудуєш собі новий. Ще й радий будеш, що матимеш коло чого поробити.

— Та то так — знову легко погодився той. — Але не можна кидати людей в лісі і забирати в них літака. Ти ж мусів подумати про нас, як ми звідси виберемось.

— А я й подумав: бачиш, прилетів. Дуже мені літати схотілося... Я навіть не думав, що так довго літати му — та якось заблудився і не знав, кудю повертатись — плів свою байку Іван далі, почувуючи внутрішню радість, що може своєю брехнею перемогти, здолати, обдурити цих наївних і довірливих людей і зробити їх знаряддям для своєї мети.

— Ти і мою одєжу одягнув — казав далі Джеків приятель.

— А тобі шкода? — так само спитав Іван і дістав ту саму відповідь:

— Ні, не шкода. А де ти дів свою?

Іван побачив, що треба розповісти щось про себе. Найкраще — щось жалісне і тим збити на інший шлях цю допитливу цікавість.

— Порвав у кущах шипшини, — сказав він. — Лазив шукати ягід, бо був голодний.

— Та чом же ти не взяв таблеток?

— Таблеток? Там не було таблеток.

Той подивився на Івана з поблажливим співчуттям,

одсунув якусь планку в стінці літака і дістав звідти таблетки.

— Ось вони. Весь час тут були, а ти лазив шукати ягід...

Іван подивися на таблетки в білій руці, на літак, на усміхнене насмішкувате обличчя і почув, що він мусить когось убити. Цього чоловіка, чи іншого, але він мусить когось убити, щоб ці, завжди усміхнені, щасливі люди не тільки не сміли б учити його, а щоб мали страх перед ним, щоб вони вирізнили його серед інших, думали б про нього, говорили б, боялися б його! Щоб ніхто ніколи не посмів подивитися поблажливо на нього.

— Тепер ти затьмарив свою душу злобою, — сказав Джеків приятель. — Не роби цього. Вижени злість із серця, пам'ятай — найважливіше — це спокійний дух.

— У нього не може бути спокійного духа — обізвався знехотя Джек від ватри. — У нього дух безконечної жадоби. Він не може бути спокійний, якщо дати йому волю. Він може бути спокійний тільки перед силою, тільки, коли боїться.

— А ти думав, що я буду сидіти, як бовдур, дивитись на бобрів та шукати вашого спокійного духу? — засміявся Іван. — Я от у ваших школах не вчився, і три дні був без їжі, без ваших таблеток — а бачиш, прожив та ще й приїхав рятувати вас, учених.

— Знаєш, ти справді можеш засмутити в людині спокій — сказав Джеків приятель. — Я думаю, що теж з охотою побився б з тобою, коли інші тебе не подужають у Юр'їв день.

— Добре — з веселою злобою погодився Іван. — Пишися і ти в чергу. Сідаймо в літак та й катаймо у ту вашу Англію і починаймо уже битись. А то ви тільки говорити мудрі, а на бійку так у вас кишка тонка! Підожди, а як тебе звати? А то я буду битися і не знати-му, з ким.

— Мене звати Мойше.

— О, то ти — жид! — зрадив Іван. — Уу, брат, тепер тримайся! Я тобі так накладу, що і не встанеш!

— А може я тобі? — примружився Мойше.

— Ти? Куди тобі! Я брат вашого брата добре знаю — завжди ми вас били і тепер я тебе наб'ю. У вас проти нас все була невидержка! Краще і не пнися зі мною битися — їй-Богу, по дружбі тобі кажу?

— По дружбі? —

— Ну, от ти мене сюди підвіз, і літачок дав, щоб я політав — так може я вже тебе й помилую.

— Коли ж це ви нас били? — спитав Мойше.

— Ет, тобі то довго пояснювати! Як ще за царів, так і зовсім вас жити коло нас не пускали, щоб вас і духу не було. Отак, скинули вас до хохлів — та й уже. Ну, а потім прийшла советська власть — так ми вашого брата стільки знищили, що й Гітлер навряд чи стільки встиг. Та ще так знищили, що ви й не писнули, ще й самі себе вистрілювали! Ого-го, брат у нас була добра діалектика.

— А це що таке? — спитав Мойше.

— А це брат така наука, як у людей усе забрати, і навіть їх постріляти, а всі навколо щоб стояли і дякували за те, що ми такі добрі і великодушні. Це, брат, так одразу не зрозумієш! Пожив би ти так, як я, тоді знав би.

— Мій бтько розповідав мені, що мій дід родився у Києві, учився у Відні, потім жив у Америці, але завжди уважав себе росіянином — задумливо сказав Мойше.

— Ага, бачиш! — зрадив Іван. — Кожен тоді хотів бути росіянином! Ми тоді були в центрі світу — і там нам і місце! Ми і революцію від образи зробили — як так можна, щоб Росію хтось переміг!

— Але от, бачиш, Росії вже нема... Всі народи живуть вкупі, разом — терпляче пояснив Мойше. — У

нас ніхто й не питає, якого хтось був народу. То тільки ти ще думаєш про це.

— Нічого. Це треба змінити — упевнено сказав Іван. — Подожди, ми все це змінимо. Учити вас треба, он що.

— Кого це він збирається вчити? — спитав Джек, відходячи від ватри, яку він старанно затоптував.

— А нас усіх — усміхнувся Мойше. — Щоб ми назад поділилися на народи і щоб знову воювали за те, которий нарід кращий.

— А так! Йому аби з кимсь воювати, когось убивати... Та від тебе і зараз пахне смертю — сказав він Іванові.

— Смертю? А хіба смерть пахне? — роблено засміявся Іван, одсуваючись од Джека.

— Це правда, — сказав Мойше. — Я бачив здохлих бобрів і інших звірів — від них пахло так само, як від тебе тепер.

— А нам доведеться сидіти коло нього аж до Англії — сказав Джек. — Я казав тобі, найкраще покинути його тут. Мені вже зараз млосно від запаху його тіла.

”От і добре — подумав весело Іван, відсовуючись від керми і даючи місце Мойше. — Як вам від одного мого запаху млосно робиться, то побачимо, що вам стане від моїх кулаків”.

І цілу дорогу думав він про те, як він буде бити своїх супротивників. Бити їх в зуби, під серце, вдаряти коліном у живіт, ламати їм пальці і викручувати їм руки. І сміятися. Сміятися отак само, як зараз з Джека — одверто, глузливо, не боячись.

А літак, ритмічно коливаючись, без дзвонів і без музики перелітав океан.

IX

Юрко в цей час також летів до Англії.

Летів веселою компанією, із сміхом, жартами та

піснями. Лексі і Лі Ван, міняючись, вели літак, а Марія з її приятелькою Тамарою сиділи на задньому сидінні. Летіли не поспішаючи, часто опускаючись на землю, коли дівчата бачили десь особливо приемний горбок, або особливо привабну полянку в лісі. Особливо вередувала Марія. Вона скаржилась, що втомилася в літаку, а не встигали вони приземлитися, вона вже підганяла їх летіти далі. На землі, вона починала нарікати, що тут зовсім не так гарно, як здавалося згори, що треба піднятися знову в повітря і пошукати кращого місця. Так само примхливо мінялось і її ставлення до Юрка. То вона ігнорувала його, не помічала, обходила, як порожнє місце, ганялась з веселим сміхом за Тамарою або кидала квітками в Лі Вана чи дражнила Лексі, оповідаючи різні його хлопчачі штуки і збитки. То, навпаки, сідала коло Юрка, поважна і задумана, і мовчки розглядала його ніби якесь чудо, що оце його вона вперше побачила.

Раз, на узбережжі моря, вона раптом попросила Юрка:

— Покажи мені твоє перше життя... Що ти з нього найперше пам'ятаєш?

Юрко замислився, а Марія тимчасом поставила перед ним екран і сиділа напружено дивлячись туди, ніби звідти мала прийти їй розгадка якогось важливого питання. Юрко згадував: що перше побачив і запам'ятав він у тому житті, що вже давно минуло?... Спочатку на екрану миготіли якісь невиразні тіні: чиїсь великі руки, чиїсь тихі карі очі, і довгими стрільчастими віями, соняшний зайчик, що весело бігав по стіні і, забігаючи на ріг, мінився райдужними барвами...

Потім на екрані вималював кутик якогось квітника з великими червоними жоржинами і набитий соками, злегка волохатий стовбур соняшника. Маленький, теж кароокий, хлопчик у білій полотняній сорочці, що майже закривала йому коліна, зосереджено стуливши бро-

ви, несе, старанно тримаючи обома руками, шклянку, на дні якої налито трохи молока. Невідомо звідки на цей привітний кутик на екрані вбігає таке саме мале, кудлате цуценя і тоненько, але хоробро починає гавкати на хлопця. У того на обличчі змальовується непереможний, панічний жах, він кидає шклянку і починає тікати, непевно хитаючись на малих ніжках. Звідкілясь простягаються дві руки, легко беруть хлопця до себе, пригортають його до грудей. Над хлопчиком з'явилося ніжне обличчя, осяяне усмішкою і співчуттям. Руки гладять хлопця, а ласкавий голос приговорює:

— Злякався, мій малесенький! Злякався! У, ти погане цуценя! Злякало мого хлопчика. Але вже нічого, нічого, не плач. Вже ти у мами. Вже все добре. Ось ми його зараз наженемо, це погане цуценя! А пішло геть!

Жінка тупає ногою на цуценя і нахилиється, ніби по камінчик. Переляканий напасник тікає, а не менш переляканий хлопець тепер сміється і грозить з недосяжної височини і безпеки:

— Ню! Ню! Ню!...

Екран спустів.

— Мати мені так часто про це розповідала, сміючись, що я неначе сам бачив усе те, — сказав Юрко. — Добра у мене була мати, і вміла бути веселою.

— То ти був такий маленький хлопчик, — задумано сказала Марія. — І злякався малого цуценяти... А коли мати приголубила тебе — то ти став відважний.

Вона притихла, і мовчки сиділа в літаку, не дивлячись на землю під ними.

Тепер Юрко чекав, що за якийсь час вона знову стане ігнорувати його, обминати його поглядом, удавати, ніби його нема коло неї.

Бо отак вона поводитись з ним увесь час, усі ці місяці від тієї ночі на Шевченковій горі. То не могла відійти від нього, годинами розмовляючи дружньо, поважно, випитуючи, намагаючись щось зрозуміти, щось

вирішити. То, ніби вирішивши, що нічого цікавого і вартісного в ньому нема, вона забувала про нього, відлітала кудись на розкопки, не кликала його, а коли він шукав її, виходила з байдужим обличчям, ніби дивуючись, що це за чоловік і чого він од неї хоче. А там знову припадала до нього, хапала його в обійми, цілувала пристрасно і довго, ніби шукаючи у поцілунках якоїсь відповіді, крутила його у виру розваг, танків, поїздок, прогульок, щоб знову кинути його, відійти і забути.

Тільки Київ рятував Юрка. Щось доброзичливого було в спокійній гідності, з якою це місто вляглося на горах, виставивши з зелени дерев золоті бані Лаври на одному кінці і Св. Софії — на другому. Безкрай краєвид лівого берега заспокоював його стривожену душу, а неспинний, могутній Дніпро впоював в неї енергію і жадобу руху та життя. Він подовгу сидів на кручі Володимирської Горки, почувуючи, що він перстає існувати, як окреме сотворіння, а стає часткою цієї привітної і могутньої природи, розпливається в ній, еднається і з сонцем, і з Дніпром, і з зеленими соснами на березі внизу.

Та за яку годину дві, його Я знову виділялося з доколішнього оточення, повніше, дужче, новіше — і налите нестримною силою життя. Тоді він спускався на широкий шлях, що вів з Подолу, і шукав якогось во-за, щоб швидше дістатися до княжого центру, до Св. Софії, де розташувалася група в якій працювала Марія. Бачити Марію щодня стало для нього необхідною потребою, і дні, коли вона раптом десь зникала, не сказавши й не повідомивши його перед тим, були днями порожнечі і смутку, що їх могла вилікувати тільки всеохоплююча краса і спокій Києва. Та відірватись од Марії він не міг. Може б і міг — але не хотів навіть хотіти цього. Їх обійми і сварки, зустрічі і раптові розлуки, радість і образа, гнів і замилювання — все це було

таке живе, таке повне, таке справжнє серед усього дивного і ще малозрозумілого нового життя, що він дивувався, як він міг пробути ці п'ять останніх років і уважати, що живе, і що живе навіть дуже цікаво.

Тому він навіть не питав себе, чи хочеться йому їхати в Оксфорд, дивитися, як Іван буде битися. Марія раптом закомандувала їхати, умовляючи інших, розповідаючи, яка то буде цікава і приємна подорож, як їм усім буде весело — і Іван заявив, що він теж їде, хоч Марія тоді навіть не питала, навіть не кликала його.

І от він летить з нею в одному літаку, і нічого не змінилося, нічого не з'ясувалося, ніщо не стало певним, крім одного — що він без неї не може жити. І що тому він не може відійти від неї, дати їй спокій, чекати, поки вона вирішить свою і його долю.

Часом, коли Марія раптом починала жартувати з Лі Ваном, сідала коло нього і починала довгі фахові розмови, — Юрко бачив, як загорялися очі в Лі Вана, і думав, що коли б Марія вибрала Лі Вана, коли б любила його, коли б почала з ним своє нове родинне життя, то він, Юрко, міг би це знести зрозуміти, примиритись. Чого він не міг стерпіти, так це думки, що от ця ніжна дівчина перестане бути жінкою, перетвориться у таку саму струнку хлопчачого вигляду істоту, що їх навчився вже він розпізнавати серед сотень. Вони були веселі, і серце у них, очевидно, було на місці, бо були доброзичливі, мали багато друзів, охоче помагали одна одній і іншим. Але ця доброта була якась легка. За нею не почувалося глибини, вона давалася їм без зусиль — і від того, здавалося Юркові, вона втрачала свою вагу.

— Не штука бути добрим, як тобі добре — думав часом Юрко. — Не штука зайнятися наукою, коли більше нічого робити, коли зректись життя, родини, дітей для тієї науки. Коли не треба дбати ні про кого і ні про що. От, моя мати — та справді була добра... Пригадую,

як батько повернувся з заслання, і ще не міг робити, було нам дуже тяжко. А проте мама кожного ранку одливала трохи молока і несла до тітки Домахи, бо там було четверо дітей а вони не мали корови. Оце — була справжня доброта!

І від однієї думки, що Марія може перейти в табір отих легко-добрих, легко-веселих, безтурботних дівчат, що витрачають своє життя чи принаймні чималий шмат його — на те, щоб вивчити еволюції пелюстків цинії — сповнювала його жовчю і гнівом, і він, стискаючи зуби, лишався, зносив усі примхи і вигадки Марії, терпів її неухважність, навіть її колючі насмішки з нього і його „тристалітньої відсталості”.

За цей час у них з Лі Ваном виробилось щось ніби мовчазна згода двох слуг що мусять служити добрій, але примхливій господині і які хоч назовні зносять її вигадки покійрно, але поміж собою знають, що на них не треба зважати і про них краще швидше забути. Часом, як Марія, після нападів уваги до Лі Вана, раптом одверталась від нього і впадала у свою задуму, Лі Ван дивився на Юрка, значущо піднявши брови з гумористичною скаргою в очах — і Юрко відповідав йому співчутливою усмішкою. Так само, коли Марія відходила від Юрка, — той шукав співчуття у Лі Вана, бо знав, що той може зрозуміти його, бо недавно пережив те саме.

Так і тепер, ще не перелетіли вони половини каналу між Європою і англійськими островами, як Марія вже ніби забула про те, що показував їй Юрко на екрані свого життя, весело жартувала з Тамарою, і пропонувала їй піти об застав, хто кого переможе: Іван її батька, чи батько — Івана. Юрко тільки зітхнув і здвигнувши плечима глянув скося на Лі Вана. Але Лексі, з його братньою невразливістю до чару Марії, невдоволено хмурился і одверто бурчав на неї:

— Не знаю, що з тобою робитись. Краще б мама

не відпускала тебе у ту науку — чисто дівчина збожеволіла! Не переходь з місця на місце у літаку! Я не знаю, як ти ще нас не перекинула з отими твоїми темпераментами!

— Які мої темпераменти — спалахувала Марія, а Лексі вичитував її докторальним тоном:

— Піймала двох хлопців — і виробляєш бо-зна що! Тепер я вже знатиму, які то є дівчата! Не бійсь, нехай спробує якась отаке наді мною виробляти — я їй не спущу!

— І що ж ти зробиш? — цікаво спитала Тамара.

— Що? Полечу геть — і нехай тоді вже вона мене шукає! Аж дивитись соромно на цю мою сестру — так їй ця влада жінки в голову вдарила!

— І ніяка не влада жінки — боронилася Марія. — Зовсім за неї не дбаю! А як їм не подобається — можуть собі десь відлетіти. Я їх силою не тримаю!

— Он, уже гідно й крейдяні пагорби — сказала Тамара, щоб загладити загальну ніяковість від цієї заяви. — Це вже Англія.

— Знаю — сказав знехотя Лексі. — Хоч тут іще не був, але мені розповідали. Тепер маємо ще трохи пролетіти і буде Оксфорд.

Перше, що побачив у Оксфорді Юрко, був Іван.

На величезному екрані, що височів над старими будинками Оксфорду, поступово показувались постаті усіх тих, хто мав битися в цей день. Юрко бачив спочатку, як Іван вибіг на екран, очевидно, закінчуючи свою вираву, і спинився, випроставшись і згинаючи руки, щоб показати свої біцепси. Широко розставлені, криві ноги його напинались, і він швидко і легко присідав десять разів підряд, а тоді почав легко сукати ногами на місці, крутячи перед собою кулаками.

— Він дужий — прошепотіла злякано Марія. — Він може побити батька.

— Нічого. Є ще ми з Петриком — спохмурнів Лек-

сі, що спинив літака в повітрі і уважно придивлявся рухам Івана. — Ніхто не сміє ображати нашу матір і потім ходити по землі безкарно.

— Він не розуміє, що то була образа — сказав Юрко, теж не відриваючи очей від постаті Івана — коли ми були живі, то в Росії найгірша, найбрудніша лайка саме була в матір.

— Ну, тут йому не Росія — сказав так само похмуро Лексі, і скерував літака в долину.

Х

В день змагання Марія побудила усіх дуже рано.

— Вставайте, вставайте — сокорила вона весело. — Треба раніш зайняти місця, бо ми нічого не побачимо... І треба приміряти наші шапки, бо я бачу, що люди вже поодягали свої... І я хочу ще побачити батька перед початком... І треба...

— Зажди, зажди, не так швидко — сонно пробурмотів Лексі, потягуючись і не розплющуючи очей. — Чого то все одразу треба?.. Ще маємо час... Люди сплять.

— То нехай встають — смикала його Марія за рукав — ще матимуть час виспатися. Буди їх, а я спробую викликати матір, хоч у такому натовпі зараз буде важко пробитись через цю силу перемішаних тонів. Он, навіть на ухо чути, який іде галас на тонах.

Справді,, в повітрі чути було якесь невиразне дзицання, ніби цілі рої бджіл сердито вганялися за кимось.

Марія дочекалась, поки Лексі розплющив очі і вже свідомо глянув навколо себе, — і побігла до літака, дістати звідти екран.

Коли чоловіки прийшли до літака, ще мокрі від купання, Марія зустріла їх точними наказами:

— Мати і батько мають місце для літака зараз коло входу... Там же будуть і наші місця. Треба тільки поспішити, щоб хто інший не став там.

— Хіба мати прилетіла сюди? — здивувався Лексі.
— Вона казала мені останній раз, як я балакав я нею, що лишиться з дітьми.

— Прилетіла — відповіла Марія. — Каже, що бачила, як батька всі ці п'ять років гризла та образа. Хоче, щоб він раз уже викинув її, дістав сам добре і тому Іванові всипав — та міг вже забути. Я ніколи не думала, що батько буде так довго пам'ятати образу!

— Бо то не йому — а мамі, — скааяв Лексі. — Я знаю, що й Петрик досі не забув... Я й досі не можу зрозуміти, за віщо той Іван образив нас... Прийняли його добре, Петрик хотів їм допомогти... А наша мама завжди така мила, напевно не могла нічим образити чи зачепити його...

— Він мабуть з тих, що бояться вдячності — роздумливо сказав Лі Ван. — Такі люди думають, що бути вдячним комусь понижує їх гордість, і почувають себе добре тільки тоді, кол зможуть зробити пакость тому, хто їм зробив добре...

— Не знаю — одмахнулась Марія нетерпляче від їх роздумувань. — Знаю, що він образив матір і сподіваюся, що батько йому добре сьогодні всипле і ми зможемо забути за це... Збирайтеся швидше! Ось, одягайте шапки!

Вона вийняла з літака купу виплетених із соломи шапок, на зразок княжих шоломів, і почала їх роздавати для примірки.

— А навіщо ж нам шоломи, — спитав Юрко.

— А не бачиш, що усі в шапках?

Юрко глянув навколо. Над величезним стадіоном, над усім фактично Оксфордом, по вузьких вуличках і з літаків — виднілися голови в найрізноманітніших шапках і капелюхах.

— А це чого ж вони? Я ще нікого не бачив тут у капелюхах, хіба в Країні Спорту підчас військових змагань.

— Та це якось так повелося... поступово. Спочатку англійці раптом прилетіли на Юр'ів День у таких високих чорних і сірих капелюхах, як труби. Всі дуже сміялися — але всім сподобалось... потім Цех Капелюшників, зрадівши що має працю — наробив американцям білих ковбойських стетонів... Тоді вже Індія також надягла свої біленькі шапочки... Ну, і пішло... Тепер на Юр'ів День кожен летить у такому капелюсі, в якому хоче...

Юрко глянув на якогось літуна у звичайному білому короткому одязі і в циліндрі на голові, поруч якого плив у повітрі великий, дужий американець у широченному білому брилі — і мимоволі розсміявся.

Та він перестав сміятись, коли побачив Лексі з батьком. Старий Джонсон мало змінився за ці п'ять років. Але його хоч і звинне, але худе тіло, тонкі руки і ноги були таким контрастом проти біцепсів, що їх показував Іван на екрані, що вперше за весь час Юркові стало страшно. Досі він не застановлявся над вислідом бійки. Він сам не міг би сказати, як він уявляв її, але в цьому веселому незлобному світі, він просто одвик думати про можливість справжньої бійки, з боєм, пролиттям крові, злобою.

Тепер він уже думав не про біль. Він бачив Івана і раптом зрозумів, що той іде не битись, а йде убити. Знає, що може убити і радіє тим. Знає, що має силу завдати біль, і тішиться тим.

Юрко мимоволі стиснув кулаки і розправив м'язи. Він був у спортивній формі. Правда, останні місяці на Україні забрали йому багато душевних сил, але він багато ходив, добре їв, зміцнів від здорового рідного повітря, від соняшних днів і прохолодних ночей, від купання в Дніпрі, від греблі на човні. Він нахилився до Лексі і прошепотів:

— Слухай, твій батько не може битись з Іваном. Він не має на це сили. Він не знає, як билися у нас.

Іван уб'є його. Я не знаю, які у вас правила, але чи не можу я виступити замість твого батька? Я буду битися так як уміє і знає Іван. Я знаю його штучки. Я поставлю свою силу проти його. Спитай батька, чи він згодиться на це?

Та старий Джонсон, видно зрозумівши з виразу його обличчя його тривогу, весело підморгнув йому:

— Не бійся, хлопче! Він мене не здолає! Не бійся.

Юркові нічого не лишилося, як так само весело усміхнутися і сказати: — Я знаю. Я знаю. Я тільки думав, що може б я пішов замість вас...

— Е ні, — поважно відповів Джонсон. — Моя жінка, моя образа, моя й відповідь.

Після цього Юркові не лишилось нічого іншого, як піти на своє місце на величезному зеленому амфітеатрі, що терасами підіймався навколо великої арени.

— Добре, що ми сидимо так близько — сказав він Лі-Ванові. — А то б нічого й не побачили... Хоч я не знаю, чи я хочу бачити цю бійку, чи ні.

— Всі будуть бачити — пояснив Лі-Ван — навколо арени іде опукла непрониклива заслона, так що звідусіль видно те, що робиться в середині.

— Непрониклива заслона? Навіщо?

— А щоб глядачі не могли встрявати у бійку.

Юрко незрозуміло оглянув амфітеатр. Невже ці веселі і беззлобні люди можуть так роззлоститись, щоб бігти на арену і битися там?

Та в цей час ареною пройшли вбрані у середньовічні мальовничі костюми сурмачі і засурмили протяжно й урочисто. Зараз же над стадіоном злетіли інші, і засурмили просто під небом. Натовп на стадіоні затих. Після сурмачів вийшов на середину один з Очетів. Був сивоволосий і трохи нагадав Юркові того Очета, що оживив їх. Але в цьому зараз не було того спокою і рівності духа, що був властивий першому. Якось тривога виднілася в його очах і голос його зву-

чав непевно, коли він заговорив тихим, старечим голосом, який проте було чути скрізь:

— Зараз ми почнемо змагання Юр'євого Дня. Цього року вони не будуть такі, як звичайно. Має битися людина з-під снігу, Іван, з трьома нашими людьми. Одному він образив жінку, другому образив честь, третьому — його Бога. Ми чекали п'ять років, сподіваючись, що він пізнає наш лад і наші звичаї і перепроситься. Ми чекали, що він за цей час навчиться панувати над собою і зуміє володіти своїм духом.

Очет помовчав хвилину серед повної напруженої тиші.

— Цього не сталося. Іван і далі радіє, що образив їх, він і далі хоче битися. Але він хоче битися своїм способом — силою тіла, а не духа. Він вірить у свій міцний кулак, і не має віри у силу своєї волі...

Очет знову помовчав, ніби шукаючи слів.

— Ми просили тих, кого Іван образив, простити його і відступити від бійки, хоч би він і думав, що вони побоялись. Але він пробудив у них таку образу, що вони однаково хочуть з ним битись... Він уміє викликати злобу в людях!.. Тому я прошу вас, не давайте волі своїм почуттям, не піддавайтесь обуренню, не кидайте ненависти на нього. Навколо арени стоїть непрониклива заслона — і все це повернеться і ударить по вас! Тому бережіться і не пораньте себе своєю злобою... Це іспит вам і нам. А тепер — ми починаєм.

Очет одійшов убік, а на середину вийшов знову сурмач, просурмив щось урочисте і проголосив:

— Першим буде битись Іван — людина з-під снігу — проти Джона Джонсона, із Країни Дітей.

Він також одійшов — і на середині арени стали один проти одного Іван і старий Джонсон. Джонсон стояв не рухаючись, тільки уперши твердий погляд в Івана, який обережно виставивши кулаки, почав поступово наблизатись до нього.

— Хай він виставить кулаки — прохрипів натужно Юрко. — Іван зараз буде бити його під серце. Нехай він виставить кулаки на оборону.

Але Джонсон по-старому не рухався, і тільки погляд його наче свердлив Івана. Той затримався був на хвилину, ніби зважуючи, що стоїть за цією непорушністю: який підвох, який розрахунок. Та бачучи, що Джонсон так і не думає захищатись, — він кинувся на нього і з усієї сили вдарив кулаком під груди.

— А-ах, — відгукнулась протяжно аудиторія, а кілька найбільш запальних застогнали, бо сила їх злоби проти Івана повернулась і вдарила по них.

Але Юрко не чув і не бачив нічого. Він тільки стежив за рухами Івана і чекав, куди той вдарить далі. Та Іван не бив. Трапилось щось дивне, незрозуміле для Юрка, од чого у нього захопило дух і вперше з'явилася надія, що може Іван не подужає Джонсона. Не Джонсон похитнувся і мало не впав від страшного удару, а сам Іван. Так, ніби він вдарив не по людському тілу, а по якійсь сталевій гнучкій штабі, яка відбила його удар і кинула його назад, так що він заточився й трохи не впав.

Іван, видно, теж не розумів, що сталося, але це трохи прохолодило його. Він струснув головою, ніби бажаючи прокинутись і побачити краще, що сталося. Потім, бачучи, що Джонсон не опускає з нього очей, — він раптом закричав дико:

— Ага! Думаєш своїм духом боротися? Очима мене окувати! Гіпнозом! Ну, так я ж закрию тобі твої очі!

Він знову виставив вперед лівий кулак, і наблизився до Джонсона, широко розмахуючись правою рукою. Цього разу удар прийшовся в ліве око, і Джонсон хитнувся.

— Ага! — кричав радісно Іван. — Влучило! Я з тебе твій дух виб'ю, будь певен.

Він розмахнувся лівою рукою, цілячи у праве око,

та в цей час Джонсон величезним зусиллям розкрив заплиле кров'ю і розпухле ліве око і знову глянув на Івана. Серед кривавого синця погляд його різав крицевою силою, і ніби переливався, як сталь, то сірим, то білим блиском. Правою рукою він зустрів удар Івана майже перед самим оком, — і рука йому повиснула мляво і безвладно.

— Перебив йому руку — хрипів Юрко. — Це треба припинити. Він його уб'є.

— Не вб'є! Не може бути — шепотіла нестямно Марія, несвідомо учепившись в руку Юрка. — Такі не можуть нас убити! — О-ох — скрикнула вона, бачучи, як Іван знову розмахнувся, щоб вдарити Джонсона. Тепер з обох очей старого погляди впилися в Івана, як два гострих леза.

Кров текла по Джонсоновій щоці, мішаючись з сльозою, що випливала з кутика очей. Але погляд Джонсонові не змінився — не став хистким, не зробився злобним. Тільки леза очей невступно стежили і ніби перерізували кожний Іванів рух. Видно було, як все тіло Джонсонові тремтить від величезного напруження встояти і лишитися на місці.

— О, батьку, я не знала, що ти такий міцний — шепотіла Марія, все дужче стискаючи Юркову руку. — О, я не знала...

— Він зараз упаде! — шепотів Юрко, не відриваючись очима від бійців. — Він не вистоїть. Він не може встояти.

— Він уже переміг! — відповіла Марія нетерпляче. — Хіба ти не бачиш? Він переміг!

Юрко придивився.

Справді, Іванова рука, занесена для удару, ніби спинилася в повітрі і поволі, поволі, в тремтінні і спазмах, спускалася вниз. Тепер Іванове тіло також тремтіло в зусиллі не спустити руки, в зусиллі вдарити, в зусиллі знищити владу Джонсона над ним. Але рука,

потримавшись хвилину в повітрі, знову скорчилась, загнуласть і раптом безсило упала вниз.

— У-у-у- — завив Іван від злоти, вираченими лютими очима дивлячись на Джонсона. — О, клятий! Боїшся битися і пускаєшся на твої штучки.

— Я тільки говорив тобі, що ти недобрий і мусиш перестати — поворухнув розпухлими губами Джонсон. — Я говорив тобі — і ти перестав!

Він подивився уважно на Івана і сказав, втомлено скоряючись необхідности:

— Ні, ти ще не зрозумів. Ти ще не хочеш перестати. Ти ще повен злоби. Ти мусиш стати на коліна, тоді ти скорися.

— Я! — розірвав на собі Іван сорочку, обнажуючи зарослі рудою вовною груди. — Я? — на коліна! Ні! Не дїждеш! Не дїждеш! Ні, ні, ні.

Але коліна йому вже підгинались, і він вигинався всім тілом, намагаючись втриматися рівно, намагаючись не здатися, намагаючись встояти.

— Не маєш сили духу — знову прошелестіли над затишним стадіоном тихі слова Джонсона. — Не маєш — і не матимеш ніколи. Тільки тіло — а цього в наш час замало!!

Іван захитався дужче, на губах у нього виступила піна, очі вилазили з орбіт від нелюдського зусилля, м'язи на литках тремтіли, і надувались жили.

— Ставай, кажу тобі! — раптом загремів Джонсон, — і Іван упав навколїшки, а потім навznak.

Джонсон полегшено зітхнув, звільнив тіло, ступив кілька кроків і обкрутившись на одному місці, також важко повалився на **землю**.

Стадіон, що був покритися криками радості і похвали, знову завмер. До Джонсона кинулись кілька Очетів. Його заплакана жінка підбігла, і, присівши на землю, взяла його голову собі на коліна. Сурмачі з літаків, що вже хотіли вийти і проголосити перемогу,

нерішучо спинились. Десь з далекого кінця стадіону почувся чийсь нетерплячий, тривожний запит:

— Чи він живий?

— Живий — відповів один з Очетів, слухаючи Джонсонові пульс.

Марія також хотіла бігти до батька, але Юрко стискав її руку, що вона не могла рухнутися.

— Пусти, — нетерпляче сказала вона. — Пусти! Я хочу знати, що з батьком.

Та Юрко мовчки показав їй на Івана:

Як тільки Джонсон відвів свої очі від нього, Іван одразу сів і дикими очима глянув навколо себе. Почувши, що Джонсон живий, Іван раптом схопився з місця і знову люто, дико розреготався, захлинаючись злобою і зловтіхою:

— Ага! Живий! — закричав він. — Живий, — та не надовго! Я вам, сукиним синам, зараз покажу! Ви ще лам'ятатимете Івана!

Він зірвався на рівні ноги і, розштовхуючи людей, кинувся в куток за ареною, де лежали якісь клунки. Схопив щось, обмотане в сорочку, і кинувся до виходу.

— Я вам гах-хну! — прокричав він востаннє і зник.

Марія вирвалася від Юрка:

— Нехай біжить! — гукнула вона на ході. — Що тобі до нього? Нехай зникне!

Та Юрко уже біг назирці за Іваном і ледве не звалив з ніг якогось чоловіка, що біг до виходу з горішніх місць стадіону.

— А, ч-орт! — вилаявся той, і почувши цю знайому лайку, Юрко спинився і приглянувся. Просто на нього дивилися чорні, тепер злякані і насторожені очі Алямбека.

— Біжи за ним — просичав той, пізнаючи Юрка. — Біжи за ним. Він має бомбу.

— Що?

— Бомбу! Атомку! — гукнув йому Алямбек на ході, вибігаючи на двір.

Юрко хвилину постояв розгублено, тоді кинувся назад і відшукав Марію. — Ходім зі мною. Мусимо злетіти вгору. Іван має бомбу... Не знати, що він зробить... А я не можу зрушити літака! Ходім зі мною, — тягнув він її майже насилу.

— Що таке бомба? Яку бомбу? — не могла зрозуміти Марія, піддаючись протесту тону стриманої тривоги в голосі Юрка. — Що можна зробити бомбою?

— Бомбою? Він може знищити усіх цих людей! Може нагнати страху на інших. Може запанувати над ними!.. Біжім. Швидче... швидче...

Та коли вони вибігли із стадіону, — над ними вгорі вже розкочувався злосливий і зловісний сміх Івана:

— Я вам покажу! Я вам гаххну! Ви всі мені станете на коліна! — гукав він несамовито у мегафон.

Юрко кинувся до Алямбека, що також дивився вгору.

— Як ти його випустив?

— Спізнився... Він викинув сурмача з його літака, що стояв напоготові і полетів.

— Де ваш літак? — кинувся Юрко до Марії. — Швидче! Заведи його мені! Швидче! Він поубиває тут усіх! Де літак?

— Ось тут, близьенько — побігла Марія вперед. — Ось він.

Вона сіла в літака і натиснула коробку з Початком.

— Тепер вилазь — сказав Юрко, всідаючи. — Я полечу сам.

— Ні, я полечу з тобою — твердо сказала Марія. — Де ти, там і я!

Юрко хотів ще щось сказати, та в цю мить Алямбек закричав:

— Очет! До нього летить Очет!

Юрко швидким рухом повернув керму і підняв лі-

така майже сторч угору. Піднявшись над стадіоном, він глянув униз, але побачив тільки сотні тисяч різnorodних денець від капелюхів. Ніхто, як видно, не слухав Івана, всі дивились на те, що робиться посередині арени.

— Як зайці під лопухами — подумав Юрко. — Сидять і не бачать, а над ними смерть.

— Очет — сказала Марія, показуючи пальцем вбік. Юрко глянув в ту сторону.

Невеличка постать пливла в повітрі навздогін Іванові. Юрко приглянувся і впізнав.

— Наш Очет! — скрикнув він. — Той, що нас оживив. О, Боже, він оживив нас, щоб бути убитим нами!

Юрко смикнув літак вгору так різко, що Марія одкинулася на сидіння.

— Що ти хочеш?

— Піднімусь над ним і кинусь на нього. Я ж не маю іншої зброї, тільки себе — відповів Юрко. Ти маєш Початок — лети униз... якщо встигнеш...

— Дивись, дивись — закричала Марія. — Він чимось грозиться!

Дійсно, Іван, висунувшись з літака, вимахував перед собою невеличким чорним предметом і кричав:

— А це ти бачив? Думав, я дурачок, вічно буду терпіти твою доброту? Чхати я хотів на те, що ти мене оживив! Я тебе не просив! Тепер получай подарунок!

Юрко бачив, як чорненька точка вилетіла з літака і почала падати вниз, коли до неї підлетіла невеличка біла постать і на сонці блиснула біла пляма, коробка з Початком.

— Він прийме зло в себе — сказала, заплющуючи очі, Марія. — Він згине.

Нестерпно-сліпуче світло раптом розлилось навкруги. Воно було таке полум'яно-фіялкове, що Юркові здалося, що світла не стало взагалі, що не стало сонця, і він востаннє бачить все навколо себе. Потім по-

вітря струснуло літаком так, що він інстинктивно вчепився в керму і наосліп погнав літак ще вище угору. Коли наважився розплющити очі — клуби сіро-жовтавого диму закривали від нього землю, а попереду, зменшуючись в розмірах гнав кудись літаком Іван.

Нове грізне гудіння Початку почулося знизу, і, проравшись крізь клуби диму, нагору вирвалась і понеслась за Іваном нова постать, що здавалась рожевою від червоних виблисків вогню.

— Омем — прошепотіла Марія. Летить на вогні... Одна із старших Омем.

Юрко повернув літака і погнав ним назирці за Іваном і Омем.

XI

Іван летів на останній швидкості, розрізуючи носом літака повітря, яке із свистом і сичанням роздавалось перед ним.

— Куди ж тепер? — билася в ньому одна неодв'язна думка. — Куди? На місяць — не знаю як. Та вони і там знайдуть... Тут я не сховаюся... І ніхто мене не прийме... Росія! — згадав він радісно. — На Урал, в ліси!.. Хай там пошукають... Зоо — згадав він. — Там тепер зоо... Нічого... Я звірів не боюся. А ці чистюльки не полізуть мене там шукати! Побоятся! — засміявся він і глянув на компас. Компас показував північний схід.

Так і летітиму — вирішив Іван і вже спокійніше усівся в сидінні та глянув назад.

Ззаду летіла до нього якась вогнянна крапка.

— Женуться — подумав Іван. — Женеться якесь чортівиння!.. Але вже швидше не полечу, ніж зараз... Аби швидше туди, назад, в Росію...

Він ще раз озирнувся. Вогненна крапка ніби не більшала.

— Спуститись нижче — промайнула думка. — Спускаю і там, може, загублюся посеред інших літаків... Треба тільки не висовувати голови, щоб мене не побачили зустрічні.

Він трохи притишив хід літака і скерував його вниз. Через якийсь час озирнувся. Вогненна крапка стала більша, а за нею вгорі, виднівся ще якийсь літак. Іван знову надав ходу літакові. Канал промчав під ним зелено-сірою ниткою, і він летів уже понад землею.

— Франція — згадав він свій військовий досвід. — Треба більше на північ.

Він повернув літак на північ, і приглядався краєвидові, що розгортався під літаком.

— Німеччина! Ох, і погуляли ж ми тут! То було життя! Теж були чистюльки, ну ми швидко навчили їх, як треба жити. Україна! Ач, цвіте хлібами, проклята — просичав він. — Шкода, що не маю більше бомби, я б їм кинув на прощання... Тепер, ось десь тут, недалеко, вже й Росія має бути.

Він озирнувся. Вогненна крапка тепер уже горіла смолоскипом на тлі синього неба, а за нею ясно видно було обриси другого літака.

— Доганяють! — смикнувся вперед Іван, ніби хотів своїм тілом підігнати літака. — Доганяють, прокляті! Але ще може втечу... Вже недалеко...

Тут літак його стукнувся у якусь невидиму, але тверду, як сталь, стіну.

— Непрониклива заслونا, — встиг ще подумати Іван, як літак із сплющеним від удару носом, одскочив і перекрутився в повітрі.

— Тепер каюк. У цих дурнів навіть парашутів нема! — останньою злобою просичав Іван.

В цей час дві еластичних руки раптом обняли його ззаду за стан — і він злякано озирнувся. Нікого не було, тільки дві еластичні присмочки висунулись з-поя сидіння і тримали його міцно на місці. Літак пере-

крутився ще раз і потім якась пружна сила спинила його і почала поволі, м'ягко спускати на землю. Іван визирнув з літака. Над літаком, розкинувши величезне сине шатро, розкрився гігантський парашут.

— Здорово себе забезпечили — криво усміхнувся Іван. — І живуть довго, а вмирати таки не хочуть!

Літак плавно спустився на землю, поколивався трохи під вітром і став. Іван спробував ворухнутися. Він був вільний, присмочка вже не було. Він вискочив з літака глянув на небо. Вогненний шар надлітав уже близько, промчав був над ним, повернув і спустився на землю.

Іван оглянувся і трохи не розсміявся: Перед ним стояла стара худа жінка з розкуйовдженими від вітру пасмами сивого волосся. Та приглянувшись до її очей, Іван раптом замовк і злодійкувато глянув по землі.

Вони стояли серед невеличкої кам'янистої рівнини, видно давно вже покинутої людьми. Невисока травичка пробивалася поміж каміння, куски якого там і тут валялись на землі.

— Зайти ззаду і розбити їй голову каменем — шугнула в Івана думка. — Ні, накажу їй відкрити цю прокляту завісу — і там уже покінчити з нею... На своїй землі! І не дивитися на неї, не глянути їй в очі, а то ще причарує мене гіпнозом, як і той старий там, у стадіоні.

Від згадки про своє недавнє пониження, злість знову закипіла в ньому, але він уперто дивився в землю.

— Ти знищив Очета — обвинувачуючи сказала Омем. — Ти знищив його. Як міг ти знищити добру душу?

Іван, із спущеними в землю очима, ступив у бік і нахилився за каменем.

— Знищу й тебе — сичав злісно. — Розіб'ю і твою формочку! Ти тепер покинь читати мені казання, а слухайся, що я тобі скажу.

Та тут над його головою зарокотів літак, і він швидко одскочив набік. З літака вискочили Марія з Юрком і підбігли до них.

— Оце так мені кумпанія! — глузливо розсміявся Іван. — Дві баби й українець проклятий! Ну, я з вами справлюся! — Він швидко кинувся вперед, схопив Марію і поставив її перед собою. —

— Тепер слухайтеся мене, або я уб'ю її на ваших очах.

— Або я тебе — сказав Юрко. — Пустити її.

— Тільки ступи до мене — трусився від злої радості Іван. — Я її на твоїх очах задушу!

Він ззаду схопив Марію за шию, та в ту ж мить скрикнув і одсмикнув руку, на якій червонів кривавий рубець.

— Пустити її! — наказала Омем. — Я думала, що в тобі є жаль, чи бодай трохи сумління. А ти боїшся тільки болю. Віриш у біль — маєш біль!.. О-о-х, — схопилась вона рукою за серце. — Скільки гіркоти влив ти мені в душу... скільки зла... І знищив Очета! Як у тебе піднялась рука знищити його? О-ох, — вона раптом захиталась і трохи не впала.

Марія кинулась до неї і обняла її. Як тільки Марія закрила його від очей Омем, Іван знову нахилився по камінь. Юрко кинувся на нього і збив його з ніг. Але не розрахував сили свого удару, і сам упав за кілька кроків від Івана. Коли він зірвався на ноги — Іван уже стояв проти нього. Та в ту ж мить Іван раптом страшно закричав і одвернувся, витягнувши руки вперед, ніби відштовхуючи щось страшне. Юрко глянув в той бік і побачив очі.

Спокійні і безжальні у своєму спокою, вони дивились на нього і ніби прикували його до землі.

— Хто це? — видушив він із себе насилу.

— Старший — почув він звідкілясь голос Марії, але не глянув у її бік, бо очі тримали його. Власне,

крім очей він нічого не бачив, тільки десь краєм зору знав невиразно, що крім очей є ще й сухе, пожовкле обличчя, є ще якась тіло, мале і теж висохле, є чоло і блискучий череп над ним... Та то було побічне і неважливе. Головне були очі, що читали його, і він бачив у них те, що вони бачили. І відповідав.

— Так — сказав він. — Я знаю, убивати не можна... Це — гріх... Але ж він сам убивця...

Очі дивились далі.

— Так, він може убити мене — і це не буде рішення... але іншого я не знаю... Або він мене, або я його... Ні, це не тільки за Очета, я й не кажу, що це за Очета... Я мусів би його давно убити... Краще помер би він, ніж Очет... Навіщо його такого у цьому світі?!..

Очі дивились.

— То що ж, що він мій брат? — захищався Юрко далі перед ними. — Перший раз на землі теж брат убив брата... Видно і останній має бути так само. Добром нам не розійтись!

Очі повернулись до Омем.

— Знаю, знаю, — сказала вона — Очет винен, бо не смів оживляти їх... І я теж, бо не спинила його... Але він так хотів їх оживити... Він так тишився своєю наукою... Йому було так цікаво... Я — ти знаєш, я любила його... І я подумала — нехай пограється... Що злого може статися в нашому новому, нашому прекрасному світі?!..

Вона глибоко подивилась в очі і призналась.

— Так. Я хочу, щоб він умер. Він знищив Очета, і я не хочу, щоб він був між людьми... Ні, і десь далеко також ні... Він повинен почати все спочатку.

Тепер очі глянули на Марію, і та сказала, запинаючись:

— Я не знаю... Так, так, не дивись! Я знаю! Я знаю!.. Так, я боюсь за Юрка. Якби я знала, що він переможе — нехай вони б'ються!

Тільки тепер очі повернулись на Івана, і той закричав:

— Ага, ти думав, що Іван ніщо?! Тепер ти бачиш! Коли б ти тоді, в землі глянув на мене ласкаво, може б я... — Він обірвав і сказав покірно: — Ну й що, як я люблю убивати?! Люблю! Люблю, як тече кров і мені весело, коли людина стогне під моїми кулаками! Ну й що?! І він буде стогнати! Подивися! Пустити мої руки — і побачиш його кров!... А що він мій брат — свистів я на те! Вони, ці українці, вічно лізуть нас повчати, та до нас рівнятися, та нам своїм хлібом і багатством очі випікати! Били ми їх, і тепер я його уб'ю. Так і знай — не на жарт буду битися! Уб'ю! Подивися на те, як я вмю битися.

Очі раптом зникли.

Юрко придивився і побачив, що тонкі, майже прозорі повіки закрили очі і за ними видно було тільки білки.

— А, то ти й дивишся не хочеш! — закричав Іван. — Ну, тепер я його за це вже напевно уб'ю.

Він кинувся на Юрка так люто і несподівано, що той похитнувся і трохи не впав. Та встоявся, і відплатно вдарив Івана в щелепи.

Вони билися люто, як звірі, без милосердя і без роздуму, вишукуючи найбільш болючі місця, вдаючись до хитрощів і штучних прийомів, що б тільки завдати найбільшого болю. Кров текла по їх обличчях, вони важко дихали, крізь сціплені зуби виривався часом стогін, — але вони билися далі. Та раптом Іван підставив Юркові підніжку, і коли той упав, кинувся всім тілом на нього і вчепився в горло руками.

— Ага! — пролунало злісно і переможно.

Юрко борсався під ним, мацаючи рукою по землі, шукаючи чогось, чим би можна було ударити. Марія, що стояла закам'янівши і дивилась з жахом і огидою

на бійку — раптом закричала тоненько, схопила з землі камінь і вложила його в Юркову руку.

— О-о-о- застогнала Омем.

Та Юрко вже бив каменем по голові Івана. Бив доти, доки не відчув, що руки, які стискали його горло, ослабли і безвладно впали йому на груди. Він хвилину лежав, почувуючи, як Іванове тіло на ньому важчає і штивніє. Тоді потроху, насилу зсунув його з себе і встав. Стояв окривавлений і побитий і дивився на те, що зробив. Дивився дико, ніби не розуміючи, що сталося. Потім обвів очима всіх і поволі сказав:

— Ну от, я убив його.

Очі розкрилися знову питанням і наказом, і Юрко відповів:

— Я знаю... Я не можу бути між вами. Я піду... Куди мені йти?

Він вдивився в очі:

— Туди? За завісу? До них? Назад до них... Це несправедливо! Знову я буду вчити їх вірити в Бога, а вони будуть рубати один одному руки і виривати язики — і все ніби за віру? І знову я буду співати їм найкращі пісні, а вони будуть казати, що то вони так гарно співають?! І знову вони будуть учить моїх дітей убивати брата?... О, ні, Дозволь мені лишитися десь тут, на Україні! Відгороди для мене оцей шматок землі, де я пролив його кров — і нехай я буду тут!...

Та очі дивились не рухаючись, і Юрко покірно сказав:

— Гаразд. Як так треба — нехай! Я йду...

— Може тепер не буде так погано — з надією сказала Омем. — Може тепер, коли Авель убив Каїна... Та під поглядом очей, вона замовкла і сказала покірно — Так. Я піду з ним, бо я бачила убивство і хотіла його...

— Я теж бачила убивство — сказала Марія. — Я іду з ним.

— Ні, — сказав Юрко.

— Я поклала в твою руку камінь — я теж винна.

— Ні, — сказав Юрко.

— Я іду — твердо повторила Марія. — Я сказала тобі ще в літаку: „Де ти, там і я... Я іду з тобою.

Вона подивилася в очі і покірно похитала головою:

— Так. Я люблю його і я буду там, де він.

— Справді любиш? — спитав Юрко.

— Ти ж бачив. На життя і смерть.

— Тоді ходім...

Омем скерувала свою коробку з Початком на непроникливу заслону, і через хвилину зняла його, поклала на землю і перша пішла крізь неї, мацаючи руками невидимий отвір.

Юрко і Марія, тримаючись за руки пішли за нею.

Ще тримаючись рукою за край заслони, Марія спинилась й сказала очам:

— Скажи матері і батькові, що я їх любила.

Вони перейшли невидимий поріг і вступили в гущавину лісу, де панувала причаєна, насторожена тиша. Вони мусіли почати все спочатку.

Очі повільно закрились і зникли.

К і н е ц ь .

Princeton University Library

32101 047235047

PRINCETON UNIVERSITY LIBRARY

---

*This book is due on the latest date
stamped below. Please return or renew
by this date.*
